

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ GƏNCƏVİ ADINA ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

ELNARƏ AYDIN qızı
ZEYNALOVA

XAQANİ ŞİRVANININ
ƏRƏBCƏ ƏSƏRLƏRİNİN
İZİ İLƏ

BAKİ – “ELM” – 2024

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına
Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Şurasının 15.01.2024 tarixli
01 sayılı qərarı ilə çap olunub.*

Elmi redaktorlar: **Rafael Baba oğlu Hüseynov**
filologiya elmləri doktoru
akademik

Aida Şahlar qızı Qasımova
filologiya elmləri doktoru
professor

Rəyçilər: **İmamverdi Yavər oğlu Həmidov**
filologiya elmləri doktoru
professor

Fəridə Əhəd qızı Əzizova
filologiya elmləri doktoru
professor

Zeynalova, E. A. Xaqani Şirvaninin ərəbcə əsərlərinin izi ilə.
Bakı: “Elm” nəşriyyatı, 2024, – 312 s.

ISBN

Monoqrafiyada Xaqani Şirvaninin ərəbcə yazdığı əsərlər, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə olaraq, geniş tədqiqata cəlb edilmiş və Xaqani irsi ilə bağlı yeniliklər həmin kontekstdə təqdim edilmişdir. Şairin ərəbcə əsərləri ilə yanaşı, farsca yaradıcılığına da müraciət edilmiş, onların tərcümə və şərhlərində yol verilən nöqsanlardan bəhs edilmişdir. Tədqiqat əsnasında Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya və İrlandiya kitabxanalarının əlyazma fondları araşdırılmış, şairin ərəbcə əsərlərinin öyrənilməsində əhəmiyyətli hesab olunan əlyazma nüsxələri tədqiqata cəlb edilmiş, onların paleoqrafik və tekstoloji xüsusiyyətləri barədə məlumat verilmişdir. Həmin əlyazmalardan istifadə olunaraq şairin ərəbcə yazdığı əsərlərin – şeirlərin və müqəddimələrin (məktubları bura aid etmirik) elmi-tənqidi mətni hazırlanmışdır. Gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulan həmin mətn, əsərin həcminə görə sıralanmaqla, monoqrafiyanın sonunda öz əksini tapmışdır.

© Elnarə Zeynalova, 2024

TƏŞƏKKÜR

Monoqrafiyanın ərsəyə gəlməsində köməyi keçən hər kəsə, xüsusi olaraq:

- AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu və REA Şərq Əlyazmaları İnstitutunda tədqiqat aparmağıma şərait yaradan AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru akad. **İsa Həbibbəyliyə**;
- elmi rəhbərlərim akad. **Rafael Hüseynova** və prof. **İmam-verdi Həmidova**;
- ərəb ədəbiyyatını mənə sevdiren və monoqrafiyanın hazırlanmasında öz dəyərli məsləhətlərini əsirgəməyən elmi redaktorum prof. **Aida Qasimovaya**;
- elmi rəyçim prof. **Fəridə Əzizovaya**;
- fars dilində olan beytlərin tərcüməsində və bəzi mənbələrin əldə olunmasında kömək edən gənc tədqiqatçı **Məhəmməd Nuri Babayevə**;
- monoqrafiyada istifadə olunan əlyazmaların fotosurətlərinin əldə olumasında göstərdikləri təmənnəsiz köməyə görə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, REA Şərq Əlyazmaları İnstitutu, *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı*, Dublindəki *Chester Beatty* kitabxanasının əməkdaşlarına

ÖZ DƏRİN MİNNƏTDARLIĞIMI BİLDİRİRƏM.

Mərhum alimlərimiz prof. **Əli Əsgər Məmmədov**, **Reyhan Qonaqova**, dos. **Lalə Əlizadə**, prof. **Vilayət Cəfərov**, f.e.d. **Mahirə Quliyeva**, prof. **Paşa Kərimov** və digərlərini böyük ehtiramla anır və onlara

ALLAHDAN RƏHMƏT DİLƏYİRƏM.

قبلت علما ان علمي قاتلي
والقتل احياء لدى العلماء
كالشمع ينقص حين زاد لهيبه
ما قد نمى علمي ذوي حوباء

*Məni öldürdüyünü bilə-bilə
elmi qəbul etmişəm,
Alimlər üçün bu ölüm
dirilikdir.
Yandıqca şöləsi artan,
özü kiçilən şam kimi,
Elmimi artıran cismimin
əriməyidir.*

Ö N S Ö Z

On ikinci əsri Azərbaycan ədəbiyyatının “qızıl dövrü” adlandıranlar haqlıdırlar. Məhz bu əsrdə Azərbaycan şeirində və nəsrində güclü bir sıçrayış baş verir, bir-birinin ardınca müxtəlif ədəbi istiqamətlərdə fəaliyyət göstərən güclü şair və yazıçılar qələm çalmağa başlayırlar. Bu əsr içərisində yaşayıb-yaratmış Nizami Gəncəvi, Xosrov ibn Əbubəkr əl-Ustad, Məhsəti Gəncəvi, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani kimi dünyəvi irsə sahib qüdrətli ədəbi şəxsiyyətlər yalnız Azərbaycanın deyil, bütöv Yaxın və Orta Şərq xalqları ədəbiyyatının aparıcı simalarına çevrilirlər. Sonralar onların hər birinin ardıcılıqları yaranır, ədəbiyyata gətirdikləri yeniliklər Azərbaycanın və digər xalqların ədibləri tərəfindən davam etdirilir. Bu ulduzlar silsiləsinin içərisində Xaqani Şirvaninin yeri məxsusudur.

Xaqani Azərbaycan və dünya ədəbiyyatının nadir simaları cərgəsində şərəfli yer tutur. Onun qəsidə yaradıcılığı, bu janra bəxş elədiyi yeni keyfiyyətlər, Şərq poeziyasında ilk mənzum səyahətnaməni yaratması, ədəbiyyatımızdakı azadfikirliliyin ilk carçılarından biri kimi tanınması şairin ağır ədəbi çəkisinin bariz göstəriciləridir.

Bir neçə dili mükəmməl bilən Xaqani Şirvaninin farsca yazdığı “Divan”ı və digər əsərləri bu və ya digər dərəcədə araşdırılsa da, bu istiqamətdə XX əsrdən etibarən milli ədəbiyyatşünaslığımızda bir neçə dissertasiya və monoqrafiyalar yazılsa da, yenə də Xaqani yaradıcılığı ilə bağlı görülməli işlər az deyil. Bu baxımdan şairin ərəbdilli irsi diqqətə daha çox möhtacdır. Çünki indiyədək onun ərəb dilində ortaya qoyduğu ədəbi miras haqqında mükəmməl bir tədqiqat aparılmamışdır. Təqdim olunan monoqrafiyanın aktuallığı və əhəmiyyəti ilk növbədə bununla bağlıdır, yəni monoqrafiyada, milli ədəbiyyatşünaslığımızda ilk dəfə olaraq, Xaqani Şirvaninin əldə olan ərəbdilli yaradıcılıq nümunələri müxtəlif istiqamətlərdən təhlil edilmiş, şairin bioqrafiyası və çoxdilli, çoxjanrlı, çoxmövzulu, çoxqəhrəmanlı yaradıcılığı, haqlı olaraq, Cənubi Qafqazın multikultural müstəvisində

seyr edilmiş və bu mühitin bariz və ayrılmaz parçası kimi araşdırılmışdır.

Monoqrafiyanın əsas tədqiqat obyekti Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı əsərlərdir. Bu əsərləri geniş şəkildə təhlil edən tədqiqatçı şairin ərəbcə bizə gəlib çatan irsini janr, forma və məzmun özəllikləri baxımından öyrənmiş və əsərlərdən götürilən nümunələr əsasında öz fikrini əsaslandırılmışdır. Tədqiqatda mənzum əsərlərlə yanaşı, mənsur əsərlərdən də bəhs olunması müsbət hal olub, monoqrafiyanın elmi dəyərini artırır. Çünki ədəbiyyatşünalıqda klassik nəsrə müraciətə tez-tez rast gəlinmir.

Xaqaninin farsca irsinin bədii xüsusiyyətləri haqqında son dövrdə həm Azərbaycanda, həm də İranda bir sıra maraqlı araşdırmalar aparılmışdır. Amma şairin ərəbdilli poeziyası belə təhlillərdən kənarda qalmışdır. Ona görə də monoqrafiyada Xaqaninin ərəbdilli şeirlərinin poetik məziyyətlərinin yerli-yataqlı təhlil edilməsi özlüyündə yeni bir addım kimi qiymətləndirilməlidir. Ustad sənətkarın mükəmməl bildiyi digər bir əcnəbi dildə – ərəbcədə şeir texnikasını hansı məharətlə tətbiq etməsinin burada aydınlaşan lövhəsi onun farscadakı poetik qabiliyyətinin həddlərini də daha doğru görüb-duymağa imkan yaradır, hər iki dildə onun bu dillərin əsl sahiblərindən az olmayan qüdrətə malik olduğunu əyan edir.

Monoqrafiya bir yandan Xaqaninin özünün yaradıcılığında indiyədək “Ağ ləkə” kimi qalmış, az öyrənilmiş ərəbdilli məhsullar haqqında dolğun təsəvvür yaradırsa, digər tərəfdən Azərbaycanın ərəbdilli ədəbiyyatının, bütöv ərəbdilli Yaxın və Orta Şərq ədəbiyyatı kontekstində Azərbaycanın yeri və rolunun daha düzgün anlanılmasına meydan açır.

Monoqrafiyanın əsas məziyyətlərindən biri də budur ki, müəllif yalnız çap məhsullarına, başqa araşdırıcıların nəşr etdirmiş olduğu mətnlərə əsaslanmamış, yeri düşdükcə ilkin mənbələrə, əlyazmalara müraciət etmişdir. Orta əsr müəlliflərini tədqiq edənlərin birinci vəzifəsi də məhz məxəzlərlə işləməkdir.

İmkan daxilində Xaqani Şirvaninin öz əsərləri, eləcə də, onun ədəbi irsi haqqında indiyə qədər aparılmış irili-xırdalı bü-

tün araşdırmalarla tanış olmuş, məqamı yetişdikcə onları öz təhlil proseslərinə cəlb etmiş Elnarə Zeynalovanın “Xaqani Şirvaninin ərəbcə əsərlərinin izi ilə” monoqrafiyası Xaqaninin ərəbcə əsərlərinin gələcəkdə daha dərinlən öyrənilməsi üçün bir zəmindir.

Rafael HÜSEYNOV

GİRİŞ

Əvət, oxumaq bərəkəti sayəsindədir ki, məlhəmli dülgər Əli kişinin oğlu Şirvan şahlarının sərmayeyi-təfəxürü olan “Xaqani” ləqəbini onlardan almağa kəsbi-ləyaqət edib. Xaqani Şirvani kimi bir şöhrəti-əbədiyə nail olur ki, bu gün bütün üdəba, şüəra və füzəla indi də şayani-təqdirdir olmaqla biz şirvanlılar, xassə biz Şirvan şairləri onunla təfəxür etməkdə haqlı qalıyoruz. İştə, oxumanın bəxş etdiyi fayda budur!

Mirzə Ələkbər Sabir

Məlum olduğu kimi, ərəb dilinin Yaxın və Orta Şərqdə geniş intişarı İslam dini ilə bağlı olub. Bu dildən əvvəlcə din və dövlət işlərində daha çox istifadə olunsa da, ərəblərin apardığı siyasət nəticəsində zamanla onun əhatə dairəsi daha da genişləndi. Nəticədə ərəb dili Şərqdə elm və mədəniyyət dilinə çevrildi. Həmin dövrdə elmin bir çox sahələrinə, eləcə də fəlsəfə, din, poeziya ilə bağlı biliklərə sahib olmağın əsas yolu ərəb dilini öyrənmək hesab olunurdu. Zəmanənin tələbinə uyğun olaraq, Azərbaycan ziyalıları da mü-rəkkəb qaydaları, sərf, nəhv, irab kimi özəllikləri ilə fərqlənən ərəb dilini bütün incəlikləri ilə öyrənir, fəsa-hət, bəlağət, bədi‘, icaz, bəyan kimi ərəb dilinə xas olan poetik xüsusiyyətləri mənimsəyərək bu dildə kamil əsərlər yaradırdılar. VII–XII əsrlərdə ərəbcə yazmış Azərbaycan şair və ədiblərinin həyat və yaradıcılığını tədqiq edən Malik Mahmudov Azərbaycanda anadan olub, ilk təhsilini burada alan ərəbdilli alimlərin ilk nümayəndələrinə yalnız IX əsrdə təsadüf olunduğunu yazırdı.¹ Artıq XI əsrdə ərəbcə yazan Azərbaycan şairləri haqqında məlumatla ərəb mənbələrində də rast gəlinirdi; əl-Baxərzinin “Dumyətul-qasr və ‘usratu ‘əhlil-‘asr” məcmuəsində Mən-

¹ Mahmudov, M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII–XII əsrlər). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 29

sur Təbrizi, Xətibi Urməvi, Hüseyn Təbrizi, Xəttat Nizami Təbrizi, Əli Təbrizi, İskafi Zəncani, Xətib Təbrizi kimi ərəbcə yazmış səkkiz Azərbaycan şairi haqqında məlumat verilib. Bu qiymətli mənbə belə deməyə əsas verir ki, XI əsrdə ərəbcə yazan şairlərimiz əvvəlki dövrlərdə yaranmış ərəbdilli Azərbaycan ədəbiyyatının ənənələrini mənimsəyərək, onu daha da inkişaf etdirmişlər.

XII əsrdə poeziyada fars dili ərəb dilini üstələsə də, şairlər arasında bu dilə maraq uzun müddət davam etdi. XI–XII əsrlərdə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafında fars və ərəb dilləri aparıcı rola malik idi. Azərbaycan elm və mədəniyyətində intibahın başlanğıcı hesab olunan həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatı Şərq ədəbiyyatında xüsusi məktəb kimi inkişaf edərək özünün çiçəklənmə dövrünü yaşayırdı. Bu ədəbi məktəbin görkəmli nümayəndələrindən olan Əfzələddin Bədil bin Əli Nəccar Xaqani Şirvaninin (1120/1126–1185/1199) əsərləri Yaxın və Orta Şərqdə çox məşhur idi. Təsədüfi deyildir ki, klassik farsdilli ədəbiyyatın görkəmli tədqiqatçıları Qafqazın və müsəlman Şərqinin öyrənilməsi üçün Xaqaninin əsərlərinin böyük əhəmiyyətini vurğulamış və bu mənbənin hərtərəfli istifadəsi üçün şairin külliyyatının heç olmasa bir əlyazmasının və ya litoqrafiyasının əldə olmasının vacibliyini göstərmişlər.¹ Çünki ərəb və fars dillərində yazıb-yaratmış orta əsr şair və ədiblərin yaradıcılığının tərcüməsi və tədqiqi zamanı tərcümələrdən yox, orijinal mənbələrdən istifadə, əlyazmalara müraciət ədəbiyyatşünaslıq elmində çox aktualdır.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında da klassik dövrə aid abidələrin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməli, bu sahədə aparılan tədqiqatların sayı artmalıdır. Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı əsərlərin öyrənilməsinə həsr olunan “Xaqani Şirvaninin ərəbcə əsərlərinin izi ilə” monoqrafiyası bu cəhətdən çox aktualdır. Monoqrafiyada şairin ərəb dilində yazdığı əsərlər ilk dəfə tədqiqat obyektinə çevrilmiş, onların həcmi, janrı, məzmunu, poetikası öyrənilmişdir.

¹ Март, Ю. Н., Чайкин, К. И. Хакани, Незами, Руставели. Тбилиси: Мецниереба, 1966, с. 158

Tədqiqat prosesində Xaqaninin əsərlərinin müxtəlif dövrlərdə dilimizə edilən tərcümələrinə, eləcə də bəzi çətin anlaşılan beytlərin şərhinə münasibət bildirilmiş, müxtəlif ölkələrin əlyazma fondlarında saxlanılan əlyazmalara müraciət edilmiş, onlar arasında müqayisəli araşdırma aparılmış, ərəb dilində olan əsərlərin öyrənilməsi üçün əhəmiyyət kəsb edən əlyazmalar geniş təhlilə cəlb edilmiş, onların paleoqrafik və tekstoloji xüsusiyyətləri barədə məlumat verilmişdir.

Xaqani Şirvani klassik Şərq ədəbiyyatı tarixində qəsidə janrının əsas ustalarından biri hesab olunur. Onun əsərlərinə əsrlər boyu nəzirələr yazılmış, poeziyaya gətirdiyi yeniliklər təqlid edilmişdir. Buna görə də, Xaqaninin ədəbi irsi şairin öz yaradıcılığına müraciət edən tədqiqatçılarla yanaşı, həmin dövrün ədəbi proseslərini, yaxud Xaqaninin müasirlərini, yaratdığı ədəbi məktəbin davamçılarını araşdıran yerli və əcnəbi tədqiqatçıların diqqət mərkəzində olmuş, bu sahədə müxtəlif dillərdə qiymətli əsərlər yazılmışdır. Qərb şərqşünaslığında Xaqaninin adı ilk dəfə 1697-ci ildə Avropada klassik Şərq şairləri haqqında ilkin məlumat verən fransız tədqiqatçısı *Barthélemy d'Herbelot* (1625–1695) tərəfindən çəkilib.¹ Sonralar Xaqaninin həyat və yaradıcılığı digər Avropa tədqiqatçılarının da diqqətini cəlb etmişdir.

Azərbaycanda Xaqani ilə bağlı geniş araşdırmalar keçən əsrin ortalarından başlamış və bu günümüze qədər davam etməkdədir. Şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı bəzi məsələlərə Məmmədağa Sultanov (1910–1991), Həmid Araslı (1902–1983), Solmaz Rzaquluzadə (1931–2020), Qafar Kəndli-Herisçi (1923–1997) və s. kimi tədqiqatçıların fəaliyyəti sayəsində aydınlıq gətirilmişdir. Bu sahədə ilk tədqiqat işinin müəllifi M. Sultanov olsa da, ən geniş və əhatəli iş Q. Kəndli-Herisçinin adı ilə bağlıdır. Belə ki, alim Xaqaninin həyatı, dövrü və mühiti ilə bağlı yazdığı doktorluq dissertasiyasında və dissertasiya əsasında yazılan “Xaqani Şirvani (həyatı, döv-

¹ *D'Herbelot, B. Bibliothéque Orientale ou Dictionnaire Universel. Contenant Generalement. Tout ce qui fait connoître les peuples de l'Orient. Paris, Compagnie des libraires, 1697. Tome second, F – M. Pp. 415-416*

rü və mühiti)” adlı monoqrafiyasında şairin həyat və yaradıcılığının bütün mərhələlərini özündə əks etdirən beytləri xırdalığına qədər izah etmiş və bir sıra yeni məlumatlar üzə çıxartmışdır.

Sonrakı illərdə də Xaqaninin yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmalar davam etmişdir. Lakin bu araşdırmalarda şairin, əsasən, farsdilli əsərləri tədqiqata cəlb olunmuş, yaradıcılığının ikinci qolunu təşkil edən ərəbdilli yaradıcılığı kölgədə qalmışdır. Onun ərəbcə yazdığı əsərlərdən nümunələrə şairin ölkəmizdə müxtəlif illərdə nəşr olunan “Seçilmiş əsərləri”ndə rast gəlmək olar. Bu irs tam şəkildə İmamverdi Həmidov tərəfindən filoloji şəkildə tərcümə edilmiş və 2017-ci ildə ayrıca kitab şəklində nəşr olunmuş, amma xüsusi tədqiqat işinin mövzusu kimi ədəbi təhlilə cəlb edilməmişdir. Halbuki şairin ərəbcə yazdığı əsərlər orta əsrlər klassik ədəbiyyatımızın məhdud tarixi-coğrafi müstəviyə sığmayıb, bütünlükdə Şərqdə gədən ədəbi yenilikləri özündə əks etdirdiyinin göstəricisidir. Fars dili ilə yanaşı ərəbcə əsərlərin yazılması həmin dövrün tələblərindən biri idi və dahi şairimiz bu tələbə tam cavab vermişdir.

Xaqaninin ərəb dilində yazdığı əsərlərin mövzusunun əhatə dairəsi çox genişdir. Burada ərəb coğrafi məkanları, İslam tarixi, Səlcuqilər dövləti, Dərbənd, Şirvanla bağlı tarixi məqamlar öz əksini tapıb. Onların tədqiqi həm şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı yeni məlumatların əldə olunması, həm də XII əsrə aid tarixi faktların üzə çıxarılması üçün vacibdir.

Xaqaninin ərəb dilində yazdığı əsərlərdən dövrümüzdə az bir hissə gəlib çatmışdır. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, onun ərəb dünyası ilə bağlılığı ancaq bu dildə yazdığı əsərlərlə məhdudlaşmır. Şairin fars dilində yazdığı əsərlərində ərəbdilli mədəniyyətin təsiri öz sözünü deyir. Xaqani ərəbizmlərdən, ərəb atalar sözlərindən, aforizmlərdən, Qur’an ayələrindən, hədislərdən geniş şəkildə bəhrələnməklə ərəb ədəbi mühitinə yaxşı bələd olduğunu farsdilli yaradıcılığında da nümayiş etdirmişdir. Fars dilində yazdığı əsərlər kimi, ərəbcə yazdığı əsərlər də yüksək sənətkarlığı, mövzu rəngarəngliyi, tarixi məqamları əks etdirməsi ilə diqqəti cəlb edir.

Monoqrafiyada Xaqani Şirvaninin ərəb dilində olan yaradıcılığını daha ətraflı öyrənmək üçün yalnız İran alimləri tərəfindən

hazırlanan divanlara deyil, həm də şairin əsərlərinin Azərbaycanda, Rusiyada, Türkiyədə, İrlandiyada saxlanılan əlyazma nüsxələrinə müraciət edilmişdir. Həmin əlyazmaların ətraflı şəkildə öyrənilməsi bir sıra yeniliklərin üzə çıxarılmasına kömək etdi. Əldə edilən yenilikləri belə göstərmək olar:

– Bəzi əlyazma kataloqlarında şairin “Divan”ının dili ərəbcə göstərilə də, həmin əlyazmalara baxış zamanı məlum oldu ki, orada şairin daha çox fars dilində yazdığı əsərlər toplanıb, yəni Xaqaninin ərəbcə yazdığı əsərlər ayrıca əlyazmalarda deyil, “Divan” və “Kulliyat”larda fars dilində yazılan əsərlərlə qarışıq şəkildə yer alıb;

– Şairin ərəbcə əsərləri arasında 171 beytdən ibarət ən böyük qəsidəsinin ünvanlandığı şəxs mənbələrdə müxtəlif şəkillərdə təqdim edilmişdir. Həmin qəsidəyə iki əlyazmada rast gəlini. Onlardan birində qəsidə adsız (M–247 şifrəli Bakı nüsxəsi), digərində (C 61 şifrəli Sankt-Peterburq nüsxəsi) isə *Şirvanşah Cəlal əd-Din Mənuçəhrin mədhi* adı altında təqdim olunub. Bu monoqrafiyada tarixi və ədəbi mənbələrə, əsərin məzmununa və Şirvanşahların daşdıqları titullara əsasən, xaqanişünaslıqda ilk olaraq, qəsidənin şirvanşah Cəlal əd-Din I Axsitana həsr olunduğu göstərilmişdir.

– Şairin yaradıcılığında müşahidə olunan boşluqlardan biri də onun nəsrilə bağlıdır. Monoqrafiyada, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında ilk dəfə, şairin ərəbcə yazdığı iki məktub tədqiqatə cəlb edilmiş və məktubların əks olunduğu əlyazmalar (*Süleymaniye kütüphanesi Damad İbrahim Paşa Koleksiyonu*’nda yer alan 01173-001 və *Chester Beatty* kitabxanasındakı MS 3798 şifrəli əlyazmalar) və məktubların ümumi məzmunu haqqında məlumat verilmişdir.

– *Chester Beatty* (İrlandiya/Dublin) kitabxanasındakı MS 3798 şifrəli əlyazmanın hazırlanma tarixinə əsasən Xaqaninin vəfat ilinin hicri tarixi ilə təxminən 580-ci il olması ehtimalı irəli sürülmüşdür.

– Ərəb alimi İməd əd-Din əl-İsfəhani əl-Kətibin (519–597/1125–1201) “Xəridətul-qasr və cəridətul-‘asr” kitabında aş-

kar olunan ərəbdilli Azərbaycan şairi Əbu Nəcm əl-Xunəci haqqında məlumat verilmiş, onun mənsub olduğu Xunəc şəhəri ilə bağlı məlumata Xaqaninin ərəbcə yazdığı birinci məktubda da rast gəlinəndiyi göstərilmiş və bu fakta əsaslanaraq, Xaqaninin məktubları orta əsrlərdə Azərbaycan şəhərləri, Azərbaycanda sufiliyin yayılması haqqında məlumat verən yeni mənbə kimi qiymətləndirilmişdir;

– əlyazmalardan aşkar olunan iki beytə (C 61 şifrəli Sankt-Peterburq nüsxəsi – bir beyt; *Süleymaniye Kütüphanesi Fatih* kolleksiyası 03810 nömrəli əlyazma – bir beyt) əsasən şairin ərəbcə yazdığı əsərlərdən elmə 504 beytin, iki müqəddimənin (dibaçə) və iki məktubun məlum olduğu qeyd edilmişdir.

Monoqrafiyada həm də orta əsr ərəb alimi Zəkəriyyə ibn Mahmud əl-Qəzvininin (605–682/1203–1283) “Kitəbu ‘əsəril-biləd və ‘əxbəril-‘ibəd” əsərində Xaqani haqqında verdiyi məlumatdan bəhs edilmiş, məlumatın həm orijinal mətni, həm də Azərbaycan dilinə tərcüməsi bura daxil edilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə, Xaqaninin ərəb dilində yazdığı əsərlərin elmi-tənqidi mətni işlənib hazırlanmış və kitabın sonunda oxuculara təqdim edilmişdir.

Gələcəkdə daha da təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulan həmin mətnin monoqrafiyaya əlavə olunması ərəbdilli mütəxəssislər arasında Xaqani yaradıcılığına maraq oyatmaq məqsədi daşıyır.

XAQANI ŞİRVANİ İRSİNİN TƏDQIQ VƏ NƏŞR TARİXİNDƏN

Xaqani irsinin tədqiq tarixinə qısa bir nəzər

Əsrlər keçdikcə öz aktuallığını itirməyən Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı uzun illərdir ki, həm Şərq, həm də Qərb tədqiqatçıları tərəfindən öyrənilməkdə davam edir. Şairin əsərləri ilə bağlı məlumata müxtəlif dillərdə rast gəlmək olar. Belə məlumatlar bəzən bir mənbədən digərinə ötürülərək, ümumi xarakter daşısa da, Xaqani yaradıcılığını müxtəlif aspektlərdən işıqlandıran fundamental tədqiqatların sayı da az deyil. Bu sahədə Azərbaycan alimlərinin də rolu danılmazdır. Nəzərə alaq ki, illər uzununu sovet rejiminə tabe olan, ateizmin təbliğ olunduğu Azərbaycanda klassik şairlərimizin əsərlərinə siyasi səbəblərə görə böyük ehtiyatla yanaşıldı. Həmin dövrdə milli dəyərlərdən, İslam dinindən, Qur'andan, hədislərdən, bu gün olduğu kimi, açıq-aydın danışmaq yasaq idi. Bu da klassik dövrü araşdıran alimlərə, tərcüməçilərə böyük çətinliklər yaratmışdır. Amma belə çətinliklərə baxmayaraq, həmin dövrün ədəbiyyatşünasları klassiklərimizin əsərlərini böyük maraqla tədqiq etmişlər. Onların başladıkları işlər müasir dövrümüzdə eyni maraq və sevgi ilə davam etdirilməlidir.

Biz monoqrafiyada Azərbaycan xaqanişünaslığının bu günkü vəziyyətini iki istiqamətdə – həm şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı yazılan tədqiqat işlərinə, həm də şairin əsərlərinin nəşrinə və tərcüməsinə görə dəyərləndirmək istərdik. Əvvəlcə bu sahədə yazılan tədqiqat işlərinə nəzər salaq.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq elmində şairin həyat və yaradıcılığı bir neçə dəfə namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının mövzusu olmuş və onların nəticələri monoqrafiyalar şəklində çap olunmuşdur. Belə işlərdən biri Xaqaninin əsərlərinin öyrənilməsi sahəsində ilkin araşdırmalara, gözəl tərcümələrə imza atan Məmmədağa Sultanovun əlyazmalar, müxtəlif illərdə tərtib olunmuş “Divan”lar əsasında yazdığı namizədlik dissertasiyası-

dır. 1954-cü ildə monoqrafiya şəklində nəşr olunmuş¹ tədqiqat şairin həyat və yaradıcılığı, sarayla əlaqəsi, dinə münasibəti, sənətkarlıq xüsusiyyətləri, nəşri, “Tuhfətul-İraqeyn” əsəri haqqında maraqlı məlumat, tarixi faktlar ehtiva edir. Bu əsər xaqanişünalıq üçün böyük əhəmiyyət daşıyır və keçən əsrin ortalarında yazılmasına baxmayaraq, öz aktuallığını qoruyub saxlayır. M. Sultanov sonralar da “...*olduqca mürəkkəb yaradıcılığa və özünəməxsus bədii ifadə tərzlərinə malik bir sənətkar*”² kimi xarakterizə etdiyi Xaqani yaradıcılığı ilə əlaqəsini kəsməmiş, şairin əsərlərinin dilimizə tərcümə olunmasında yaxından iştirak etmişdir.

Filosof-şair kimi tanınmış Xaqaninin yaradıcılığını öyrənən tədqiqatçılar yeri gəldikcə onun əsərlərindəki fəlsəfi fikirlərə toxunsalar da, şairin ictimai-siyasi fikirlərini və fəlsəfi dünyagörüşünü ilk dəfə Solmaz Rzaquluzadə geniş tədqiqata cəlb etmiş və apardığı araşdırmanın nəticəsi kimi 1962-ci ildə “Xaqani Şirvaninin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri”³ adlı monoqrafiya çap etdirmişdir. S. Rzaquluzadə əvvəlcə şairin yaşadığı sosial-iqtisadi şəraiti və onun baxışlarının formalaşmasına təsir göstərən amilləri üzə çıxartmağa, daha sonra şairin yaradıcılığı əsasında onun ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşlərinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Tədqiqatda şairin ərəbdilli irsindən şirvanşah Cəlal əd-Dinə həsr olunan qəsidədən iki beyt və Məlikul-Ə'zam Alə əd-Dinin mədh olunduğu qəsidənin müqəddiməsindən kiçik bir hissə də öz əksini tapmışdır.

S. Rzaquluzadə öz monoqrafiyasında Xaqani Şirvaninin həyat və yaradıcılığının tədqiqi tarixinə toxunmuş, bu məsələnin təzkirə-

¹ *Sultanov, M. S.* Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, 115 s.

² *Sultanov, M. S.* Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s. 113

³ *Рзагулизаде, С. Д.* Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1962, 113 с.

lərdə, eləcə də Azərbaycan, Rusiya və Avropa alimlərinin tədqiqatlarında necə əks olunduğundan müxtəsər şəkildə bəhs etmişdir. Tədqiqatçı şairin həyat və yaradıcılığının tədqiq tarixi, eləcə də yaşadığı dövrlə bağlı yürütdüyü maraqlı mülahizələrlə yadda qalsada, qarşıya qoyulan əsas məqsəd arxa planda qalmışdır, yəni şairin ictimai-siyasi və fəlsəfi görüşləri, xüsusən də dinə münasibəti ümumi şəkildə izah edilmiş, daha çox didaktik məsələlərə yer verilmişdir. Tədqiqat işinin sovet rejimi dövründə – XX əsrin 60-cı illərində yazılması və mövzunun tam əhatə olunmaması şairin fəlsəfi dünyagörüşünün yenidən öyrənilməsinə zəruri edir.

Hər iki tədqiqat işində sovet dövrünün ruhu özünü göstərir. Belə ki, tədqiqatçılar şairin saraydan uzaqlaşmağa can atmasını, hökmdarlara bel bağlamamasını, xalqın içində sadə həyat tərzinə üstünlük verdiyini qeyd edib, onun cəsarətlə dövrünün nöqsanlarını tənqid etməsindən bəhs etsələr də, əsərlərində hökmdarlara verdiyi nəsihətləri şairin dünyagörüşünün məhdudluğu ilə izah etmişlər. M. Sultanov məsələni belə izah edir: “... *hökmdarlara müraciətlə, moizə və nəsihət ruhunda yazılmış bu kimi şeirlər Xaqani dünyagörüşünün tarixən şərtlənən məhdudluqlarından biridir. Şair öz dövrünün oğlu olaraq, nəsihət yolu ilə zalım hökmdarları islah etməyin mümkün olduğunu qeyd edirdi*”.¹ S. Rzaquluzadə məsələyə daha dərinlən yanaşmış və Xaqaninin “ədalətli hökmdar xəyalı”nın real olmadığını dərk etdikdə, xalqa zülm edənlərin əvvəl-axır öz cəzalarını çəkəcəyinə inandığını göstərmişdir.²

Xaqaninin həyatı, dövrü və mühiti ilə bağlı ən geniş araşdırma, əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, Qafar Kəndli-Herisçiyə məxsusdur. O, 1972-ci ildə yazdığı “Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü və mühiti)” dissertasiyasında mövzunu böyük dəqiqliklə tədqiq etmiş və alimin gərgin əməyi sayəsində Xaqaninin həyatı ilə bağlı qaran-

¹ *Sultanov, M. S. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında)*. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s.38

² *Рзагулизаде, С. Д. Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани*. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1962, с. 55

lıq qalan bir sıra məsələlər aydınlıq tapmışdır. Təbii ki, bunun üçün həm Xaqaninin yaradıcılığına, eləcə də şair haqqında məlumat və-rən mənbələrə dərinlən bələd olmaq lazım idi.

1988-ci ildə həmin dissertasiya əsasında nəşr olunan eyni adlı monoqrafiya¹ bu gün də xaqanişünaslıq sahəsində ən qiymətli əsər hesab olunur. Altı fəsildən ibarət olan tədqiqatın ilk fəsli şairin adı, təxəllüsü, ləqəb və künyəsi, qövmi mənsubiyyəti və nəslı, doğuldu-ğu yer, məzanı, doğum və ölüm tarixinə həsr olunub. Adı çəkilən məsələlərlə bağlı ən xırda detallı belə dərinlən incələyən alim şairin həyatının sonrakı mərhələlərinə də eyni dəqiqliklə yanaşmışdır. “...quru hökmlər, irəlicədən düzəldilmiş mülahizələr əsasında”² əsər yazmaq istəməyən tədqiqatçı öz monoqrafiyasında, çox doğru olaraq, Xaqanini ilkin mənbə kimi öz əsərlərində arayıb-axtarmış, sonra şair haqqında yazılan mənbələrə müraciət etmişdir. M. Sulta-nov, S. Rzaquluzadə kimi Q. Kəndli-Herisçi də öz tədqiqatında Xa-qaninin fars dilində olan əsərləri ilə yanaşı, ərəb dilində yazdığı əsərlərə də istinad etmişdir. Əvvəlki iki tədqiqatdan fərqli olaraq, burada ərəbcə əsərlərə istinad çoxdur; hətta onlardan bəzilərinin tərcüməsi də verilib. Ərəbcə olan əsərlərlə bağlı verilən məlumat dəqiqləşmə tələb etdiyindən monoqrafiyanın müvafiq fəsilələrində bu məsələyə konkret nümunələr əsasında münasibət bildirilmişdir.

Xaqaninin həyat və yaradıcılığı Şərq ədəbiyyatının gözəl bili-cisi, ədəbiyyatşünaslıq elminin görkəmli nümayəndəsi Həmid Araslının “Xaqani Şirvani” adlı əsərində də öyrənilib. H. Araslı şai-rin ədəbiyyata gətirdiyi yeniliklərdən də bəhs etmiş və onun yeni-likaçı olduğu məsələləri belə göstərmişdir:

– “Nizami poemalarında daha yüksək səviyyəyə qaldırılan gənclik problemi ədəbiyyatımıza ilk dəfə Xaqani tərəfindən gətiril-mişdir”;³

¹ Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, 592 s.

² Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 6

³ Araslı, H. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). Bakı: Gənclik, 1998, s. 104

– “*Xaqani elmi istilahlardan – nücum, tarix, fıqh, fəlsəfə, tibb, musiqi, rəssamlıq və memarlığa aid ifadələrdən tez-tez istifadə edirdi. Onu da qeyd edək ki, şairin işlətdiyi istilahların hamısı ərəb dilində idi. Bu xüsusiyyət Xaqanini farsdilli şairlərdən fərqləndirməklə bərabər, həm də Yaxın Şərq ədəbiyyatında bir yenilik idi*”;¹

– “*Xaqani həm də Məlikşah, Sultan Səncər, Qədirxan və başqa qüdrətli türk hökmdarlarının adını Əmşirəvan, Dara, Cəmşid, Keyqubad kimi hökmdarların adları ilə birlikdə ədalətli şah simvolu kimi ilk dəfə olaraq ədəbiyyata gətirmişdir*”.²

Alim, haqlı olaraq, nəinki şairin yaradıcılığını, eyni zamanda təlatümlü həyatını da ondan sonra gələn şairlər üçün əzm, dəyanət dərsi öyrədən ibrət məktəbi hesab etmişdir.

1978-ci ildə nəşr olunmuş Rasimə Məlikovanın “XIX əsr rus şərqşünaslığı və Xaqani Şirvani” adlı tədqiqatında³ isə şairin həyat və yaradıcılığından ilk bəhs edən xarici mənbələr işıqlandırılmışdır. Xaqaninin həyat və yaradıcılığını ilk dəfə ciddi tədqiqata cəlb edən rus coğrafiyaçısı və etnoqrafı Nikolay Vladimiroviç Xanıkov (1819–1878) olduğu nəzərə alınaraq, Xanıkovun Xaqani ilə bağlı araşdırmalarından geniş şəkildə bəhs edilmişdir.⁴

R. Məlikova XIX əsr rus şərqşünaslığında Şərq mənbələrinə olan xüsusi maraqdan bəhs etmiş və həmin mənbələrdə Xaqani ilə bağlı deyilən fikirləri qeyd etmişdir. Bu tədqiqat sayəsində artıq unudulmaqda olan köhnə mənbələrdə Şərqə aid qiymətli faktlar ön plana çəkilmiş, N. Delibuyurader, B. A. Jukovski, P. S. Savelyev, İ. N. Berezin kimi şəxsiyyətlərlə yanaşı, Rusiyada şərqşünaslığın

¹ *Araslı, H.* Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). Bakı: Gənclik, 1998, s. 111

² *Araslı, H.* Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). Bakı: Gənclik, 1998, s. 112

³ *Məlikova, R.* XIX əsr rus şərqşünaslığı və Xaqani Şirvani. Bakı: Elm, 1978, 79 s.

⁴ *Məlikova, R.* XIX əsr rus şərqşünaslığı və Xaqani Şirvani. Bakı: Elm, 1978, s. 10; Рзакулизаде, С. Д. Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани. Баку: Издательство Академии Наук Азербайджанской ССР, 1962, с. 11

inkişafında, eləcə də şərqşünas alimlərin yetişdirilməsində Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Məhəmməd Şəfi, Əbdül Səttar Kazım bəy kimi azərbaycanlı alimlərin böyük rolundan bəhs edilmiş, onlar haqqında məlumat verilmişdir.

Xaqaninin əsərlərində ərəb mühiti ilə bağlı cəhətlər ərəb ədəbiyyatşünaslarının da diqqətini cəlb etmişdir. Ərəb tədqiqatçıları, İmamverdi Həmidovun qeyd etdiyi kimi, “... o dövrdə *Yaxın və Orta Şərqi mədəniyyət və elm mərkəzlərinə səfərlər etmiş, Məkkə ziyarətində olmuş, bir sıra hakimlərə, İraqa, Mədainə, Bağdada şerlər qoşmuş, ərəbcə bir çox qəsidə və qitələr yazmış Xaqaninin irsinə laqeyd qala bilməzdilər*”.¹ Ərəb tədqiqatçıları arasında Quneymi Hilal və Hüseyn Mucib əl-Misri kimi Misir alimləri bu sahədə daha geniş araşdırma aparmışlar. Onların fəaliyyəti İ. Həmidovun tədqiqatında işıqlandırılmışdır.²

Son dövrlərdə Xaqani irsinə müraciət edənlər arasında mərhum tədqiqatçımız Lalə Əlizadənin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Xaqani yaradıcılığı ilə bağlı silsilə məqalələr yazan L. Əlizadənin fəaliyyəti, təəssüflər olsun ki, vaxtsız vəfatına görə yarımçıq qaldı. Alimin ölümündən sonra işıq üzü görən monografiyasında Xaqani ilə bağlı 6 maraqlı məqalə yer alıb.³

Klassiklərimizin irsi ilə bağlı görülən işlər arasında AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda “Yazıçıların həyatı və yaradıcılığının tədqiqinə yenidən qayıdış” (“Sənətkarın elmi pasportu”) layihəsinin xüsusi yeri vardır. Geniş auditoriyaya ünvanlanmış bu layihə əsasında bir çox sənətkarlarımızın həyat və yaradıcılığına yeni baxış sərgilənərək geniş təhlilə cəlb edilmişdir. Həmin seriyada 9-cu olan “Xaqani Şirvani. Həyatı və ya-

¹ Həmidov, İ. Xaqani Şirvani ərəb ədəbiyyatşünaslarının tədqiqatında // Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri ərəb ədəbiyyatşünaslığında. Bakı: Elm, 2007, s. 7

² Həmidov, İ. Xaqani Şirvani ərəb ədəbiyyatşünaslarının tədqiqatında // Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri ərəb ədəbiyyatşünaslığında. Bakı: Elm, 2007, s. 7-85

³ Əlizadə, L. Klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatına dair araşdırmalar. Bak: Elm və təhsil, 2021, s. 257-323

radıcılığı” monoqrafiyasında¹ İ. Həbibbəyli, N. Araslı, İ. Həmidov, M. Qəmbərli, B. Şəfizadə, L. Əliyeva, K. Hacıyeva, N. Tağıyeva, E. Zeynalova kimi tədqiqatçılar tərəfindən Xaqaninin həyatı, yaradıcılığı, sənətkarlığı ilə bağlı yeni araşdırmalar öz əksini tapmışdır. Hazırda K. Hacıyeva Xaqaninin farsca yazdığı əsərlərin filoloji tərcüməsi və tədqiqatı ilə bağlı fəaliyyətini davam etdirir.

Xaqaninin ərəbdilli yaradıcılığının öyrənilmə tarixi. Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, şairin fars dilində olan yaradıcılığı ilə müqayisədə onun ərəb dilində olan irsindən əlimizdə olan nümunələr çox azdır. Ərəbcə yazılan əsərlərdən bəziləri müxtəlif illərdə tərcümə edilərək, şairin Azərbaycan dilində nəşr olunmuş “Seçilmiş əsərləri”nə daxil edilsə də, tərcümənin hansı dildən edildiyi qeyd edilmədiyinə görə onları fars dilində yazılmış şeirlərdən ayırmaq çətinidir. Bu da şairin ərəbcə olan yaradıcılığına ilk dəfə kimin müraciət etməsi haqqında qəti fikir söyləməyə imkan vermir.

Xaqani əsərlərinin “Divan”ını hazırlayan İran alimləri fars və ərəbcə olan əsərləri ayıraraq xüsusi başlıqlar altında təqdim etmişlər. Zənnimizcə, şairin Azərbaycan dilində tərtib olunan “Seçilmiş əsərləri”ndə də ya bu prinsipə əməl olunmalı, yaxud əsərlərin hansı dildən tərcümə edildiyi göstərilməli idi.

Qeyd etdiyimiz kimi, M. Sultanov, S. Rzaquluzadə, Q. Kəndli-Herisçi kimi tədqiqatçılar şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı araşdırma apararkən, onun ərəb dilində yazılmış əsərlərinə də istinad etmişlər. M. Sultanov və S. Rzaquluzadənin tədqiqatlarında bu istinadlar çox olmasa da, Q. Kəndli-Herisçi şairin ərəbcə yazdığı əsərlərdən daha çox sitat gətirmişdir. Lakin İ. Həmidov həmin sitatları tam etibarlı hesab etməmişdir: “*Xaqaninin elmi tərcümeyi-halını öyrənmiş Azərbaycan alimi prof. Q. Kəndli-Herisçi şairin Bağdad haqqında qəsidəsinə, Dərbənd hakimi Seyfəddin Arslan Müzəffərə, Yəhya ibn Məhəmmədə və Cəlaləddin Xariyə həsr etdiyi şeirlərə toxunsa da, eyni mövzuda*

¹ *Xaqani Şirvani*. Həyatı və yaradıcılığı. “Sənətkarın elmi pasportu” seriyası-9. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 396 s.

fars dilində şairin yazdığı şeirlərə əsaslanmış, ərəbcə qəsidələrin məzmununu açmağa və sənətkarlıq baxımından onların qiymətləndirilməsinə girişməmişdir".¹ Həqiqətən də, Q. Kəndli-Herisçi Xaqaninin ərəbdilli şeirləri haqqında fikir söyləyərkən, bəzən orada olmayan beytlərlə bağlı mülahizələr yürütmüşdür. Məsələn, alim yazır: "*Ərəbcə yazdığı şerlərindən birində Reydə ikən xəstələndiyindən, həkimin müalicəsindən danışarkən Məkkədə onu yaxşı müalicə etməmiş həkimini yada salır*".² Burada böyük ehtimalla Xaqaninin "*Xəstələndim Reydə mən*" sözləri ilə başlayan qitəsi nəzərdə tutulur. Qitənin orijinalında isə Məkkə ilə bağlı deyilən fikri təsdiqləyən beytə rast gəlinmir. Çox güman ki, o, İ. Həmidovun da qeyd etdiyi kimi, Xaqaninin eyni mövzuda farsca yazdığı əsərlərdən çıxış etmişdir.

Xaqani Şirvaninin əsərləri Azərbaycan dilində ilk dəfə 1956-cı ildə çap olunub. Ön sözdə bura şairin ərəbcə yaradıcılığından nümunələrin salındığı qeyd olunmasa da, kitabın "*Zəmanədən və zəmanə əhlindən şikayət*" bölməsində poetik tərcüməsi İ. Soltana aid "*Ürək dərdinin izharı*" adı altında təqdim olunan qəsidə³ şirvanşah Cəlal əd-Dinə həsr olunan ərəbcə qəsidəsinin, poetik tərcüməsi M. Soltana aid "*Şirvanın tərfi*"⁴ adlı əsər isə Şirvana ərəbcə həsr olunan qitənin məzmununa uyğun gəlir. Həmin əsərləri filoloji tərcümə edənin kimliyi dəqiq göstərilməyib. Ümumi şəkildə qeyd olunub ki, sətri tərcümədə *Rəhim Sultanov, Pənahi Abbas Makulu və Darabadi Qulam yoldaşlar iştirak etmişlər*.⁵ Xaqani əsərlərinin

¹ *Xaqani Şirvani*. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, "Ön söz" və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s. 6

² *Kəndli-Herisçi, Q.* Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 471

³ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956, s. 143-148

⁴ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956, s. 242

⁵ *Sultanov, M.* Kitabın tərtibi haqqında bəzi qeydlər // Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956, s. 14

1978-ci il nəşrində hər iki əsər eyni adla saxlansa da,¹ sonrakı nəşrlərdə qitə olduğu kimi kimi qalmış,² qəsidə isə “İmam Cəlaləddin əl-Xəvəriyə”³ adı altında yeni tərcümə (filoloji tərcümə: Zərdüşt Əlizadə, poetik tərcümə: Məmməd Mübariz Əlizadə) ilə əvəz olunmuşdur. Yeni tərcümə həm beytlərin sayı, həm də məzmun baxımından orijinala daha yaxındır. İlk dəfə olaraq, Z. Əlizadə və M. M. Əlizadə tərəfindən edilən daha 3 qəsidənin – “*Bağdadın tərif*”, “*Ey açılan sübh kimi...*”, “*Budur, bir fars hicazlıyla yola çıxdı qol-qola*”,⁴ eləcə də bir çox qitənin tərcüməsi⁵ 1987-ci il nəşrində öz əksini tapmışdır.

Xaqaninin ərəbcə əsərlərinin tərcüməsi sonralar İ. Həmidov tərəfindən davam etdirildi. Alimin etdiyi filoloji tərcümələrin bir hissəsi ilk dəfə 2004-cü ildə “Şərq” tərcümə toplusunda,⁶ tam şəkildə 2017-ci ildə “Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri. Filoloji tərcümə”⁷ adı altında çap edildi. İ. Həmidov kitaba yazdığı ön sözdə Xaqaninin ərəb dilində olan əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə bağlı 1987 və 2004-cü il nəşrlərini nəzərdə tutaraq belə məlumat vermişdir: “*Bu nəşrlərdə tərcümə edilmiş ərəbcə şeirlər nisbətən çoxdur. Tərcümə klassik şeirin bilicisi şair təbiətli Məmməd Mübariz Əlizadəyə aiddir. Azərbaycan dilində oxuculara təqdim edilmiş ərəbcə şeirlər bunlardır: “İmam Cəlaləddin əl-Xəvəriyə”, “Bağ-*

¹ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (şərhlər: Ə. Cəfər). Bakı: Azərnəşr, 1978, s.115-121; s. 172

² *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 364

³ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 221-232

⁴ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 212-221

⁵ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 497-504

⁶ *Həmidov, İ. Y.* Xaqani Şirvaninin ərəbcə şeirlərindən nümunələr // Bakı: Şərq. Tərcümə toplusu, 2004. №1, s. 70-84

⁷ *Xaqani Şirvani*. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, 160 s.

dadın tərifi”, “*Xətələndim Reydə mən...*”¹ Amma yuxarıda qeyd olunduğu kimi, həmin nəşrdə dörd qəsidənin və bir çox qitənin poetik tərcüməsi də yer alıb.

Xaqaninin “Divan”ını tərtib edən İran alimləri iki mətləli qəsidələri əlyazmalarda olduğu kimi, *birinci mətlə*, *ikinci mətlə* şəklində təqdim etsələr də, İ. Həmidov beytləri nömrələməklə kifayətlənmişdir. Şirvanşah Cəlal əd-Dinə həsr olunmuş mədhiyyədə birinci mətlənin 39-cu beytindən başlayaraq sıralanma düzgün getmədiyinə görə orijinala tərcümə arasında uyğunsuzluq yaranmışdır. İkinci mətlədən isə bir beyt buraxıldığına görə, 171 beytlik qəsidə 170 beyt şəklində² göstərilmişdir. Kitabda bir sıra beytlərin daha dəqiq tərcüməyə ehtiyacı olduğunu da qeyd etmək yerinə düşər. (Növbəti fəsillərdə həmin tərcümələrə müraciət olunacaq.)

Şairin ərəbcə yazdığı əsərlərdən Düşənbədə (Tacikistan) “Ərəb ədəbiyyatının Xaqani Şirvaninin yaradıcılığına təsiri”³ adlı namizədlik dissertasiyasında bəhs olunmuşdur. 2018-ci ildə müdafiə olunan bu tədqiqatda ərəb dili və ədəbiyyatının şairin yaradıcılığına təsirinə daha geniş yer verilmiş, ərəbcə olan əsərlərdən isə ancaq üçüncü fəsildə bəhs edilmiş, onların tematik xüsusiyyətləri şairin farsdilli şeirləri ilə müqayisəli şəkildə tədqqaqatə cəlb edilmişdir. Tədqiqatda Xaqani tacik şairi kimi qələmə veilsə də, şairin dövrü, müasirləri, eləcə də digər Azərbaycan şairləri – Fələki Şirvaninin, Mücirəddin Beyləqaninin (hər iki şairin yaradıcılı-

¹ *Xaqani Şirvani*. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s. 27

² *Xaqani Şirvani*. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s.11

³ *Шарифова, М.* Влияние арабской литературы на творчество Хакани Ширвани. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Таджикский Национальный Университет Кафедра арабской филологии. Душанбе, 2018

ğını Azərbaycanda Lalə Əlizadə tədqiq etmişdir) ərəbcə əsərləri haqqında maraqlı məlumat təqdim olunmuşdur.¹

Avropada və Rusiyada Xaqaninin yaradıcılığından bəhs olunan elmi işlərdə onun ərəbcə şeirləri haqqında məlumata rast gəlinməsə də, İran alimləri bu sahədə müəyyən araşdırmalar aparmışlar. Şiraz Universitetinin tədqiqatçısı Seyyid Fəzlullah Mirqadirin hicri-şəmsi tarixi ilə 1386-cı ildə (miladi tarixi ilə 2008) yazdığı “Ərəb şeirində Xaqani sənətkarlığı”² adlı məqaləsində Xaqaninin ərəbcə şeirlərinin mövzusu, keyfiyyəti ilə bağlı fikirlər söylənmişdir. Ardınca h/ş. 1389-cu (2011) ildə Urmiyada Əlirza Rzayi Həməzə Kindi və Vahid Rzayi Həməzə Kindi tərəfindən “Xaqaninin görünməyən gü-nəşi”³ adı altında çap edilmiş kitabda şairin ərəbcə şeirləri fars dilinə tərcümə edilərək şərh edilmişdir. Əsərin məhz Urmiyada – Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən birində işıq üzü görməsi, kitabın birinci fəslinin üç paragrafinin Azərbaycana həsr olunması (“Azərbaycanın tarixi”, “İslamaqədər Azərbaycan”, “Azərbaycan və İslam dini”) onun üstün cəhətlərindəndir. Bir müqəddimə, üç fəsil, ədəbiyyat siyahısı və ad göstəricilərindən ibarət olan tədqiqatda şairin nəsrə istisna olmaqla, mənzum əsərləri əhatə olunmuşdur. Şeirlər kitabda qəsidə və qitə şəklində deyil, aid olduğu mövzuya uyğun olaraq, yəni *Bağdadın mədhi*, *İraqın mədhi*, *Rey şəhərinin vəsfi* və s. kimi göstərilmiş, ayrı-ayrı kiçik şeir parçaları isə “Qısa şeirlər və dubeytlər” şəklində təqdim olunmuşdur. Müraciət olunan əsər əvvəlcə orijinalda bütöv şəkildə təqdim olunmuş, daha sonra beyt-beyt tərcümə edilmiş və izahlar verilmişdir. Bu da tədqiqatın üstün cəhətlərindən olub, oxucuya tərcümə ilə orijinal arasında müqayisə aparmaq imkanı qazandırır. Amma müəlliflər Mir Cəlal əd-Din Kəzzazinin

¹ Шарифова, М. Влияние арабской литературы на творчество Хакани Ширвани. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Таджикский Национальный Университет Кафедра арабской филологии. Душанбе, 2018, с. 32

² میرقادی، سید فضل الله. طبع آزمایی خاقانی در شعر عربی. مجموعه مقالات بر گزیده ی. همایش خاقانی شناسی. جلد اول. دانشگاه اورمیه، خرداد ۱۳۸۴. ص. ۵۴۰-۵۵۷

³ کندی، علیرضا رضائی حمزه؛ کندی، وحید رضائی حمزه. آفتاب نهان خاقانی (شرح وترجمه اشعار عربی خاقانی). اورمیه: بوت نشر، ۱۳۸۹، ۲۰۴ ص.

hazırladığı “Divan”ı əsas götürdүklərinə görə tərcümələrdə təhriflər müşahidə olunur. İran alimlərindən doktor Yusuf Asğari Bayqut və Mehdi Dehrami “Xaqaninin görünməyən günəşi” kitabının tənqidi”¹ adlı məqalədə bu tədqiqatla bağlı öz fikirlərini bildirmiş və çox doğru olaraq, həmin tərcümələri, beytlərə yazılan şərhləri zəif hesab etmişlər.

Şairin ərəbdilli yaradıcılığından Bağdad şəhərinə həsr olunmuş qəsidə h/ş. 1393-cü (2015) ildə Hadi Dərzi Raməndi və Nasir Çak Nejadyan tərəfindən tədqiqat işinə cəlb edilmiş və qəsidə 18 səhifəlik məqalədə² şərh edilmişdir. Məlum olduğu kimi, şairin hər iki dildə olan əsərlərində Bağdadla bağlı düşüncələr çoxdur. Sadiqi Nəjad Ramin adlı tədqiqatçı şairin divanında məhz Bağdad şəhərinin necə əks olunmasından bəhs etmişdir.³

Xaqaninin ərəbdilli irsinin öyrənilməsi sahəsində ən dəyərli işlərdən biri İran tədqiqatçısı Yusuf Asğari Bayqutun adı ilə bağlıdır. Alim dörd əlyazma nüsxəsi və Əli Abdur-Rasuli və Ziya əd-Din Səccadi tərəfindən hazırlanan divanlar əsasında şairin ərəbdilli yaradıcılığının elmi-tənqidi mətnini hazırlamış və bu kitabı “Şeirlərin özəllikləri” (Xaqaninin ərəbcə şeirlərinin şərh və tərcümələrin əlavəsi ilə tənqidi redaktəsi)” adı altında h/ş. 1395-ci (2017) ildə çap etdirmişdir. İranın Kirman vilayətindən olan alim “*Xaqani VI əsr Azərbaycanın və Qafqazın ən böyük farsdilli şairidir*”⁴ deyərək, şairin yaradıcılığı ilə bağlı maraqlı fikirlər söyləmişdir. Yusuf Asğari istifadə etdiyi əlyazma nüsxələri və divanlar haqqında kitabın müqəddiməsində məlumat vermişdir. Həmin məlumatdan belə aydın olur ki, tədqiqatçı London əlyazma nüsxəsini əsas götürən Səccadinin hazır-

¹ Bayqut, يوسف اصغرى؛ دهرامى، مهدى. نقد كتاب "اقتاب نهان خاقانى" // نشریه كتاب ماه ادبيات، ۱۳۹۰، شماره ۵۲، ص. ۵۹ – ۶۴

² رامندى، هادى درزى؛ نژاديان، ناصر چک. باز خوانى و تصحيح ابیاتی از قصیده بغداديه خاقانى (بر مدار نسخ چاپى) // فصلنامه تخصصى سبك شناسى نظم و نثر ارسى (بهار ادب). سال هفتم - شماره دوم – تابستان ۱ ۳۹۳- شماره پیاپی ۲۴. ص. ۳۰۵ – ۳۲۲

³ صادقى، نژاد رامین. بغداد در دیوان خاقانى شروانى // همایش پژوهش های زبان و ادبیات فارسى سال: ۱۳۹۲. ص. ۱۱۴۸ – ۱۱۵۸

⁴ Bayqut, يوسف اصغرى. غرائب الاشعار (تصحیح انتقادى اشعار عربى خاقانى به انضمام شرح و ترجمه). انتشارات دانشگاه جیرفت، ۱۳۹۵، ص. ۳

ladığı “Divan”ı daha etibarlı hesab etmiş, ərəbdilli əsərlərin hərəkə-lənməsinə və daha aydın tərtib olunmasına baxmayaraq, Kəzzazi tə-rəfindən hazırlanan “Divan”da təhrif və səhvlərin çoxluğunu qeyd etmişdir.¹ Amma, zənnimizcə, ərəbcə olan əsərlər hər iki divanda təhrif və səhvlərdən xali deyil. Səccadi nəşrinin üstün cəhəti səhifələrin sonunda digər nüsxələrdəki fərqli yazılış variantlarını göstərməsidir.

İranda Xaqani yaradıcılığı ilə bağlı son illərdə aparılan maraqlı araşdırmalardan biri də şairin ərəbcə nəsi – məktubları ilə bağlıdır. İran ədəbiyyatşünas alimi Muhəmməd Rza Turki Dublindəki (İrlandiya) *Chester Beatty* kitabxanası və *Süleymaniye* (Türkiyə) kitabxanasının əlyazmalarında aşkar etdiyi ərəbcə yazılmış iki məktub barədə h.ş. 1397-ci (2018) ildə yazdığı məqalədə² ümumi məlumat vermiş, h.ş. 1398-ci (2019) ildə isə məktublارın elmi-tənqidi mətni, tərcüməsi və təhlilindən ibarət kitab³ nəşr etdirmişdir ki, bu məsələ şairin nəsrindən bəhs olunarkən ətraflı şəkildə işıqlandırılmışdır.

Xaqaninin əsərlərinin Azərbaycanda tərcüməsi və nəşri

Azərbaycanda Xaqani yaradıcılığı ilə bağlı aparılan işlərin ikinci tərəfi şairin əsərlərinin dilimizə tərcüməsi və nəşri ilə bağlıdır. Belə ki, ölkəmizdə Xaqani əsərlərinin tərcüməsinə keçən əsrin ortalarından başlanmış və tərcümə olunan əsərlər ilk dəfə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı tərəfindən 1956-cı ildə, ikinci dəfə “Azərnəşr” tərəfindən 1978-ci ildə nəşr olunmuşdur. İki kitabın nəşri arasında olan 22 il ərzində ölkəmizdə Xaqani yaradıcılığı ilə bağlı müəyyən işlər görülsə də, nəşrlər arasındakı fərq ancaq kəsil

¹ بايقوت، يوسف اصغري. غرائب الاشعار (تصحیح انتقادى اشعار عربى خاقانى به انضمام شرح وترجمه). انتشارات دانشگاه جیرفت، ۱۳۹۵، ص. ۱۳-۱۴

² ترکی، محمد رضا. منشآت عربی خاقانی. ادب فارسی، سال، ۸، شماره ۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۷، ص. ۱۹-۳۸

³ ترکی، محمد رضا. غایت ابداع. منشآت عربی افضل الدین بدیل بن علی خاقانی شروانی. (مقدمه، تصحیح وتعلیقات). تهران، ۱۳۹۸

əlifbasına edilən dəyişikliklərlə bağlıdır. Burada *ü, ə, я* və s. kimi hərflər nəzərdə tutulur ki, 1955-58-ci illərdə aparılan uzun mübahisələr nəticəsində *я, ю, е (j+ə)* hərflərinin Azərbaycan dilinə mənsub fonemlər olmadığı və Azərbaycan dilində yaratdığı çətinliklər nəzərə alınaraq əlifbadan çıxarılmış, müvafiq hərflərlə əvəz olunmuşdur.¹

Üçüncü kitab “Yazıçı” nəşriyyatı tərəfindən 1987-ci ildə çapdan çıxıb. Şairin əvvəlki nəşrlərdə öz əksini tapmayan fəsrədilli əsərlərinin, eləcə də filoloji tərcüməsi Zərdüşt Əlizadəyə, poetik tərcüməsi isə Məmməd Mübariz Əlizadəyə məxsus ərəbdilli əsərlərinin tərcüməsinin kitabda geniş yer alması həmin dövrdə Xaqani yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmaların aparılmasından xəbər verir. 647 səhifədən ibarət bu kitabda həm şairin əsərlərinin poetik tərcüməsində, həm çətin anlaşılan beytlərə yazılan şərhlərdə müəyyən nöqsanlara rast gəlinə də, kitab öz əhəmiyyətini bu günə qədər qoruyub saxlamaqdadır.

Nəhayət, 17 ildən sonra, yəni 2004-cü ildə çap olunmuş Xaqani Şirvaninin “Seçilmiş əsərləri”. Bu kitab heç bir dəyişiklik olmadan 1987-ci il nəşrinin latın qrafikası ilə təkrar çapıdır. Xəlil Yusifli tərəfindən yazılan “Xaqani Şirvani və ədəbi irsi” adlı ön söz də bunu təsdiq edir: *“Oxuculara təqdim olunan və qiədrətli şairin ölməz irsinin böyük bir hissəsini əhatə edən bu kitab Məmmədəğa Sultanov tərəfindən tərtib edilən və 1985-ci ildə (1987-ci il olmalıdır – E. Z.) “Yazıçı” nəşriyyatında işıq üzü görən nəşri əsasında hazırlanmış, kitabda Əkrəm Cəfər və Məmmədəğa Sultanovun yazdığı şərhlər də eynilə saxlanmışdır”*.² Əslində isə kitabın müstəqillik dövründə yazıldığı nəzərə alınmalı, tərcümələrə diqqət edilməli, çətin anlaşılan beytlər yenidən şərh olunmalı idi. Amma, təəssüf ki, forma dəyişmiş, məzmun olduğu kimi qalmışdır.

Məlumdur ki, Xaqaninin dərin fəlsəfi məzmunlu əsərlərini qavramaq, bu əsərlərin hər beytində ifadə və sözlərin məna tutumunu açmaq asan deyil. Qur’an ayələri, Qur’an qissələri, hədislər iqtibas

¹ Müasir Azərbaycan dili. 3 cildə: I c. Bakı: Elm, 1978, s. 62

² *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Lider, 2004, s. 20

edən, fəlsəfi fikirlər, sətirləti mənalər ehtiva edən bu əsərləri şərh olmadan oxuyub anlamaq çox çətindir. Mərhum alim Əkrəm Cəfərin yazdığı şərhlərin sovet dönəmində yazıldığını nəzərə alsaq, təbii ki, bu şərhlərdə İslam dininə qoyulan qadağalara görə, təhrirlərin olduğu şübhəsizdir. Qur'anla, İslamla birbaşa əlaqəsi olmayan beytləri dolğun şəkildə izah edən alim, dinlə sıx əlaqəli beytlərə səthi şərhlər yazmışdır. Çox güman ki, alim özü də yazdığı şərhlərdən narazı qalmış, amma zamanənin tələbindən kənara çıxıb bilməmişdir. M. M. Əlizadə 1992-ci ildə Nizami Gəncəvinin 850 illik yubileyi ilə bağlı nəşr olunmuş "Nizami Gəncəvi-850" məqalələr toplusunda yazırdı: *"Biz böyük sənətkarın hər bir əsərinin giriş hissəsini təşkil edən tövhid, minacat, nət və meracnamələri şərh etməkdən də qorxuruq. Çünki bu kimi şərhlər, partiyanın elan etdiyi "vicdan azadlığı" prinsipinə uyğun gəlməzdi. Hazırda müvəqqətimiz, daimimiz, elə imkan yaranmışdır ki, Nizamini xalqa bizim istədiyimiz kimi deyil, onu olduğu kimi tanıtdırıq"*.¹

Şübhəsiz ki, bu səmimi sözlər Nizami ilə yanaşı digər klassik şairlərimizin, eləcə də Xaqaninin əsərlərinə aiddir. Deməli, onların əsərlərinin tərcüməsi və şərh müasir şərtlər daxilində yeni baxış tələb edir. Bu, M. Sultanov, Ə. Cəfər, M. M. Mübariz, Q. Kəndli-Herisçi və digər mərhum alimlərimizin yazdıqlarını "yoxlamaq", onlara "səhv tutmaq" kimi yox, onların başladıkları çətin, məsuliyyətli bir işi davam etdirməyə göstərilən cəhd kimi qiymətləndirilməlidir. Məhz belə yanaşma xalqımızın mədəni irsinin layiqincə öyrənilməsinə öz töhfəsini verə bilər.

Bir cəhəti də nəzərə alaq ki, bu gün texnologiyanın sürətli inkişafı sayəsində klassiklərin əsərlərini daha yaxşı araşdırmaq mümkündür. Əlyazma fondlarının, klassik əsərlərin, lüğətlərin, Qur'anla bağlı mənbələrin və s. elektronlaşması tədqiqatçılara geniş imkanlar yaradır.

Xaqaninin çətin anlaşılan beytlərinə yazılan şərhlərin təkmilləşdirilməyə ehtiyacı olduğu fikrini konkret faktlarla əsaslandırmaq

¹ Əlizadə, M. M. Nizami insanın mənəvi məziyyətləri haqqında // Bakı: Nizami Gəncəvi-850. Elmi məqalələr toplusu, 1992, s.78

üçün şairin ölkəmizdə nəşr olunan “Seçilmiş əsərləri”ndə dinlə bağlı olan beytlərə yazılan bəzi şərhələrlə tanış olaq.

“Tuhfətul-İraqeyn”də Xaqani əmisi Kəfiyyəddinə həsr etdiyi hissədə əmininin onun həyatındakı rolundan, verdiyi təhsildən danışır və sona doğru belə bir ümumiləşmə aparır:

بر لوح سپید من سیه فام ن والقلمی نوشت ایام
ن والقلمی چو بنگریدی یس خواندی برو دمیدی¹

Ağ lövhə üzərində qaraya çalanla əyyam “Nun val-qələm” yazdı.

“Nun val-qələm”ə baxdıqda “Yəsin” oxudu və dirçəldi.

(Fars dilindən filoloji tərcümə: Lələ Əlizadə)

Beytlərin ilkin tərcümə variantı və şərhə belədir:

*Zəmanə bəxtimə yazırkən rəqəm,
Ağ lövhədə yazdı: “Nun vələqələm”.
Baxdıqda bu “nun”a, bu “vəl-qələm”ə
Bir “Yəsin” pılərdi dərdə, ələmə.²*

“Nunvəl-qələm” Quranda kasıblığa dair yazılmış bir surədir. Xaqani demək istəyir ki, mənim bəxtimə ağ lövhədə qara xətlə kasıblıq yazılmışdır”; “Quran surələrindən biri olan “Yəsin” əsas mündəricəsilə ölüm haqqında yazılmışdır. Xaqani bu beytdə yoxsulluğu və fəqirliyi unudub mübarizəyə girişməyi lazım bilir”.³

1978-ci il “Azərnəşr” nəşrində də həmin beytlər və şərhlər ilkin variantda olduğu kimi saxlanmışdır.⁴

¹ خاقانی شروانی. تحفة العراقین. کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ص. ۲۲۱

² Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956, s. 37

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956, s. 433

⁴ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (şərhlər: Ə. Cəfər). Bakı: Azərnəşr, 1978, s. 68; 304

1987-ci il nəşrində isə birinci beytin tərcüməsi fərqlidir:

*Ağ lövhədə bəxtimi qara yazdılar,
Etdi “nun vəl-qələm” taleyimi zar.¹*

Beytin Əkrəm Cəfər və Məmmədəğa Sultanov tərəfindən verilən şərhə də fərqlidir: “*Ərəb əlifbasında “nun” (ن) belə bükülmüş hərf olduğu üçün, Xaqani öz əyilmiş qəddini bu hərfə oxşatmışdır. “Nuni vəl-qələm”, “Yasin” – “Quran” surələrinin adlarıdır*”.²

Hər iki tərcümə arasında müqayisə aparsaq, təbii ki, ilkin tərcümə beytin mənasına daha yaxındır. İkinci tərcümə variantında isə şairin fikri təhrif olunmuşdur. Amma şərhərdən heç biri beytin mənasını açıqlamır. Çünki onun nə kasıblıqla, nə də əyri qamətlə əlaqəsi yoxdur. Kasıblıqla ona görə əlaqəsi yoxdur ki, şair hələ gənc yaşlarında saraya dəvət almışdır. Sarayın iç üçünü gördükdən sonra oradan yaxa qurtarmağa çalışmışdır. Əgər şair istəsəydi, digər saray şairləri kimi, ənənəvi mədhiyyələr yazmaqla yoxsulluqdan canını qurtara bilərdi, yəni yoxsulluq onun alın yazısı olmayıb.

Xaqaninin öz əyri qamətini *nun* hərfinə oxşatması da həqiqətə uyğun gəlmir. Klassik ədəbiyyatda düz qamətin əlifə, əyri qamətin isə *nun*, *dəl* hərflərinə bənzədilməsi ənənəsi mövcud olsa da, belə bir izah beytin məzmununa uyğun gəlmir.

Beytlərin mənasını açıqlamaq üçün əvvəlcə “nun vəl-qələm”in, Ağ lövhənin rəmzi mənalara araşdırılmalıdır. “Nun vəl-qələm” dedikdə Qur’anın 68-ci surəsi olan “Qələm” surəsi nəzərdə tutulur. 52 ayədən ibarət Məkkədə nazil olan bu surənin ilk sözü *nun* olduğuna görə surə bu adla da tanınır: ﴿ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ﴾

“Nun! And olsun qələmə və (mələklərin) yazdıqlarına (yaxud lövhə-məhfuzda yazılanlara) ki,”

(Tərcümə: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev).

¹ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 88

² *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 561

Abdur-Rahmən ibn Nasir əs-Səədi (1889–1957) bu ayəni şərh edərkən qələm sözünü belə açıqlamışdır: “*Yazı qamışı dedikdə, insanların elmin bütün sahələrində əldə etdikləri nailiyyətləri, o cümlədən əsər və şeirlərini qələmə almaq üçün istifadə etdikləri vasitələr nəzərdə tutulur*”.¹

İbn Kəsir “Qələm” surəsini müxtəlif hədislərə istinadən şərh etmişdir. Məzmunca eyni olan bu hədislər bir-birindən ancaq təbiinlər sırasına görə fərqlənir. Onlardan biri ilə – Əbu Hureyrədən nəql edilən hədislə tanış olaq:

“حديث آخر في ذلك: رواه ابن عساكر، عن أبي عبد الله مولى بني أمية، عن أبي صالح، عن أبي هريرة: سمعت رسول الله ﷺ يقول: “إن أول شيء خلقه الله القلم، ثم خلق النون” و هي: الدواة”.

“*Bu haqda başqa bir hədis: İbn Asəkir, Əbu Abdullah Maula Bəni Umeyyədən, o, Əbu Salihdən, o da Əbu Hureyrədən nəql edir: “Allahın Rəsulunun ﷺ belə dediyini eşitdim: “Allahın ilk yaratdığı şey qələmdir, sonra isə “nun”u yaradıb ki, o da mürəkkəbdir*”.²

Təbərinin təfsirinə istinad edən Ziya Bünyadov qələmlə bağlı yazır: “... hədislərə görə qələm, gələcək hadisələri yazmaq üçün, Allah tərəfindən ilk yaradılan şeydir. Bunun üçün iki izah verilib;

- 1) yazı yazmağa təxsis edilmiş alət, yazı kimi, ilahi bir lütfdür;
- 2) uzunluğu yer ilə göy arasındakı məsafə qədər olan bir işıq qələmi, Qiyamət gününə qədər meydana gələcək olan bütün vəqələri yazmışdır”.³

Quranda, təfsir ədəbiyyatında və Azərbaycan-türk şeirində qələm arxetipini dərinlən araşdıran Aida Qasimovanın da qələm haqqında verdiyi məlumat maraqlıdır: “*Qələmin məqamı o qədər əziz tutulardı ki, katiblər yazmağa ara verdikdə, qələmi yerə qoymaz,*

¹ *Ас-Саади, Абд ар-Рахман. Толкование Священного Корана [в 3 томах]. Пер. с араб. Э. Кулиев. Т. 3. Москва, 2012, с. 847*

² *ابن كثير. تفسير القرآن العظيم. المجلد الرابع عشر. تحقيق: مصطفى السيد محطد، محمد فضل العجاوي. القاهرة، ٢٠٠٠ م، ص. ٨١*

³ *Bünyadov, Z. M. Dinlər. Təriqətlər. Məzhəblər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 150*

*onu qulaqlarının ardına taxardılar. Peyğəmbərin hədisində bu barədə deyilir ki, Rəsulullah, katibinin yazmağı dayandırarkən qələmini yerə qoyduğunu gördükdə, ona qələmi yerə qoymamağı, qulağının ardına taxmağı tapşırırmışdır”.*¹

Deməli, bu gün bizim üçün adi bir dəftərxana ləvazimatı olan qələm bəşər sivilizasiyası tarixində əhəmiyyətli yer tutmuş, özündə dərin dini, mifoloji, fəlsəfi mənalara birləşdirmiş və Qur'an ayəsindən də göründüyü kimi, İslam aləmində and içiləcək qədər müqəddəs hesab olunmuşdur.

Klassik poeziyada qələmin zahiri və ictimai təsviri, dini, fəlsəfi mənalara ilə bağlı müxtəlif bənzətmələr öz əksini tapmışdır. Bu cəhətdən Məhəmməd Füzulinin (1494–1556) qələmin qüdrətindən, ictimai əhəmiyyətindən bəhs edən qələmiyyələrini məzmun baxımından maraqlı kəsb edir. Əsərlərindən birində deyir: “*Ey dövlət və bəxt sara-yının yanan şamı. Mərifət və elm bağçasının şumal ağacı! Yaradılışın birinci səbəbi sənə, yaradılanların birincisi sən*”.

Bəs beytdəki *nun* hərfi nə deməkdir? *Nun* ərəb əlifbasının 25-ci hərfidir. *Muqatta ‘a hərf* (الحرف المقطع) kimi onun həm Qur’anda, həm dini-fəlsəfi cərəyanlarda, həm də klassik ədəbiyyatda özünəməxsus rolu var. Dini-mistik mənalara ehtiva etməklə yanaşı, klassik ədəbiyyatda gah əyri qamətin, gah gözəlin qaşının göstəricisi olmuş bu hərfin məna çalarlarından Xaqani də bəhrələnməmişdir. Təbii ki, bu da şairin həm dini, həm ədəbi dünyagörüşünün zənginliyindən xəbər verir.

Klassik lüğətlərdə *nun* hərfinin *qılının kəsən tərəfi* (şəfratus-seyf), *balıq* (əl-ħu:t), *mürəkkəb* (əd-dəva:t)³ kimi mənalara göstərilmişdir. “*Əl-Əzhəri demişdir: “Nun və qələmdə başqa məna yoxdur. Görmürsənmi ki, Müqəddəs kitabı yazanlar onu nun şəklində yazıblar? Mürəkkəb və ya balıq nəzərdə tutularkən, nun yazılırdı”.*⁴

¹ Qasımova, A. Ş. Qələm arxetipi Quranda, təfsir ədəbiyyatında və Azəri-türk şərinə // Bakı: Hikmət. Elmi-araşdırmalar toplusu, 2011. №18, s. 91

² Araslı, H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1958, s. 146

³ المنجد في اللغة والاعلام. بيروت: دار المشرق، ٢٠٠٨، ص. ٨٤٩

⁴ ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت. المجلد الرابع عشر، ص. ٣٩٢

Burada *balıq* (əl-ħu:t) deyilərkən kainata işarə edilir. Nunun yerin yeddinci qatında olan böyük balığı bildirməsi ilə bağlı hədislər mövcuddur. Bundan başqa, “*Nun hərfi yaradılış ilə başqa bir tərəfdən də mənalandırılır. Nun huruf-i təkvin olaraq adlandırılan Qur’andakı kun fə yəkun hərflərinə daxildir. Allahın buyruğının kəf ilə nun hərflərinin arasında olduğu qəbul edilir. Beləliklə, nun, kəf ilə bərabər yaradılışın özünü təşkil edir*”.¹

Deməli, *nun* hərfi özündə bir sıra mistik mənaları ehtiva edir. Həmin mənaları dəqiq açıqlamaq çətin olsa da, əksər müfəssirlərin gəldiyi fikrə görə, *nun* “qələm” sözü ilə yanaşı işlədildikdə əd-dəvat – *mürəkkəb* mənasını verir.

Nəhayət, Ağ lövhə; “əl-Qur’ənul-Kərim”də, hədislərdə *Lauhun Məhfuzun* (qorunan lövhə), *Ummul-kitəb* (Ana kitab, Əsas kitab), *Lauhun Məknunun* (gizli saxlanılan Kitab), *İməmun Mubinun* (açıq-aydın Kitab) kimi xatırlanan bu lövhə dini təsəvvürlərə görə, sudan, ərşdən, Uca Qələmdən sonra yaradılmışların dördüncüsüdür. Nəhəng ölçüyə malik bu lövhə nur şəklindədir və Qiyamət gününə qədər bu dünyada baş verəcək bütün hadisələr, olacaqlar, insanların taleyi orada yazılmışdır. Qur’anın bir çox surələrində onun adı çəkilir. Məsələn, “Yəsin” surəsinin 12-ci ayəsində deyilir: “*Həqiqətən, ölüləri dirildən, onların (dünyada) nə etmiş olduqlarını və qoyub getdiklərini yazan Bizik. Biz hər şeyi hesaba alıb açıq-aydın Kitabda (lövhi-məhfuzda) təsbit etmişik*”.

(Tərcümə: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev)

Bu izahatlardan sonra yenidən Xaqaninin beytinə nəzər salaq: şair demək istəyir ki, zəmanə bəxtimə yazı yazarkən ağ lövhədə (lövhi məhfuzda) “nun val-qələm” (mürəkkəb və qələm) yazdı, yəni şairlik, gözəl söz demək bacarığı onda ilahi bir istedaddır, alın yazısıdır. Bu beytdən sonra gələn beytin mənası da aydınlaşır. Xaqaniyə tərbiyə verən, təhsilinə, elminə xüsusi diqqət yetirən, öz dövrünün tanınmış təbiblərindən, filosoflarından, riyaziyyatçılarından olan, söz

¹ *Gündüzoz, S. Geleneksel Harf Sembolizminin Bir Yorumu Olarak Nun Harfi // Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011. Sayı: 30, s. 52*

sənətinə böyük qiymət verən əmisi Kafiyəddin Ömər zəhmətinin hə-dər getmədiyini görüb, yəni şairin istedadının, elminin, savadının, bi-liyinin şərti simvolu olan “nun val-qələm”ə baxdıqca fərəhlənir və dərdə, qəmə “Yəsin” oxuyur.

Əgər yuxarıdakı beytdə *nun* qələmlə yanaşı işlədilərək *mürəkkəb* mənasında elmi simvolizə edibsə, başqa bir beytdə şair deyir:

مراد کاف و نون، طاهّا و یاسین، که عین رحمت است، از فضل ذو المّن¹

Beyt fars dilində olmasına baxmayaraq, mənacə ərəbə yaxındır. Tərcümə etmək çətindir, amma şərh oluna bilər.

Poetik tərcümədə məna təhrifi ilə yanaşı *Taha* sözü düşüb:

“Kaf” ilə “nun”, “yasin” murad və rəhmət,
Onun kərəminə bağlıdır fəqət.²

Beytin şərhə belə verilib: “Kaf” – “*Quran*”ın “*Kəf ha ya eyn sad*” adlı surəsi. *Nun* – “*Nun val-qələm*” surəsi. “*Yasin*” – çox oxu-nan “*Yasin*” surəsidir. *Xaqani deyir: bu surələrin oxunuşundan məqsəd allahdan kömək ummaqdır*”.³

Qeyd edək ki, Quranda “Kəf ha ya eyn sad” adlı surə yoxdur. Bu hərflər 19-cu surə – “Məryəm” surəsinin birinci ayəsidir. Surənin başlandığı کھيحص (kə:f, hə:, yə:, ‘ayn, şa:d) hərflərinin isə rəmzi mə-naları tam məlum deyil və surənin beytə aiddiyyəti yoxdur.

Beytdəki “nun” hərfi isə “Nun val-qələm” surəsinə yox, məhz yaranışa işarə olan *kəf və muna* işarədir. Quranın bir sıra ayələrində (2:117, 3:47, 3:59, 6:73, 16:40, 19:35, 36:82, 40:68) كُنْ فَيَكُونُ ifa-

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد اول. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۴۹۷

² *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 320

³ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 616

dəsindən istifadə olunub. Məhz bu ayələrdəki *kn* – *kəf* və *nun* yaradılışı bildirir.

Bu iki hərfdə gizlənən sirlərdən biri də belə izah olunur: ərəb əlifbasında *kəf* və *nun* arasında iki hərf – *lām* və *mim* hərfəri var, Allahın (a.c.) adlarından biri *lām* hərfi ilə (اللطيف), 26-sı *mim* hərfi ilə (... المجد، المؤمن، الملك) başlayır, yəni Allahın (a.c.) 99 gözəl adından (أسماء الله الحسنى) 27-si bu iki hərfin arasında hifz olunur. Bu iki hərf həm Yaradana, həm də Onun hökmü ilə yaranışa işarədir.

Beytdə iki surənin adı çəkilib: “Taha” və “Yəsin”. Bəzi mənbələrə görə, bu iki surədəki muqatta hərlər Peyğəmbərin ﷺ adını bildirir. Düzdür, əksər dini mənbələr bu fikri qəbul etmir, amma klassik ədəbiyyatda şairlər arasında bu iki surənin adını çəkməklə Peyğəmbərə ﷺ işarə etmə ənənəsi mövcud olub. Sonralar Yasin, Taha kimi kişi adlarının müsəlmanlar arasında yayılması da buradan qaynaqlanır. Beytdəki طها yazılışı bu fikri təsdiqləyir. Çünki surənin adı Quranda طه kimi qeyd olunub. Şair beytdə Peyğəmbəri ﷺ mədh etmiş və onun Yaradanın fəziləti sayəsində rəhmət mənbəyi olduğunu göstərmişdir.

Klassik ədəbiyyatda hərlərlə yanaşı, rəqəmlər də müəyyən rəmzi mənalara daşmışdır. Rəqəmlərin sirri qədimdən insanları düşündürmüş və onlara qeyri-adi anlamlar verilmişdir. Hələ eradan əvvəl dünyanın rəqəmlərin əsasında yarandığını iddia edən rəqəmlər doktrinası mövcud olmuşdur. Həmin doktrinanın qədim yunan filosofu Pifaqor və onun banisi olduğu pifaqorçular məktəbi tərəfindən yaradıldığı iddia edilsə də, bu fikri təkzib edən mənbələr də var.¹ Bu və ya digər halda rəqəmlər kainatın əsasında duran dörd ünsür – *su*, *hava*, *od*, *torpaq* kimi qədim filosofların diqqət mərkəzində olmuş və onlar rəqəmlərlə təbiət, kainat arasındakı əlaqəni öyrənməyə çalışmışlar. Deməli, rəqəmlər öz riyazi funksiyaları ilə yanaşı, fəlsəfi əhəmiyyət də kəsb etmişdir. Uğurlu və ya nəhs rəqəmlərə inamın hə-

¹ Жмудь, Л. Я. Наука, философия и религия в раннем пифагореизме. Санкт-Петербург: Алетея, 1994, с. 313

lə də öz aktuallığını itirməməsi qədimdə onlarla bağlı təsəvvürlərin çox güclü olmasının göstəricisidir.

Xaqani də əsərlərində rəqəmlərin müxtəlif rəmzi-mistik mənalarından ustalıqla bəhrələnmişdir. Klassik şairlərimiz arasında rəqəmlərə ən çox müraciət edən şair Xaqani olmaqla yanaşı, rəqəmlərin müxtəlif mənə çalarlarına da məhz Xaqani yaradıcılığında rast gəlinir. M. Sultanov yazır: “*Xaqani yaradıcılığında rəqəmlər də bəddii təsvir vasitələri arasına daxil edilmişdir. Bu rəqəmlərin bir hissəsi “Əbcəd” hesabına, bir hissəsi isə 1 ilə 9 arasında müxtəlif rəmz və əlamətlərə əsaslanır*”.¹ Mərhum alimin fikrinə əlavə edək ki, Xaqani yaradıcılığında rəqəmlərin bir hissəsi əbcəd hesabına, bir hissəsi 1–9 arasındakı rəmzi mənalara əsaslanırsa, bir hissəsi də sakral mahiyyətə, elmi məlumata söykənir və rəqəmlərdən istifadə olunan beytlərdə onların təyinatı düzgün müəyyənəndirilmədikdə şairin çatdırmaq istədiyi fikir ya anlaşılmır, ya da təhrif olunur. Xaqaninin aşağıdakı beytində olduğu kimi...

Şair “Tuhfətul-İraqeyn”də əmisini mədh edərkən demişdir:

حل کرده مرا بنیم برهان آن چارده حرف سر قرآن
کز بهره این حروف مدرک پنج است و چهار وسه و دو یک²

*Mənə Qur'anla bağlı o 14 hərfi sübutla belə həll etdi,
Nəyə görə bu müdrik hərflər beşdir, dördür, üçdür,
ikidir, birdir?*

(Fars dilindən filoloji tərcümə: Lalə Əlizadə)

Beytlər əvvəlki tədqiqatçılar tərəfindən tərcümə və şərh olunarkən 14, 5, 4, 3, 2 və 1 kimi rəqəmlərin ifadə etdiyi mənalar düzgün şərh olunmadığına görə təhrifə uğrayıb. Əvvəlcə birinci beytin tərcümə və şərhinə nəzər salaq:

*“Dəlillə, sübutla eylədi bir-bir,
“Quran”nın yüz on dörd sirrini təbir.*

¹ Sultanov, M. S. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s. 80

² خاقانی شروانی. تحفة العراقین. کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ص. ۲۲۰

Xaqani “Quran”ın 114 surədən ibarət olduğuna və onların sirrini öyrəndiyinə işarə edir”.¹

Gördüyümüz kimi, birinci beytdəki 14 rəqəmi 114 rəqəmi ilə əvəz olunub. Poetik tərcümədən adekvatlıq, dəqiqlik gözləmək fikrindən uzaq olsaq da, beyti şərh etmək naminə 14-ü 114-lə əvəz etməyi elmi cəhətdən düzgün hesab etmirik.

Növbəti beytin tərcüməsi orijinala daha yaxın olsa da, şərhli beytdə ifadə olunan mənadan çox uzaqdır:

*“Çox asan yol ilə o mahir insan,
Etdi “bir”, “iki”, “üç”, “dörd”, “beş”i bəyan.*

Klassik Şərq ədəbiyyatında 1-9 rəqəmlərinin müəyyənləşmiş mənaları vardır: Bir – Allah, iki – iki dünya, üç – nəbatat, cəmadat, heyvanat, dörd – dörd ünsür: su, od, torpaq, hava, beş – hiss: dad bilmək, görmək, eşitmək, ləms, və iyi bilmək (bəzən beş rəqəmi – Məhəmməd Peyğəmbərin əbası altında gizlənənlərə də aid edilir ki, bunlara “Pəncətəni-ali-əba” deyilir.) altı – cəhətlər: ön, arxa, sağ, sol, yuxarı və aşağı, yeddi – yerin yeddi təbəqəsi, səkkiz – behiştin səkkiz qapısı (göyün təbəqələri), doqquz – doqquz fələk (doqquzuncu fələk guya Allahın qərar tutduğu yerdir.) Xaqani yuxarıdakı beytdə əmisinin rəqəmlərin bu sirrini ona öyrətdiyini xəbər verir”.²

Klassik Şərq ədəbiyyatında birdən ona qədər rəqəmlərin müxtəlif rəmz və əlamətlərə əsaslanması əksər şairlərin yaradıcılığı üçün xarakterikdir. Məsələn, Nizami Gəncəvi “Leyli və Məcnun” poemasında kainatı belə təsvir edib:

این هفت قواره شش انگشت یک دیده چهار دست و نه پشت³

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Lider, 2004, s. 583

² Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Lider, 2004, s. 583

³ <https://ganjoor.net/nezami/5ganj/leyli-majnoon/sh5>

بخش ۵ – در مدح شروانشاه اخستان بن منوچهر

Bu yeddi örtüklünün (göyün yeddi qatı), altı barmağı (tərəflər – ön, arxa, sağ, sol, yuxarı və aşağı), bir gözü (günəş), dörd əli (dörd cəhət – şimal, cənub, şərq, qərb) və doqquz ayağı (doqquz fəlak) var.

Yaxud Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına baxaq. Şairin qəsidələrinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən Vəcihə Feyzullayeva aşağıdakı beytdə şairin mədh etdiyi şəxsin yüksək məqamını mübaliğəli şəkildə göstərmək üçün rəqəmlərin sabitləşmiş mənalarından istifadə etdiyini göstərmişdir:

سه مواليد و دو کون هشت خلد و ده عقول
چار طبع و شش جهت هفت اختر و نه آسمان

“... birinci misrada 3 məvalid – nəbatat, cəmadat, heyvanat; iki kövn – dünya və axirət; həşt xuld – səkkiz behişt, 10 – əqlin mərtəbələri, ikinci misrada dörd ünsür – su, torpaq, od, hava, altı cəhət – qabaq, dal, sağ, sol, yuxarı, aşağı; 7 ulduz – ay, utarit, zöhrə, gün, mərrix, miştəri, zühəl; 9 asıman – əflak mənasını ifadə edir”.¹

Amma rəqəmlər həmişə eyni mənaları ifadə etməmişdir. Xaqaninin yuxarıda göstərdiyimiz beytlərində olduğu kimi. Beytlərin şərhı üçün elementar dini biliklər tələb olunur: buradakı 6 rəqəm ərəb əlifbası və “əl-Qur’ənul-Kərim”lə bağlıdır. Belə ki, ərəb əlifbasındakı 28 hərfdən 14-ü *muqatta’* və ya *əl-fəvatih* (açanlar) kimi tanınır. Çünki “əl-Qur’ənul-Kərim”in 114 surəsindən 29-u bu hərflərlə başlayır. Belə hərflərə ya tək halda (ق، ص، المص، 4، (الم، الر، طسم)، 3، (طه، طسن، یسن، حم)، 2، (ن، ص)، 5، (الم، حم عسق)، 5، (الم، حم عسق) hərfdən ibarət birləşmələr şəklində rast gəlinir. Dini mənbələrdə, təfsirlərdə belə hərf və hərf kombinasiyaları ilə bağlı müxtəlif fikirlər, izahlar olsa da, onlar “əl-Qur’ənul-Kərim”in sirlərindən olaraq qalmaqdadır. Xaqani beytdə məhz bu cəhəti əsas tutmuş və əmisinin ona ilahiyyat elminin bütün dərinliklərini, hətta belə qaranlıq məsələləri belə öyrətdiyini göstərmişdir.

¹ Feyzullayeva, V. Füzulinin qəsidələri. Bakı: Elm, 1985, s. 156

Xaqaninin, eləcə də, digər klassik şairlərin əsərlərinin tərcüməsində belə hallar çoxdur. Poetik tərcümə zamanı həm forma, həm də məzmunu qoruyub saxlamaq çətin olduğundan poetik tərcümənin əsərin tam mənasını verə bilməməsi, orijinaldan kənara çıxmalar, məna təhrifləri təbii qarşılanır. Amma bir cəhəti nəzərə almaq lazımdır ki, poetik tərcümələr geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulur. Belə tərcümələrdə klassik şairlərimizin dedikləri fikir təhrif olunursa, təbliğ etdikləri ideya oxucuya düzgün çatdırılmırsa, oxucu həmin klassik şairə nə dərəcədə bələd olur?! Axı klassik şairlərimiz vəzn, qafiya, forma gözəlliyindən daha çox dərin məzmunla, fəlsəfi fikrə üstünlük vermişlər. Füzulişünas alim Sabir Əliyevin sözləri ilə desək, “*Şairin xatirəsinə ən böyük hörmət onun fikir və ideyalarını, mətləb və işarələrini, ümumən mövqe və əhatəsini oxucuya düzgün çatdırmaqdan başlayır*”.¹ Çünki şairlərin əsərlərinin, fikirlərinin təhrifə uğramasının fəsadları çoxdur. Məsələn, yuxarıdakı beytlərin yanlış şərhindən 2020-ci ildə çapdan çıxmış Xaqaninin həyatından bəhs edən “Sözün xaqanı” romanında istifadə olunmuş və şairin əmisi Kafiyəddin Ömərin Xaqaniyə verdiyi dini, fəlsəfi təhsil bu fikir sayəsində çox primitiv bir şəkildə oxucuya çatdırılmışdır.² Onu da qeyd edim ki, adı çəkilən romanda həm tarixi faktlar təhrif olunmuş, həm də digər xətalara yol verilmişdir. Bu xətalara yanaşı, mətbuatda onun Xaqani haqqında yazılan ilk roman kimi qələmə verilməsi Xaqani yaradıcılığına müraciət edənlərin belə bu sahəyə az bələd olduqlarını göstərir. Əgər belə olmasaydı, Mahmud İsmayilovun 1983-cü ildə nəşr olunan “Xaqani”, Abdul Hüseynovun 1995-ci ildə Moskvada nəşr olunan «Пилигрим из Ширвана» (“Şirvanlı zəvvar”) tarixi romanları haqqında məlumatları olardı.

¹ Əliyev, S. Bircə sözün xatısı, yaxud Füzulinin dedikləri və ... demədikləri // Azərbaycan Füzulişünaslığının qaynaqları. 3 cildə, III c. Bakı, 2011, s. 221-255

² İsmayilova, S. Sözün xaqanı. Bakı: Elm və təhsil, 2020, s. 40

Xaqani yaradıcılığı ilə bağlı qaranlıq qalan məsələlər

Həm yerli, həm də əcnəbi tədqiqatçılar arasında Xaqani Şirvani yaradıcılığına müraciət edənlərin sayı az deyil. Amma şairin həyat və yaradıcılığı ilə bəzi məsələlər hələ də mübahisə obyektini kimi qiymətləndirilə bilər. Onlardan bəzilərinə toxunaq:

1) Şairin həyatı ilə bağlı ziddiyyətli fikirlərdən biri onun Əbul-Əla Gəncəvinin kürəkəni olub-olmaması ilə bağlıdır. Təəssüflər olsun ki, həm Əbul-Əla Gəncəvi, həm Xaqani, həm də Fələki kimi şəxsiyyətlərdən söz düşərkən, ən geniş yayılmış fikir belə idi ki, Əbul-Əla Gəncəvi Xaqani ilə Fələkinin ustadı olmuş, hər ikisi Əbul-Əlanın qızını istəmiş, amma ustad öz qızını Xaqaniyə vermiş, sonradan bir tərəfdən kürəkənlə qayınata, digər tərəfdən Fələki ilə Xaqani arasında narazılıqlar baş qaldırmışdır... Hər üç şəxsiyyətin həyatını “bəzəyən” belə fikirlər indi də təkrarlanmaqdadır. H. Araslının məsələ ilə bağlı gəldiyi qənaət belədir: “...*məktublar əsasında müəyyənləşdirmək olur ki, şairin birinci arvadı təzkirələrin yazdığı kimi Əbül-Ülanın qızı deyil, bəlkə də kəndli qızı olmuşdur*”.¹ H. Araslının “*bəlkə də*” ifadəsinə türkiyəli alim Ahmed Ateşin *Lala İsmail Efendi* Kitabxanasında XIV əsrə aid əlyazma nüsxəsində aşkar etdiyi 27 məktubdan XIII olan və əlyazmanın 26 b-29 a vərəqini əhatə edən Şihab əd-Dinə yazılan məktubla son qoyulmalı idi. Məktubun Ahmed Ateş tərəfindən verilən qısa məzmunundan belə məlum olur ki, Xaqani 25 il kəndli bir qadın olan zövcəsini qorumaq üçün əlindən gələni etmiş, sonralar qadın xəstələndiyində onun qulluğunda durmuşdur.² Sonralar Q. Kəndli-Herisçi bu məsələyə

¹ *Araslı, H.* Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). Bakı: Gənclik, 1998, s. 99

² *Ateş, A.* Hakaninin məktubları dergisi // Ankara: Türk Tarih Kurumu. Belleten, 1961. XXV cilt, sayı 98, s. 244

daha geniş şəkildə aydınlıq gətirsə də¹, bəzi mənbələrdə köhnə məlumatlar təkrarlanmaqdadır.

2) Xaqani yaradıcılığında mübahisə doğuran məsələlərdən biri də şairin “Şiniyyə” qəsidəsinin adı ilə bağlıdır. Şərqdə çox məşhurlaşmış bu qəsidəyə görkəmli söz ustaları da daxil olmaqla, çoxlu nəzirələr yazılmışdır. “Şiniyyə” qəsidəsi Xaqaninin Bakıda nəşr olunmuş 3 “Seçilmiş əsərləri”ndə “Mirətus-safə” (“Saflıq güzgüsü”) adı altında, 2004-cü ildəki nəşrdə isə ilk beyt, yəni “*Mənim könlüm müəllimdir, dizim üstü dəbistanı*” başlığı altında təqdim edilib. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin 1960-cı il nəşrində “Şiniyyə” adı ilə təqdim olunan qəsidəyə yazılan nəzirələr barəsində dolğun məlumat verilmişdir: “*Bu qəsidənin dərin məzmunundan ilk dəfə XIII əsrdə böyük hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvi təsirlənmişdir. O, Xaqaniyə nəzirə olaraq yazdığı “Mer’atüs-səfa” (saf güzgü) adlanan 174 beytlik qəsidəsinə eynən Xaqani kimi başlamışdır*”.² Dəhləvidən sonra böyük fars-tacik şairi Abdur-Rahmən Cami bu mövzuya müraciət etmiş və “Mir’ətus-safə” adının, həqiqətən, Dəhləvinin qəsidəsinə aidliyini belə vurğulamışdır: “*Əgər Xosrov üzündə səfa aynası parladığı üçün öz şe’rini “Meratüs-səfa” adlandırmışsa, mən də qəsidəmin adını “Cilair-ruh” qoydum*”.³ Ədəbiyyatşünas alim Məhəmmədli Tərbiyət (1877-1940) “Dənışməndani-Azərbaycan” əsərində yazır: “*Bəzi məşhur söz ustaları onun şiniyyə qəsidəsinə nəzirə yazmışlar. O cümlədən: Əmir Xosrovun “Miratüs-səfa” (“Saflıq güzgüsü”), Ürfinin “Ümmanul-cəvahir” (“İnci ümmanı”) və Zəmirinin “Firdövsürriza” (“Razılıq cənnəti”) əsərləri...*”⁴

¹ *Kəndli-Hərişi, Q.* Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 154-161

² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, s. 102

³ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, I c. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, s. 103

⁴ *Tərbiyət, M.* Dənışməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987, s. 359

Eyni fikri H. Araslı da qeyd edib: “*Bəziləri yanlış olaraq bu əsərin “Mir’at-us-səfa” (“Saflığı göstərən güzgü”) adlandırıldı-ğımı qeyd edirlər. Halbuki “Mir’at-us-səfa” görkəmli hind şairi Xosrov Dəhləvinin bu qəsidəyə yazdığı cavabdır*”.¹

“Şiniyyə”yə yazılan nəzirələrdən biri də Məhəmməd Füzulinin “Ənisul-qəlb” əsəridir. Türkiyəli alim Hasibə Mazıoğlu-nun hazırladığı Füzuli divanına daxil olan qəsidələr haqqında məlumat verən V. Feyzullayeva yazır: “*Qəsidələr bölməsi şairin “Ənisül-qəlb” əsəri ilə başlayır. Ənisül-qəlb”in ilk səhifəsinin sonunda müəllifin bu qəsidə haqqında maraqlı bir qeydi vardır: “Şair bu qəsi-dəsini Xaqaninin “Bəhrül-əbrar” adlı qəsidəsinə nəzirə yazmış-dır. Xaqaninin bu qəsidəsinə Füzulidən əvvəl Əmir Xosrov “Mi-ratüs-səfa”, Cami “Cəlair-ruh” adlı nəzirələr yazmışlar*”.²

Tək bir mənbədə – Məhəmməd Füzulinin 2005-ci ildə çapdan çıxmış “Seçilmiş əsərləri”ndə fərqli fikrə rast gəlinir. Şairin Xaqani-yə cavab olaraq yazdığı “Ənisul-qəlb” qəsidəsində deyilir:

*Çıxardı təb'i kanindən bir nəzm Xaqani,
Səfa ayinəsində aləmə göstərdi Şirvanı.*³

Təbii ki, elmi tədqiqat zamanı poetik tərcüməyə yox, filo-loji tərcüməyə əsaslanmaq vacibdir. Buna görə də, qəsidənin ori-jinalına müraciət etdik. Onu da qeyd edək ki, Füzuli yazdığı nə-zirədə əsərin yaranma tarixini də işıqlandırmışdır:

نه من تنها شدم بانی این خانه کز اول بود
اساس از کاملان هند و شروان و خراسانش
سه رکن از خانه بود از خسرو و خاقانی و جامی
من از بغداد کردم سعی در تکمیل ارکانش⁴

¹ Araslı, H. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). Bakı: Gənclik, 1998, s. 99

² Feyzullayeva, V. Füzulinin qəsidələri. Bakı: Elm, 1985, s. 28

³ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, IV c. (tərtib edən: H. Araslı). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 272

⁴ دیوان اشعار فارسی مولانا حکیم ملا محمد فضولی بیاتلی. مقدمه و هوائشی: دکتر حسین حمزاده صدیق. تبریز: انتشارات پاران، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۴

Bu evi mən təkbaşına tikmədim, əvvəldə onun əsasını Hindistan, Şirvandan və Xorasandan olan kamillər qoydu.

Bu evin üç rüknünü Xosrov, Xaqani və Cami qoyub, mən də (bu evin) rüknlərini tamamlamağa Bağdaddan səy göstərdim.

(Fars dilindən filoloji tərcümə: Məhəmməd Nuri)

Poetik tərcümədə, bu mövzuya ilk müərciət edən Xaqani olduğu nəzərə alınaraq, şairlərin adlarındakı sıralama dəyişdirilmişdir:

*Bu qəsri tikmədim tək mən, əsasın qoydu üç kamil,
Tanıtdı aləmə Şirvani, Dehlini, Xorasani.
Evin üç küncünü Xaqani, Xosrov, Cami tikmişdi,
Mən isə eylədim Bağdadda təkmil ərkani.¹*

Amma növbəti beytlərdə Füzuli özü bu mövzuda yazanları ardıcılıqla qeyd etmişdir:

زکان طبع پولادی برون آورد خاقانی
سوی دریای هند ارسال کرد از سوی شروانش
به استادی از آن پولاد، خسرو ساخت مرآت
روان سوی خراسان کرد از دهلی و ملتانش
جلایی داد آن را جامی آنگه جانب بغداد
فرستد از برای خادمان شاه مردانش²

Xaqani təb mədənindən bir polad çıxartdı və onu Şirvan tərəfdən Hind dəryasına tərəf göndərdi.

Xosrov ustalıqla o poladdan bir güzgü düzəltdi, onu (güzgünü) Dehli və Multandan Xorasana tərəf göndərdi.

Cami ona bir cila verdi, sonra onu Şahi-Mərdanın xadimləri üçün Bağdad tərəfə göndərdi.

(Fars dilindən filoloji tərcümə: Məhəmməd Nuri)

¹ Məhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, IV c. (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 271

² دیوان اشعار فارسی مولانا حکیم ملا محمد فضولی بیاتلی. مقدمه و هواشی: دکتر حسین حمزاده صدیق. تبریز: انتشارات پاران، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۴

Göründüyü kimi, beytin orijinal variantında “*səfa ayinəsi*” adı çəkilməyib. Poladdan ayinə (مرآتی) hazırlandığı fikri isə Xosrov Dəhləviyə aid edilib.

Füzilinin qəsidədə verdiyi məlumat Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutuna aid **M-192 şifrəli Cüng əlyazması** ilə üst-üstə düşür. Əlyazma Xaqaniyə aid kataloqda yer alsa da, əslində müxtəlif şairlərə aid şeir toplusudur. Xaqaninin “Şiniyyə”si ilə başlayan və ona yazılan nəzirələrlə davam edən əlyazmada müxtəlif şairlərin əsərləri təqdim olunmuşdur. Bəzi adlarda hərflərin pozulduğunu nəzərə almasaq, əlyazmanın vəziyyəti qənaətbəxşdir. Burada müxtəlif şairlərin “Şiniyyə”ləri sıra ilə verildiyindən o, Şərq ədəbiyyatında ən çox nəzirə yazılan əsərlərdən biri hesab olunan “Şiniyyə”nin araşdırılması üçün qiymətli mənbədir. Əlyazmaya daxil olan “Şiniyyə”lər aşağıdakı cədvəldə göstərilib:

Tərcümə	Əlyazma variantı
<i>Hakim Xaqani</i>	حكيم خاقانی عليه الرحمة
<i>Xosrov Dəhləvi “Mir’ətus-safə” (“Saflığın güzgüsü”)</i>	مرآت الصفاء خسرو دهلوی
<i>Xaqaniyə və Xosrova Mövlana Caminin “Cəl’ur-ruh” cavabı</i>	جوابت این جلاء الروح خاقانی وخسرو را لمولانا جامی عليه الرحمة
<i>Mövlana Nizam Astrabadi “Minhəcul-hudə” (“Doğru yol”)</i>	منهاج الهدی مولانا نظام استرابادی
<i>Mövlana Misali “Ayineyi-Gitinoma” (“Dünyanı göstərən güzgü”)</i>	آینه گیتی نما مولانا مثالی عليه الرحمة
<i>Xacə Abdullah Ənsari</i>	خواجہ عبد الله انصاری
<i>Mövlana Nurullah Dəhxaraqani</i>	مولانا نور الله دهخوارقانی
<i>Mövlana Muhamməd “Tuhfətul-əhbab” (“Dostların töhfəsi”)</i>	تحفة الاحباب مولانا محمد

<i>Molla Urfi Şirazi</i> “ <i>Ummənul-cəvahir</i> ” (“ <i>Cəvahirat dəryası</i> ”)	عمان الجواهر ملا عرفی شیرازی
<i>Zərkeş Səfahani</i>	زرکش صفاهانی
<i>Əmri təxəllüslü Mövlana</i> <i>Əbulqasim Şirazi</i> “ <i>Ənvarul-uyun</i> ” (“ <i>Gözlərin işığı</i> ”)	أنوار العيون مولانا أبو القاسم شیرازی امری تخلص
<i>Pərzadə Kazımi</i>	پرزاده کاظمی
<i>Vaiz Xalxali</i>	واعظ خلخالی
<i>Mövlana Aşiqi</i> “ <i>Mazharuz-zət</i> ” (“ <i>Şəxsiyyətin təzahürü</i> ”)	مظهر الذات مولانا عاشقی

Daha bir mənbədə – *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı* fonduna daxil olan *Nuruosmaniye Kütüphanesi* / 04976-036 şifrəli əlyazmada qəsidə *أستاذ خاقاني* *Ustad Xaqaninin* “*Hikmətul-bəyan*” qəsidəsi (vərəq 322a-323b) adı altında təqdim olunub. Əlyazmanın 323b-325 b vərəqində qəsidə *قصيدة جلاء الروح لمولانا عبد الرحمان* *Xosrov Dəhləvinin* “*Mir’ətus-safə*” qəsidəsi, 325b-327b vərəqində *مرأة الصفاء خسرو دهلوي* *Mövlana Abd ər-Rahmən Caminin* “*Cələ’ur-ruh*” qəsidəsi, 327b-327a vərəqlərində isə *عمان الجواهر عرفی شیرازی* *Urfi Şirazi* “*Ummənul-cəvahir*” əsəri yer alıb.

Həmin qurumun *Fatih* kolleksiyasında 03810 nömrəli hicri 702-ci il tarixli “*Divan*” nüsxəsinin 1b səhifəsində isə qəsidə adsız təqdim olunub.

Deməli, bütün etibarlı mənbələrdə “*Mir’ətus-safə*”nin Xaqaninin deyil, məhz Dəhləvinin “*Şiniyyə*”sinə verilən ad olduğu fikri öz təsdiqini tapır.

3) Xaqani yaradıcılığı ilə bağlı son vaxtlar maraqla qarşılanan fikirlərdən biri də şairin “*Seçilmiş əsərləri*”nə daxil olan *İraqa, İrana eyləsəm səfər* misrası ilə başlayan şeirin kimə aid olmasıdır. Müzakirələrə səbəb olan bu şeir haqqında ilk dəfə Məmməd Mübariz Əlizadənin qızı mərhum tədqiqatçımız Lələ Əlizadədən eşitmişdim. O, böyük bacısı şərqsünas Nüşabə Əlizadənin bu barədə konfransda çıxış etdiyini bildirmişdi. N. Əlizadənin məlumatına görə,

“Xaqani Şirvaninin yubileyini keçirmək istəmirlərmiş, onda atam belə bir təəssübkeşlik edib və bu qitəni yazıb. Bu qitə çap olundandan sonra yubileyə icazə verilir. Amma qitə çap olunanda səhvən onun tərcüməçisi kimi Məmmədağa Sultanovun adı gedir. Onda atam Məmmədağa müəllimə zəng edib dedi ki, bu səhvən sizin adınızdan gedib. O qitənin orijinalı yoxdur, onu mən bu səbəbdən yazmışam”.

Bir müddət geniş müzakirələrə səbəb olan bu məsələyə İ. Həmidov belə münasibət bildirmişdir: *“... o qitənin tam şəkildə orijinalını göstərə bilmərəm. Amma orijinalda oxşar şeirlər, oxşar deyimlər var. Mübariz Əlizadə yaqın ki, onlardan birini götürüb müdaxilələr edib, onu Şirvana, Şamaxıya bağlayıb, vətənpərvərliyə aid hissələr əlavə edib”*.¹

Həmin əsərə şairin əsərlərinin ölkəmizdə ilk nəşrindən rast gəlinir: 1956-cı il nəşrində (*tərc.: Ə. Mübariz*)², 1978-ci il nəşrində (*tərc.: M. Soltan*)³, 1987-ci il nəşrində (*tərcümə edən M. Mübariz*)⁴ kimi təqdim olunub.

Haqqında danışılan əsərlə Xaqaninin ərəbcə yazdığı əsərlər arasında müqayisə apardıq. Əldə etdiyimiz nəticəyə görə, qitənin məzmunu şairin ərəb dilində yazdığı əsərlərin (xüsusən, şirvanşah Cəlal əd-Dinə həsr olunan qəsidənin və qitələrin) məzmununa uyğun gəlir. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, Xaqaninin həmin əsəri 1956-cı il nəşrində yer alan ilk tərcümə edilən əsərlər sırasına daxildir. Eləcə də, Xaqaninin ərəb dilində yazdığı əsərlərə müraciət edənlər arasında Zərdüşt Əlizadə də olmuşdur. O, 1969-cu ildə ADU (indiki BDU) şərqşünaslıq fakültəsinin ərəb şöbəsini bitirərəkən “Əfzələddin Xaqaninin qəsidə və qitələrinin sətri tərcüməsi”

¹ <https://pia.az/xaqaninin-o-meshur-seirini-araz-elizadenin-atasi-yazib-2181-24-xeber.html>

² *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956, s. 474

³ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (şərhlər: Ə. Cəfər). Bakı: Azərnəşr, 1978, s. 319

⁴ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 643

mövzusunda diplom işi müdafiə etmişdir. Şairin 1987-ci ildə nəşr olunan “Seçilmiş əsərləri”ndə ərəbcə əsərlərin filoloji tərcüməsi Z. Əlizadəyə, poetik tərcüməsi, Şirvana həsr olunan qitə istisna olmaqla, M. M. Əlizadəyə məxsusdur.¹ Şairin yaradıcılığına, eləcə də ərəbcə yazdığı əsərlərin məzmununa yaxşı bələd olan M. M. Əlizadənin sözügedən qitəni həmin əsərlərin təsiri altında yazdığını iddia etmək olar.

Fikrimizi misallar əsasında əsaslandıraraq. Qəsidədən bir beyt:

غصّ البلاد بوفقتي فأسقيتها بمدامع شرقت بها وجناء²

Ölkə mənim dayanacağımla doldu, mən onları yanaqlarımda parlayan göz yaşlarıyla suladım.

M. M. Əlizadənin poetik tərcüməsi:

*“Vətən! Vətən” deyərək ağladım, canım yandı,
Sümüklərim gözümün yaşı ilə odlandı.³*

M. M. Əlizadəyə aid olduğu iddia edilən əsər:

*Vətən həsrətilə töküb göz yaşı,
“Ah, vətən” deyərəm mən hər söz başı.⁴*

Növbəti beyt:

فارقت شروان اضطرابا فاشتت نفسي بتبريز اختيار ثواء⁵

¹ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 23

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۲

³ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 224

⁴ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 366

⁵ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۲

Şirvandan məcburən ayrıldım, qəlbim yaşamaq üçün Təbrizi seçmək istədi.

M. M. Əlizadənin poetik tərcüməsi:

*Əlac qalmadı, Şərvanı bir də tərk etdim,
Könül, sorağına düşmüşdü, Təbrizə getdim.¹*

M. M. Əlizadəyə aid olduğu iddia edilən əsər:

*İndisə acığın tutmuşdur mana,
Sənin qucağından ayrılısam, ana,
Ümidim, pənahım Təbrizdir, Təbriz,
O şəhər də mənə doğmadır, əziz.²*

Belə beytləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, sözügedən qitədə məzmun Xaqani, forma isə M. M. Əlizadədir.

Eyni vəziyyət şairin *İstəmirəm adımı çağırılar Xaqani, mən yoxsullar şairi Xəlqaniyəm*, *Xəlqani* beyti ilə də bağlıdır. Beytin M. M. Əlizadə tərəfindən sərbəst şəkildə tərcümə edildi-yi bildirilir: “*Fəhlə-kəndli dövlətində saray şairləri hörmətdə deyildilər. Elə bu vaxt şərqsünas alim, şair Mirzə Mübariz Əlizadənin (Məmməd Mübariz Əlizadə – E. Z.) Xaqaninin bir beytini çox sərbəst şəkildə tərcümə edib, mənasını xeyli dəyişdiyi “İstəmirəm adımı çağırılar Xaqani, mən yoxsullar şairi Xəlqaniyəm, Xəlqani” beyti meydana gəldi və dillər əzbəri oldu. Beyt yerinə düşdü, Xaqanini saray şairindən “yoxsullar şairi”nə, proletar şairinə çevirərək, dövrün gözündə “reabilitasiya” etdi*”.³

¹ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 225

² *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 366

³ *Hacıyeva, A.* Elmə və alim adına sədaqət nümunəsi. 525-ci qəzet <https://science.gov.az/az/news/open/14337>, 25.09.2020

Beyt *Paxılları məzəmmət* adlı 53 beytlik şikayətnamənin 52-ci beytidir. Beytin orijinalı belədir:

نیستم خاقانی؛ آن خُلقانیم کآن مرد گفت؛
و اینچنین به؛ چون به جمع ژنده پوشان اندرم.¹

*Xaqani deyiləm, xəlqaniyəm, necə ki, o kişi dedi;
Bu, belə yaxşıdır, cır-cındır geyinənlərin arasındayam.*

(Fars dilindən filoloji tərcümə: Gülnar Əqiq)

1956 və 1978-ci il nəşrində beytin ilk tərcümə variantı İ. Soltana aiddir:

*Xaqani yox, o kişi demişkən, xəlqaniyəm,
Xoşdur ki, yoxsullarla olmuşam sirdaş, məhrəm.*²

1987-ci il və 2004-cü il nəşrlərində isə həmin əsərin tərcüməçisi kimi M. M. Əlizadə qeyd olunmuşdur. Beytin tərcüməsi də fərqlidir:

*Mən adımla heç zaman fəxr etmədim; Xaqaniyəm,
Ac və çılpaq səfində var yerim, xəlqaniyəm!*³

İ. Soltan və M. M. Əlizadənin tərcümələrini müqayisə edərək, birincinin məna baxımından orijinala daha uyğun gəldiyini, eləcə də M. M. Əlizadənin kitabda təqdim etdiyi tərcümənin *İstəmirəm adımı çağırılar Xaqani, mən yoxsullar şairi Xəlqaniyəm, Xəlqani* variantından fərqləndiyini görürük. (?) Bu variantın necə, hansı

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد اول. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۳۹۱

² *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956, s. 152; *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (redaktor: Azəroğlu; şərhlər: Ə. Cəfər). Bakı: Azərnəşr, 1978, s. 125

³ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 263; *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Lider, 2004, s. 277

şərtlər daxilində yaranması bizə qaranlıq qalsa da, məqalə müəllifinin dediyi “*çox sərbəst şəkildə tərcümə edib, mənasını xeyli dəyişdiyi*” fikri doğru deyil. Beytin həm filoloji, həm İ. Soltan tərəfindən edilən poetik tərcüməsindən də görüldüyü kimi, şairin demək istədiyi fikir *İstəmirəm adımı çağırılar Xaqani, mən yoxsullar şairi Xəlqaniyəm*, *Xəlqani* variantı ilə üst-üstə düşür və beyt poetik cəhətdən çox gözəl tərcümə olunduğundan dillər əzbəri olmuşdur.

4) Xaqani ilə bağlı mübahisəli məsələlərdən biri də şairin ölüm tarixidir. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə Q. Kəndli-Herisçi tərəfindən hazırlanan “Xaqani Şirvani” araşdırması da bu tarixin dəqiqləşməyə ehtiyacı olduğunu göstərir. Araşdırmada Q. Kəndli-Herisçi şairin həyatını 3 mərhələyə ayırmışdır:

1) 520–543 (1126–1148/49)-cü illər;

2) 543–571 (1148/49–1175/76)-ci illər;

3) 571–595 (1175/76–1198/99)-ci illər.¹

Birinci mərhələ şairin doğulduğu ildən başlayaraq həyatının ilk 23 ilini, yəni uşaqlıq və gənclik illərini əhatə edir. Şirvanşahların sarayına dəvət alan gənc şair saraya uyğun ənənəvi mədhiyyələr yazır, müxtəlif elmlərə meyl edir. 28 ili əhatə edən ikinci mərhələdə Xaqani saraydan uzaqlaşmağa çalışır, fəlsəfi baxışlara maraq göstərir, səyahətlərə can atır. Zəmanənin əyriliklərini, mənfiliklərini götür, həbsxana həyatı ilə tanış olur və s. Şairin dünyaca məşhur əsərləri də, təbii ki, bu mərhələyə təsadüf edir. Şairin həyatının son 24 ilini əhatə edən üçüncü mərhələ Q. Kəndli-Herisçi tərəfindən ümumi şəkildə xarakterizə edilmişdir: “*Xaqani həyatının 580–595 (1185–1199)-ci illərini Təbrizdə alimlik, müəllimlik və oxuyub-yazmaqla keçirmişdir. 586 (1190)-cı ildə Qızıl Arslana yazdığı cavab məktubu, Cəlaləddinə yazdığı “Əlfiyyə”si və Qızıl Arslana göndərdiyi “Görərəm” rədifli şeir həyatının bu illərdə necə keçdiyini göstərir*”,² yaxud “*571-595 (1175/76–1198/99)-ci illər Xaqani yaradıcılıq həyatı-*

¹ Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II c. Bakı: Elm, 2007, s. 443–444

² Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II c. Bakı: Elm, 2007, s. 442

nın üçüncü mərhələsidir. Bu illərdə o, yenə də qabaqkı düşüncələri üzərində dönmədən və sarsılmadan dayanır".¹

Tədqiqatçının əsaslandığı məktub farsca yazılıb və bu vaxta qədər geniş tədqiq olunmadığından bu barədə nəşə demək çətinidir. Amma *Cəlaləddinə yazdığı "Əlfıyyə"* deyərkən ərəbcə yazılmış qəsidəni nəzərdə tutmuşdur ki, həmin əsərlə bağlı monoqrafiyanın müvafiq fəslində geniş məlumat verilmişdir. Burada, qısa şəkildə onu demək olar ki, qəsidədə Xaqani həyatının Şirvanda keçirdiyi dövrünü xatırlamış, dostlarından, zamanədən şikayətlərini dilə gətirmişdir, yəni şairin həyatının son 10 ili haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Bu da 1126–1199 tarixini sual altına alır. Mənbələrdə klassiklərin vəfat tarixlərinə önəm verildiyindən biz də Xaqaninin ölüm tarixini dəqiqləşdirməyə çalışdıq.

Xaqaninin vəfat tarixinə mənbələrdə hicri 582–595-ci illər arasında müxtəlif şəkillərdə rast gəlinir. Onlardan ən mühümü 1931-ci ildə Novruz Ağayev tərəfindən Təbrizdə Sürxab məhəlləsində yerləşən "Maqbəratuş-şuəra" qəbristanında Xaqani qəbrinin kitabəsindən çıxarılmış estampajdır. M. Sultanov yazır: "*Kitabə XII əsrdə işlənən ərəb əlifbası ilə (kufi xətti ilə) yazıldığından indi onu oxumaq o qədər də asan deyil. Epiqrafiya mütəxəssisi, tarix elmləri namizədi Əjdər Ələskərzadə tərəfindən düzgün oxunmuş həmin kitabə sübut edir ki, həqiqətən bu qəbr Xaqaninindir*".² Məhz həmin estampaj əsasında şairin hicri 595-ci (1198/1199) ildə vəfat etdiyi qəbul edilmişdir; "*Xaqani məzarının baş daşında və bir sıra qaynaqlarda şairin 595 (1198/99)-ci ildə öldüyü göstərilmişdir*".³ Hər iki tədqiqatçının əsas götürdüyü qəbrin estampajının Ə. Ələskərzadə tərəfindən hazırlanmış daha aydın variantını olduğu kimi burada təqdim edirəm:

¹ *Kəndli-Hərişçi, Q.* Xaqani Şirvani // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II c. Bakı: Elm, 2007, s. 445

² *Sultanov, M. S.* Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s.21

³ *Kəndli-Hərişçi, Q.* Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 88

هذا القبر المر
حوم المغفور
اكابر الحكما
والشعرا حكيم
افضل الدين ابرا
هم خاقاني بن علي شر
شرواني بتاريخ شوال
سنة خمس و تسعين
و خمس مائة هـ.¹

Bu, hicri 595-ci ilin şavval ayı tarixində rəhmətə getmiş böyük hükmə və şair hakim Əfzəl əd-Din İbrahim Xaqani bin Ali Şirvaninin qəbridir.

Burada əsas məsələ rəqəmlərdir. Həmin rəqəm – خمس وتسعين و – 595 kimi oxunub. Estampajın yazıldığı kufi xəttinin qaydasına görə hərflərin üzərində nöqtə qoyulmur. Buna görə də ona nöqtəsiz baxsaq, yəni – تسعين (90) üzərindəki nöqtələri götürsək, həmin rəqəmi سبعين (70) kimi də oxumaq mümkündür. Bu halda Xaqaninin ölüm tarixi 575-ci il kimi götürülə bilər.

Klassik ədəbiyyatda maddeyi-tarix adlı sənət forması olmuşdur ki, şairlər əbcəd hesabı ilə hər hansı tarixi göstərmişlər. Məhz bu vasi-tə bəzi hadisələrin tarixinin dəqiqləşdirilməsində tədqiqatçılara çox kömək edir. Orta əsr şair və ədiblərinin demək olar ki, hamısının əsərlərində əbcəd hesabı ilə tarix bildirmə hallarına rast gəlinir. Xaqani ilə bağlı bəzi məlumatlar məhz həmin metodla müəyyənləşdirilmişdir. Q. Kəndli-Herisçi də "مفتاح التواريخ" əsərinə istinad edərək yazmışdır: "Bu maddeyi-tarixdə şairin vəfat tarixi 595-ci ilə düşür:

سال تاريخ نقل او رضوان كفت طوطى جنت حق خوان

"595 (1198/99)-ci il deməkdir" طوطى جنت حق".²

¹ Sultanov, M. S. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s.23; Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 13

² Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 89

Adı çəkilən mənbə Tomas Vilyam Bil tərəfindən hazırlanıb. Təzkirə xarakterli mənbədə Şərqi tanınmış şəxsiyyətləri haqqında bibliografik məlumat öz əksini tapıb. Müəllif “şairlərin sultanı” kimi təqdim etdiyi Xaqanidən danışarkən, “Həft iqlim”ə görə, şairin 582-ci ildə Təbrizdə vəfat etdiyini göstərmiş, amma daha sonra şairin ölüm tarixini 595-ci il kimi qeyd etmişdir,¹ yəni Q. Kəndli-Herisçinin əsaslandığı əbcəd hesabı müəllifə – Tomas Vilyam Bilə aiddir.

İngilis şərqşünası Edvard Braun (1862–1926) tərəfindən hazırlanan “A Literary History of Persia” (“İran ədəbiyyatı tarixi”) əsərində göstərilir ki, AFININ “Lubabul-Əlbab”, “Tarix-e qozide”, eləcə də Dövlət şah Səmərqəndinin təzkirələrinə görə, şair hicri 582/1185-ci ildə Təbrizdə vəfat edib, amma sonralar Nikolay Vladimiroviç Xanikov şairin I Axsitanın ölümünə mərsiyə yazdığını nəzərə alaraq, şairin ölüm tarixini 595/1198–99-cu il kimi göstərib.² Fələki Şirvani (1108–1146) tədqiqatçısı Hadi Həsən (1894–1963) həmin mərsiyənin Xanikov tərəfindən səhvən Axsitana aid edildiyini və Rieu, Braun, Paxomov kimi tədqiqatçıların Xaqaninin Axsitandan sonra vəfat etdiyi fikri ilə razılaşdıqlarını düzgün hesab etməmiş, şairin “Divan”ında Axsitanın ölümü ilə bağlı heç bir qeydin olmadığını göstərmişdir.³ S. Aşurbəyli isə Hadi Həsənin fikrini qəbul etməmiş, şairin Axsitana mərsiyə yazmadığını ehtimallarla belə əsaslandırmışdır: “*Hadi Həsənin Xaqani yaradıcılığı ilə bağlı araşdırmaları göstərdi ki, şair Axsitanın ölümünə mərsiyə yazmayıb. Bu, sanki Axsitanın Xaqanidən çox yaşadığını göstərir. Xaqaninin ömrünün son illərini Təbrizdə tənha halda yaşayaraq, hicri 595-ci ilin şavval / 1199-cu ilin iyul ayında vəfat etdiyi məlumdur. Saray həyatına nifrət edən şair dəfərlə Axsitanın saraya dəvətini*

¹ Beale, Thomas William. Miftāh al-tavārikh. 1867, s. 49-50

² A Literary History of Persia. Volume 2, From Firdaws to Sa'di. By Edward Browne. Cambridge: At the University Press, 1964, p. 398

³ Falaki Shirvani: His Times, Life, and Works. By Hadi Hasan. London: The Royal Asiatic Society, 1929, p.28

rədd etmişdir. Ola bilsin ki, Xaqani, münasibətləri o qədər də yaxşı olmayan Axsitana ya sonralar mübtəla olduğu xəstəliyinə görə mərsiyə yazmayıb, yaxud yazmaq istəməyib, ya da belə bir əsər var, amma hələ üzə çıxarılmayıb".¹ Amma nəzərə alaq ki, Təbrizdə yaşadığı illərdə belə Xaqani Şirvanla əlaqəsini kəsməmiş və orada baş verən hadisələrə biganə qalmamışdır. Eləcə də, onunla Axsitan arasında əvvəllər soyuq münasibətlər olsa da, sonralar bu soyuqluq aradan qalxmış, onlar arasında məktublaşmalar olmuş və S. Aşurbəylinin də qeyd etdiyi kimi, Şirvan hökmdarı onu dəfələrlə saraya dəvət etmişdir. Şairin əsərlərində Axsitanın ölümü ilə bağlı heç bir məlumatın olmaması, Hadi Həsənin qeyd etdiyi kimi, onun həmin vaxt həyatda olmaması ilə izah oluna bilər. Hadi Həsən şairin "Kulliyat"ında 581–587-ci illərdə hakimiyyətdə olmuş Qızıl Arslan b. Eldəgizə həsr olunan 4 mədhiyyəyə əsasən Xaqaninin 592-ci ildə artıq həyatda olmadığını, Axsitanın isə 593–600 illər arasında vəfat etdiyi qənaətinə gəlmişdir.²

Məhəmmədli Tərbiyət də "Dənşməndani-Azərbaycan" əsərində Xaqaninin ölüm tarixinin mənbələrdə fərqli olduğunu göstərmişdir: "Rövzətul-əlbab" müəllifinin yazdığına görə Xaqani xəlifə əl-Müstəzi binurillah zamanında hicri qəməri 582 (1186)-ci ildə, Qüdrətulla Kupaməvinin "Nətayicul-əfkar" əsərində qeyd etdiyinə görə hicri qəməri 595 (1198)-ci ildə, Əbdürrəşid Bakuvinin "Təlxisül-əsar" əsərinə görə hicri-qəməri 581 (1185)-ci ildə vəfat etmişdir.³

Xaqaninin həm öz həyatı, həm də dövrü ilə bağlı bəzi məsələlərin onun əsərləri əsasında dəqiqləşdirildiyi məlumdur. Çünki şair əsərlərində yaşadığı dövrdə baş verən hadisələrə münasibət bildirmişdir. Belə hadisələrdən biri astrologiya ilə bağlı idi. Orta əsr mənbələrinə görə, münəccimlər hicri təqvimini ilə 482-ci ildə

¹ *Ашурбейли, С.* Государство Ширваншахов (VI–XVI вв.). Баку: ЭЛМ, 1983, с. 137

² *Falaki Shirvani: His Times, Life, and Works.* By Hadi Hasan. London: The Royal Asiatic Society, 1929, pp. 32-33

³ *Tərbiyət, M.* Dənşməndani-Azərbaycan. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987, s. 358

100 il sonra, yəni 582-ci ildə Əkizlər, Tərəzi və Dolça kimi hava bürclərinin Tərəzi bürcündə birləşməsi nəticəsində Nuh peyğəmbərin (s.) dövründə ulduzların su bürcü olan Hut (balıq) bürcünə toplaşması nəticəsində yaranan selə bənzər fəlakətin olacağını söyləyir və yaranan tufandan bəşəriyyətin məhv olacağı proqnozunu verirdilər.¹ “*XII əsrin ikinci yarısından başlayaraq 21 qəranda ulduzların birləşməsi nəticəsində “ayəti-xəsfın” əmələ gələcəyi haqqında alimlər arasında mübahisə və çəkişmə var idi. 581/582-ci ildə olacaq bu hadisə nəticəsində yel və su tufanlarının baş verəcəyi haqqında çox danışılırdı*”.² İbn əl-Əsir, Həmdullah Qəzvini kimi tarixçilərin əsərlərində də öz əksini tapan bu proqnoz ədəbiyyatdan da yan keçməmişdir. Digər şairlər kimi, Xaqani də hər iki dildə yazdığı əsərlərində bir neçə dəfə bu hadisəyə toxunmuş və münəccimlərin dediyinə inanmadığını göstərmişdir. Şair ərəbcə yazdığı müqəddimələrinin birində isə nəinki həmin proqnozu, ümumiyyətlə, nücum elmini ciddiylə almadığını göstərmişdir:

ثم اصف افكاري احكام النجوم وهي علم التخمين وزخارف قول المنجمين
ال مترجمين في احوال سنة القِران واجتماع الشهب السبعة في برج الميزان.

Sonra ulduzların ehkamına öz fikirlərimi bildirirəm, belə ki, o, münəccimlərin qıran ilinin vəziyyətinə və Tərəzi bürcündə yeddi ulduzun toplaşmasına əsasən yaratdıqları təsəvvürlər və bəzəkli sözlərdən ibarət təxmin etmə elmidir.

Şair “Tuhfətul-İraqeyn” əsərinin “Otuz il sonra fırtına olacağını söyləyən qrupu tənə” hissəsində bu hadisə ilə bağlı yazırdı:

در گوش مقلدان اقوال دادند خبر که بعد سی سال
سرّ یست بسیر اختران در خسفی است بیبیت ویک قران در³

¹ الدلجی، الامام أحمد بن علي. الفلاكة والمفلوكون. بيروت: دار الكتب العلميّة، ۱۳۲۲، ص. ۳۰

² Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s.147

³ خاقانی شروانی. تحفة العراقيين. کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ص. ۱۴۰

Müqəllidlərin qulağına çatıb ki, xəbər verildiyinə görə otuz il sonra

Ulduzların düzülmüşündə bir sirr gizlənmişdir: 21 qıranda tutulma olacaq.

(Fars dilindən filoloji tərcümə: Lələ Əlizadə)

Rusiyalı alim Konstantin İvanoviç Çaykin (1889–1938) Xaqaninin bioqrafiyası ilə bağlı bəzi tarixlərə məhz şairin bu hadisəyə müraciəti əsasında aydınlıq gətirmişdir. Tədqiqatçı həmin beytləri nəzərə alaraq, İbn əl-Əsirə istinadən əsərin yazılma tarixini belə hesablayıb: $582-30=552$ -ci il.¹

Mənbələrə görə, deyilən tarixdə çox aydın bir hava olur, yarpaq belə tərpənmir, yəni tufan ehtimalı özünü doğrultmur. Amma Xaqaninin əsərlərində bununla bağlı heç bir fikrə rast gəlinmir. Əsərlərində verilən proqnoza münasibət bildirən, onu dəyənlərə də, inananlara da tənə edən şairin tufan ehtimalı özünü doğrultmadıqda münasibətsiz qalması şairin həmin vaxt həyatda olmaması ilə izah oluna bilər.

Bu ehtimalı qüvvətləndirən faktlardan biri də Nizami Gəncəvi ilə bağlıdır. Bəzi mənbələrdə Xaqani-Nizami münasibətləri ilə bağlı müxtəlif fikirlərə rast gəlinir. Amma bir cəhətə diqqət edək: Xaqaninin vəfat tarixi kimi qəbul edilən 1199-cu ilə qədər artıq 4 poemasını tamamlamış Nizami poeziya aləmində kifayət qədər məşhurlaşmışdı. Şərqin əksər şair, alim, ədibləri haqqında bu və ya digər dərəcədə fikir söyləyən Xaqaninin öz əsərlərində Nizamiyə, onun yaradıcılığına münasibətsiz qalması nə dərəcədə mümkün idi?!

Şairin vəfat tarixinə aydınlıq gətirə biləcək mənbələrdən biri son illərdə üzə çıxarılan ərəbcə yazılmış məktubların əlyazmasıdır. Həmin əlyazma ilə bağlı monoqrafiyanın müvafiq hissələri

¹ Чайкин, К. И. К установлению некоторых дат биографии Хакани // Хакани. Незами. Руставели. Академия Наук СССР Научно-исследовательский институт кавказведения имени акад. Н. Я. Марра. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1935, с. 29

rində ətraflı məlumat verilmişdir. Burada Dublindəki (İrlandiya) *Chester Beatty* kitabxanasında saxlanılan əlyazmanın hazırlanma tarixinə diqqət çəkmək istərdik. Xəttat əlyazmanın son vərəqində yazır: “*Bunu Abdul-Vahhab bin Əbi əl-Fadl ət-Təbrizi Allah-Taalaya verdiyi nemətə görə şükür edərək və onun elçisi Muhəmmədə salam və salavat göndərərək yazıb. Mübarək Ramazan ayının əvvəli 581-ci il*”.¹ Bu məlumat şairin ölüm tarixinə yenidən nəzər salmaq üçün ciddi bir dəlildir. Çünki əlyazmanın əvvəlində xəttat şairin ruhuna dualar oxuyur və onun qəbrinin nurla dolmasını diləyir. Deməli, əlyazmaya əsaslanaraq Xaqaninin vəfat tarixinin hicri təqvimə ilə 581-ci ildən əvvələ aid olduğu iddia edilə bilər. Əlyazmadakı məktubları ilk dəfə aşkar edən İran alimi Muhəmməd Rza Turki onlarla bağlı h.ş. tarixi ilə 1398-ci ildə Tehranda kitab çap etdirmiş və kitabın titl səhifəsində *Chester Beatty* nüsxəsinə əsaslanaraq, Xaqaninin ölüm tarixini 581-ci il kimi göstərmişdir.² Lakin bir faktı unutmaq olmaz ki, əlyazmada göstərilən tarix şairin ölüm tarixi yox, əlyazmanın hazırlanma tarixidir və onun şairin ölümündən neçə il sonra yazıldığı məlum deyil. Buna görə də, bu məsələdə daha dəqiq nəticə əldə etmək üçün şairin vəfat tarixinin göstərildiyi bütün mənbələr təkrar nəzərdən keçirilməlidir.

Xaqani yaradıcılığının tədqiq tarixi, şairin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı qaranlıq qalan bəzi məsələlər, onun şəxsiyyətinə və yaradıcılığına təsir göstərən amillərin araşdırıldığı bu fəsildən əldə edilən qənaətləri belə ümumiləşdirmək olar:

– şairin yaradıcılığı Azərbaycan və İran tədqiqatçıları tərəfindən daha çox araşdırılıb. Ərəbcə əsərlərinin öyrənilməsi sahəsində İran tədqiqatçıları daha çox işlərə imza atsalar da, İranda həmin əsərlərə müraciətin tarixi XXI əsrin əvvəllərinə aiddir.

¹ The Chester Beatty Library, MS 3798 şifrəli əlyazma

رسائل افضل الدين ابراهيم بن علي الخاقاني.

² ترکی، محمد رضا. غایت ابداع: منشآت عربی افضل الدين بدیل بن علی خاقانی شروانی. تهران، ۱۳۹۸ م.ش، ص. ۳

Azərbaycanda isə bu əsərlər geniş tədqiqata cəlb olunmasa da, onların ilk tərcüməsi XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir.

– Xaqani yaradıcılığının əsas öyrənilmə tarixi sovet dönməsinə təsadüf etdiyinə görə, şairin dinlə əlaqəsi olan beytlərin əksəriyyəti sovet ideologiyasına uyğun qaydada tərcümə və şərh edildiyindən müasir dövrdə yeni yanaşma tələb edir. Şairin əsərləri yenidən nəşr olunarkən əvvəlki tərcümə və şərhlər kor-koranə təkrarlanmamalıdır.

– Xaqaninin məşhur “Şiniyyə” qəsidəsi əksər mənbələrdə “Mir’ətus-safə” adı altında təqdim olunsada, “Mir’ətus-safə” Xaqaninin yox, Əmir Xosrov Dəhləvinin “Şiniyyə”sinə verilən addır.

– Şairin həyatı ilə bağlı bəzi məsələlərə, xüsusən də vəfat tarixinə yenidən baxılmalıdır.

XAQANININ DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞMASINDA İCTİMAİ-SİYASİ MÜHİTİN ROLU

VII əsrdə Ərəbistan yarımadasında yeni bir din – İslam dini zühur etdi. Bu dinin zühuru və sürətlə yarımadaının hüdudlarını aşaraq qonşu əraziləri öz nüfuzu altına alması ilə bəşər sivilizasiyası tarixində əsrlər boyu öz təsirini qoruyub saxlayan güclü bir mədəniyyətin formalaşması prosesinə təkan verildi. Əvvəlcə yeni yaranan mədəniyyətin mərkəzində ərəb xalqı, ərəb dili, ərəb mədəniyyəti dururdu. Ərəblər təkəllüflüyü yaymaq adı altında qonşu əraziləri fəth edir və fəth olunan ərazilərdə öz qayda-qanunlarını yaratmağa çalışırdılar. M. Mahmudova görə: *“Ərəblər itaət altına aldıqları xalqlara üç şey verə bilmişdilər: 1. Hələ sistemləşdirilməmiş, cilalanmamış İslam dinini. 2. Son dərəcə zəngin söz ehtiyatına malik olan, lakin müəyyən qəlibə salınmamış ərəb dilini. 3. Bədəvi ərəbin düşüncə psixologiyasından yaranmış, möhkəm qafiyə və vəzn sisteminə malik, lakin məzmun və ideyaca yoxsul cahiliyyə poeziyasını”*.¹ Zaman keçdikcə, bu 3 vacib element – din, dil və poeziya sistemləşdirildi, nizama salındı, cilalandı. Nəticədə, həm ərəb mədəniyyətinin, həm işğal olunan ərazilərin, ən əsası isə ümumşərq mədəniyyətinin inkişafında yeni mərhələ yarandı.

Əməvilər (بنو أمية) (661–750) sülaləsinin hakimiyyəti illərində ərəb təəssübkeşliyi siyasəti yürüdülür, ərəb mədəniyyəti digər xalqların mədəniyyətinə qarşı qoyulurdu. Amma Abbasilər sülaləsinin (750–1258) hakimiyyətə gəlməsi ilə vəziyyət dəyişdi. Həmin dövrdə dövlətin idarə olunması ilə yanaşı, mədəniyyətdə də yeni meyarlar yarandı və mədəniyyət öz yekcinsliyini itirdi. *“Abbasilər dövründə müxtəlif xalqların təfəkkür tərz, maddi-mədəni sərvətləri bir toplu halında çıxış edir. Buna görə də Abbasilər dövründə yaranan mədəniyyət sırf ərəb mədəniyyəti deyil, ərəbdilli mədəniyyət sayılır”*.²

¹ Mahmudov, M. Piyada... Təbrizdən Şama qədər. Bakı: Yazıçı, 1982, s. 10

² Mahmudov, M. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011, s. 79

Xilafətə daxil olan xalqların ziyalıları elmi və ədəbi yaradıcılıqlarında, əsasən, ərəb dilindən istifadə edir, bu dilin köməyi ilə elmin müxtəlif sahələrinə bələd olur, eləcə də yeni yaranan mədəniyyəti öz əsərləri ilə zənginləşdirirdilər. Beləliklə, ərəb deyil, ümumşərq, ümumislam mədəniyyətinin formalaşması prosesinə təkan verildi. Mehmet Fuat Köprülü'nün sözləri ilə desək, *“Deməli, “İslam mədəniyyəti”, öz əsaslarını təbii ərəblərdən almaqla bərabər, ən ziyadə yuxdığı əski mədəniyyətlərin və dinlərin qalan ünsürləri sayəsində inkişaf etmiş fərqli kultürlərə malik müxtəlif qövmləri əhatə edə biləcək qüvvətli və cihan-şümül bir mədəniyyəti ancaq o sayədə vücuda gətirə bilmişdir. Yoxsa yalnız çöl mədəniyyətinin ünsürləri təkbəşinə bu qədər böyük bir iş görməyə qadir ola bilməzdi. Necə ki, “İslam ümməti” dediyimiz kütlə sırf ərəblərdən ibarət deyilsə, “İslam Mədəniyyəti” də yalnız ərəblərin məhsulu deyildir”*.¹

Abbasilərin dövründə Şərqdə elm və mədəniyyətin bir neçə mühüm mərkəzi yarandı. Bu mərkəzlərdə sanki mədəniyyətin bəlli bir sahəsi üzrə “ixtisaslaşma” gedirdi. Bəsrə və Kufənin mədəni və elmi inkişafı daha çox qrammatika və dilçilik sahələri ilə bağlı idisə, Bağdad ədəbiyyatın, poeziyanın mərkəzi hesab olunurdu. Bu da Abbasilərin hakimiyyəti dövründə yalnız dövlət idarəçiliyində deyil, bütün sahələrdə özünü göstərən fars təsiri ilə bağlı idi. Həmin dövrdə dini və elmi əsərlər ərəb dilində yazılır, bədii dil kimi fars dilinə üstünlük verilirdi: *“Poeziyanın xarici formalarını ərəblərdən əxz edən farslar onu öz ruhlarına uyğun elə bir uğurla inkişaf etdirdilər ki, fars poeziyası öz rəngarəngliyinə və bədiiliyinə görə müsəlman xalqları arasında birinci yer tutaraq, Türk və Hind poeziyası üçün də bir nümunə oldu”*.²

Azərbaycan ziyalıları Şərqdə gedən ədəbi prosesdən nəinki kənarda qalmır, əksinə, hər iki dildə gedən ədəbi, elmi, fəlsəfi fikrin inkişafında yaxından iştirak edirdilər. XII əsrin məşhur

¹ Köprülü, M. F. Türk edebiyatı tarihi. İstanbul: Ötüken, 1980, s. 86

² Залеман, К. Четверостишия Хакани. Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наук, 1875, с. 3

şairi Əfzələddin Xaqani Şirvani də belə şəxsiyyətlərdən hesab olunur. Azərbaycan, eləcə də Şərq ədəbiyyatının tanınmış simalarından olan Xaqani Şirvanşahlar dövlətinin çiçəklənmə dövründə yaşayıb-yaradıb. Onun yaradıcılığı həmin dövrdə Şirvan-da və ona qonşu ölkələrdə cərəyan edən siyasi və ədəbi proseslərlə sıx surətdə bağlı olub. Orta əsr ehkamlarına boyun əyməyən, dinə, fəlsəfəyə, poeziyaya şəxsi baxışı olan Xaqaninin əsərləri özünəməxsus cəhətləri ilə seçilir. Əsərlərinin mövzusu real həyatla bağlı idisə, məzmunu şairin şəxsi təfəkkürünün və dünyagörüşünün inikası idi. Burada yunan və İslam fəlsəfəsi, xristianlıq və İslam, saray və xalq həyatı ilə bağlı xüsusiyyətlər paralel şəkildə öz əksini tapmışdır.

Xaqani Şirvaninin yaşadığı XII əsr Şərqlin həm siyasi, həm də ədəbi inkişafı cəhətdən ən mürəkkəb dövrü kimi xarakterizə olunur. Siyasi cəhətdən baxsaq, bu dövrdə Qafqazda, əsasən, Gürcü çarlığı, Şirvanşahlar və Eldənizlər (Eldəgizlər) dövləti hakimiyyətdə idi. Səlcuqilər dövlətinin, ərəb xilafətinin, rusların, farsların da təsirini nəzərə alsaq, həmin dövrdə Qafqazda siyasi vəziyyətin mürəkkəb olduğunu təsəvvür etmək çətin deyil. Xristian Gürcü çarlığı Şirvanşahlar dövləti ilə çox yaxın münasibətdə idi. Tarixçi Rauf Hüseynzadə bu yaxın münasibəti Gürcü çarlığı üçün daha əlverişli hesab etmişdir: *“Beləliklə, dövrün reallıqlarını və müsəlman aləmindən, ilk növbədə isə Azərbaycan Atabəylər dövlətindən gələ biləcək təhlükəni hiss edən Gürcü çarlığı XII əsrdə nəinki daxildə tolerant dini siyasət yürütməli, eləcə də xarici siyasətdə ehtiyatlı olmalı idi. Buna görə də, Baqratilər Şirvanşahlarla ancaq pozitiv münasibətdə olmalı idilər”*.¹ Onlar arasında münasibətlərin möhkəmlənməsi hər iki dövlətin ortaq mənafeyinə xidmət edirdi. XII əsr Azərbaycan-gürcü əlaqələrinin inkişafına təbii ki, yaxın Şərqdə gedən siyasi hadisələr – Ön Asiyada müsəlman dövlətlərinin hakimiyyətinin aparıcı qüvvə olması da öz təsirini göstərirdi. Təsadüfi deyildir ki, XII əsrdə gürcü cəmiyyətində ərəb, fars və türk terminologiya-

¹ Гусейн-Заде, Р. А. Кавказ и Сельджуки. Баку: Кавказ, 2010, с. 120

sı dominantlıq təşkil edirdi (*amid, asnaf, ustad, amil, dərbazi; ti-tullarda vəzir, əmir, atabək* və s.).¹

XII əsr Yaxın Şərqdə Səlcuqilər dövlətinin gücləndiyi dövrə təsadüf edir. XI əsrdən etibarən, yəni Alp Arslanın (1063–1072) hakimiyyəti dövründə Səlcuqilər getdikcə daha böyük əraziləri fəth etdilər. Həmin dövr həm mərkəzi hakimiyyətin güclənməsi, həm də mədəniyyətin çiçəklənmə dövrü kimi xarakterizə olunur. Əgər əvvəlki sultanlar mədəniyyəti ikinci dərəcəli hesab edib, onun idarəsini öz əmirlərinə həvalə edirdilərsə, Alp Arslan və ondan sonra hakimiyyətə gələnlər elmin, ədəbiyyatın inkişafına xüsusi diqqət göstərir, şairlərə, alimlərə, ədiblərə himayədarlıq edirdilər. Təbii ki, burada Alp Arslan (1063–1072) və Məlik şahın (1072–1092) vəziri olmuş Xacə Nizam əl-Mulkun (1018–1092) böyük rolu olmuşdur. Onun sayəsində bu sülalə Şərqdə mədəniyyəti inkişaf etdirən türk sülaləsi kimi tarixə düşdü. Həmin dövrdə mülki işlər fars, dini-şəri işlər ərəb, xarici siyasi əlaqələr fars-ərəb dillərində aparılırdı.² Mədəniyyət də bu iki dildə inkişaf etdiyindən Səlcuqilərin dövründə ədib və şairlər ikidilli idilər, yəni XI–XII əsr ədəbiyyatına xas olan əsas cəhətlərdən biri ikidilli ədəbiyyatın yaranması idi.³ Baba Tahir (1000–1055), Nəsir Xosrov (1004–1088), Abdul-Malik əl-Cuveyni (1028–1085), Ömər Xəyyam (1048–1131), Ali Əbu Həsən əl-Baxərzi (1075–?), Fərid əd-Din Əttar (1145–1229) və Şərqin digər tanınmış qələm əhli iki dildə yazıb-yaradıblar. Xaqani Şirvani də bu ədəbi prosesdən kənarda qalmamış və ümumşərq mədəniyyətinin inkişafına iki dildə yazdığı əsərləri ilə bir yenilik qatmışdır.

Şairin iki dildə yazıb-yaratması iki cür izah oluna bilər. Birincisi, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, dövrün tələbi idi, yəni həmin dövrdə Şərq poeziyasında iki dildə divan yaratmaq bir növ

¹ Гусейн-Заде, Р. А. Кавказ и Сельджуки. Баку: Кавказ, 2010, с. 114

² Sultanov, R. Nizamülmülkün həyat və fəaliyyəti haqqında // Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: Elm, 1987, s. 7

³ التونجي، محمد. حول الادب في العصر السلجوقي. منشورات مكتبة قرينا، ١٩٧٤، ص.

tələbat idi. Yevgeniy Eduardoviç Bertels (1890–1957) Məhəmməd Füzulinin ərəbcə yazdığı əsərləri tədqiq edərkən orta əsr şairlərinin dil məsələsinə də toxunmuşdur. Alimin fikrincə, orta əsrlərdə türklər arasında ərəb dili elm dili, fars dili poeziya dili, türk dili isə məişət dili (*язык обихода, быта*) olmuşdur, yəni təhsil alan türk dövrün tələbinə uyğun olaraq fars ədəbi dilini ən azı “Gülüstan” səviyyəsində,¹ ərəb dilini isə “Əl-Qur’ənul-Kərim”i oxumaq səviyyəsində bilməli idi. Bu da onların mədəni cəhətdən daha yaxşı inkişafına səbəb oldu. Fəridə Əzizovanın sözləri ilə desək: “*Türk şairlərinin ikidilliliyi, bəzən də çoxdilliliyi türk təfəkkür tərzinin inkişafına şərait yaratmışdır*”.²

Azərbaycan ədəbi məktəbinin nümayəndələri dövrün tələbatına uyğun olaraq, fars və ərəb ədəbi dillərini mükəmməl şəkildə mənimsəmiş və bu dillərdə zəngin ədəbi xəzinə yaratmışlar. Onların yaratdığı xəzinədən yeri gəldikdə, fars və ərəbdilli şairlər də bəhrələnmişlər. Rafael Hüseynov yazır: “*Azərbaycan ədəbiyyatı dünyanın ən möcüzəli söz xəzinələrindəndir ki, ana dilindəkindən başqa fars və ərəbcə də kitabxanalara sığmayan qiymətli örnəkləri mövcuddur. Eyni zamanda mənşəyi, quruluşu, qayda və qanunları ilə bir-birindən tam fərqli üç dildə – türkcə, farsca, ərəbcə divanlar bağlamaq şair üçün nadir keyfiyyətdir. Dünya ədəbiyyatının ümumi mənzərəsi içində qeyri-adi hünər kimi görünən bu qabiliyyət orta əsrlər poeziyamız üçün adi haldır*”.³ Belə dahilər sırasına daxil olan Qətran Təbrizi, Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani, Mücirəddin Beyləqani, Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, İmadəddin Nəsimi və digər söz ustadlarımız ərəb, fars ədəbiyyatını kor-koranə təqlid etməmiş, onun inkişafına öz töhfələrini vermişlər.

Bəzən Azərbaycan şairləri başqa dildə yazdıqları əsərlərə görə mənsub olduqları xalqdan uzaqlaşdırılaraq fərqli mədəniy-

¹ *Бертельс, Е. Э.* Избранные труды. Низами и Фузели. Москва: Издательство восточной литературы, 1962, с. 505

² *Азизова, Ф.* Арабизированные авторы в эволюции арабской классической поэзии. Баку: Элм, 2009, с. 76

³ *Хüseynov, R. B.* Məhsəti – necə varsa. Bakı: Yazıçı, 1989, s. 4

yətin nümayəndələri kimi təqdim olunurlar. Xaqani də əksər mənbələrdə farsdilli ədəbiyyatın yox, İran ədəbiyyatının nümayəndəsi kimi təqdim olunur. Amma ana dilində əsər yazmamağı müdrik Şərqin yetirmələri olan Qətran, Xaqani, Nizami kimi sənətkarların yaradıcılığının faciəsi kimi qiymətləndirən Q. Kəndli-Herisçinin qeyd etdiyi kimi, “....*qövmilik yalnız dillə məhdud deyildir*”.¹ Fars poetikasını Xaqani əsərlərindən gətirilən nümunələrsiz təsəvvür edə bilməyən Oleq Lyudviqoviç Vilçevskinin (1902–1964) fikrincə, öz müasirləri arasında ən çox Xaqani Azərbaycan şairi adlandırıla bilər.² Çünki Xaqani milli mənsubiyyətini, şirvanlı olduğunu hər iki dildə yazdığı əsərlərində dilə gətirmiş və əsərlərində Azərbaycan xalqına məxsus adət-ənənələrdən söz açmaqla, el məsəllərindən istifadə etməklə hansı xalqın oğlu olduğunu göstərmişdir. Mirzə İbrahimov bu cəhəti çox gözəl vurğulamışdır: “*Xaqani əsərlərini fars və ərəbcə yazmışdır. Lakin onların milli formasını və aidiyyətini müəyyən edən keyfiyyətlər şairin poetik idrakındadır, varlığı dərk və təsvir etməsinin xüsusiyyətlərində, obrazlar, metaforalar silsiləsində özünü göstərir ki, bunlar Azərbaycan ruhu, Azərbaycan zövqü, Azərbaycan bədii təfəkkür və həyatından qidalanmışdır. Əsərlərində çoxlu Azərbaycan məsəlləri, obrazlı ifadələri və sözləri də işlənir ki, bu da çox əhəmiyyətlidir*”.³

Xaqaninin iki dildə əsərlər yaratmasının ikinci səbəbi isə keçdiyi həyat yolu ilə bağlı ola bilər. Belə ki, şairin “tərcümeyi-hal” kimi həyatının əsas məqamları haqqında məlumat verən “Tuhfətul-İraqeyn” (“İki İraqın töhfəsi”) əsərinə görə, o, ərəb dilini əmisindən öyrənib. Dövrünün savadlı adamlarından olan Kafiyəddin Ömər ibn Osman təbii ki, ərəb dilini bilmədən elmin

¹ *Kəndli-Herisçi, Q.* Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 58

² *Вильчевский, О. Л.* Хакани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта // Москва-Ленинград: Советское Востоковедение, 1957. № 4, с. 63

³ *Xaqani Şirvani.* Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 22

sirlərinə vəqif olmağın imkansızlığını nəzərə alaraq, bu dili qardaşı oğluna bütün incəliklərinə qədər öyrətməmişdi. “Tuhfətul-İraqeyn” əsərindən götürülmüş aşağıdakı beytlər bu iki şəxs arasında olan münasibəti əks etdirməklə yanaşı, şairin ərəb dilini öyrəndiyi mənbələri, eləcə də bu dil vasitəsi ilə hansı bilikləri əldə etməsini göstərir:

داده بکف کتاب اصلاح آموخته سقط زند ارواح
فرموده مطالعات و تکرار در مجمل رمز وعین اسرار
من شاهد خاص اودر آن جد او ابن ثرید و من مبرّد¹

“*Kitab-i islah*”ı ovcuma qoyaraq, öyrətdi “*Saqtuz-zənd*”i və “*Ərvah*”ı,

Rəmzi cümlələrdə, sirlər gözündə buyurdu təkrarı, müəlləni.

Mən şahidi-xassam, o isə baba, o, İbn Dureyddir, mənşə Mubərrad.

(Fars dilindən filoloji tərcümə: Məhəmməd Nuri)

Birinci beytdəki “*Kitab-i islah*” İbn əs-Sikkitin (802–858) “İslah əl-mantıq” əsərinə işarədir. “*Saqtuz-zənd*” (“Çaxmaqdaşının qılgılcımı”) سقط الزند – Xətib Təbrizinin ustadı olmuş məşhur ərəb şairi, filosofu Əbul-‘Alə əl-Mə‘arri’nin (973–1057) birinci şeir “*Divan*”ının adıdır. Beytdən belə məlum olur ki, gözünün açılması və sirlərə vəqif olması üçün əmisi öz şagirdinə İbn əs-Sikkitin və Əbul-‘Alə əl-Mə‘arrinin əsərlərini vermiş, şair də onların vasitəsi ilə ərəb dilini incəliklərinə qədər öyrənmişdir. Nəticədə, şagird Bəsrə ədəbi mühitinin nümayəndəsi olan *şairlərin ən elmlisi, alimlərin ən duyumlusu* ² اشعر العلماء واعلم الشعراء – kimi qiymətləndirilən ədib, şair, dilçi, alim Muhəmməd bin əl-Hasən bin Dureyd bin Atahiyyə (223–321/837–933)³ kimi biliyə sahib ustadı sayəsində sərf və nəhv qanunlarını ərəb dili və ədə-

¹ خاقانی شروانی. تحفة العراقيين. كتابخانه مجلس شورای اسلامی. ص. ۲۱۹–۲۲۰

² الحموی، یاقوت. معجم الادباء. في عشرين جزءا، الجزء الثامن عشر، ص. ۱۲۹

³ ابن قتیبة. أشعر والشعراء، الجزء الاول. القاهرة: دار الحديث. دون تاریخ، ص. ۳۱۱؛ الحموی، یاقوت. معجم الادباء. في عشرين جزءا، الجزء الثامن عشر، ص. ۱۲۷

biyyatının bilicilərindən hesab olunan Əbu Abbas Muhəmməd bin Yəzid bin Abdul-Əkbər əl-Mubərrad (210–286/825–899) səviyyəsində öyrənmiş, bu dilin dərinliklərinə varmışdır.

Xaqaninin yaradıcılığı həyatı ilə ilə sıx şəkildə bağlıdır. Şərq ədəbiyyatında yüksək qiymətləndirilən “Tuhfətul-İraqeyn” əsərinin müəyyən hissəsi məhz şairin ailəsinə, yaxınlarına həsr olunub. *“Xaqaninin digər əsərləri ilə müqayisədə daha asan dilə malik məsnəvi formasında yazılan”*¹ ictimai, fəlsəfi məzmunlu bu poema şairin həm həyatını, daxili aləmini, həm də yaşadığı dövrün ab-havasını öyrənmək üçün qiymətli mənbə hesab olunur.

Ümumiyyətlə, şairin həyatının qısa icmalını belə təqdim etmək olar: Şamaxıda zəhmətkeş bir ailədə doğulan kiçik İbrahimin ata babası toxucu, ana babası aşbaz, atası dülgər, əmisi əcazçı və dövrünün tanınmış ziyalılarından olmuşdur. Atasından çox əmisi Kafiyəddin Ömər və əmisi oğlu Vəhid əd-Dinin himayəsi altında böyümüşdür. Uşaqlıqdan şeirə, poeziyaya maraq göstərən şair bu iki şəxs sayəsində təhsil alaraq getdikcə püxtələşmiş və Məlikuş-şuəra Əbul-Əla Gəncəvi sayəsində Şirvanşahların sarayına dəvət olunmuşdur. Hassənul-Əcəm (Əcəmlərin Hassəni), Həqaiqi, Bədil, Əfzəl təxəllüsləri ilə yazan gənc şair saraya qəbul olunduqdan sonra Xaqani kimi məşhurlaşmışdır. Əvvəlcə saray həyatı gənc şairə xoş gəlsə də, sonralar özünü azadlığı əlindən alınmış dustağa bənzətmişdir. Şair saraydan canını qurtarmaq istəsə də bu, mümkün olmamışdır. Çünki saraylara yol tapmaq nə qədər çətin idisə, oradan yaxa qurtarmaq ondan da çətin idi. Şairlərin saray təcrübələri göstərir ki, saray mühiti, saray həyatı ədib və şairlər üçün həmişə uğurlu olmamış, əksinə, bəzən çox təhlükəli olmuşdur. XI–XII əsr alimi Əbu Bəkr Muhəmməd ət-Turtuşı yazırdı: *“Hökmdarla dostluq edən xoşbəxt ola bilməz, çünki hökmdarın nə əhdi, nə vəfası, nə yaxı-*

¹ Persian Literature / an introduction by Reuben Levy M. A. London: Oxford University Press, 1945, p. 43

m, nə də qohumu olar”.¹ Nəsihətlər məcmuəsi olan “Kəlilə və Dimnə”də də üç əsas təhlükəli şeydən biri hökmdarla dostluq etmək hesab olunub. Çünki hökmdarlar, kimliyindən asılı olmayaraq, onlara itaət etmək istəməyənlərə qarşı amansız olur, cəza tədbirlərinə əl atır, şairləri cinayətkar kimi həbsxanaya salmaqdan çəkinmirdilər. Klassik ərəb ədəbiyyatının nadir simalarından hesab olunan Əhməd ibn Hüseyn ibn Abdus-Saməd əl-Mutənəbbi (915–965) öz saray təcrübəsini belə xarakterizə etmişdir: *“mən bu hökmdarlardan bezmişəm, əvvəl insanı şirin vədələrlə saraylarına çağırır, sonra onunla əsir kimi davranırlar; çıxıb getmək imkanı da olmur”*.² Hökmdar-şair münasibətlərinin belə acı tərəfi Xaqanidən də yan keçməmişdir. Qısa müddətdə Şirvan hökmdarının hüsn-rəğbətini qazanan gənc şair cəsarətli fikirləri, kəskin qələmi, heç kimə bənzəməyən üslubu ilə çoxlarının həsəd və qısqanclıq obyektinə çevrilmiş, nəticədə, iftiraya uğramışdır. O, canından çox sevdiyi Vətənə xəyanətdə suçlanaraq həbs edilmiş və Şabran qalasına salınmışdır. Təzkirələrdə, tarixi mənbələrdə Xaqaninin həbs tarixi və səbəbi barəsində müxtəlif məlumatlar olsa da, bu məlumatlar rəvayət xarakter daşıyır. Məsələn, orta əsr alimi, təzkirəçisi Zəkəriyyə bin Mahmud əl-Qəzvini (1203–1283/605–682) “Kitəbu əsəru-l-biləd və əxbəru-l-ibəd” əsərində Şirvandan bəhs edərkən, Xaqani Şirvaniyə daha çox yer ayırmışdır. Müəllif Xaqanini filosof-şair kimi qələmə vermiş, onun çox gözəl əsərlər yazdığını və həmin əsərləri ilə müasirlərindən fərqləndiyini qeyd etmişdir. Əl-Qəzvininin məlumatı ilk dəfə bu monoqrafiyada işıqlandırıldığına görə onu tam şəkildə göstərməyi vacib bildik:

ينسب إليها الحكيم الفاضل أفضل الدين الخاقاني، كان رجلا حكيما شاعرا، اخترع صنفا من الكلام انفرد به، وكان قادرا على نظم القريض جدا، محترزا، عن الرذائل التي تركبها الشعراء، محافظا على المروءة والديانة، حتى ان صاحب شروان أراد رجلا يستعمله في بعض اشغاله فقال له وزيره: ما لهذا الشغل مثل الخاقاني! فطلبه

¹ الطرطوشي. سراج الملوك. تحقيق جعفر البياتي. رياض، ١٩٩٠، ص. ٢٥٨

² Qasimova, A. Ərəb ədəbiyyatı. Bakı, 2023, s. 440

(A.Qasimova. Ərəb ədəbiyyatı.pdf)

وعرض عليه، فأبى وقال: إني لست من رجال هذا الشغل! ألزمه به إلزاماً! فحبسه على ذلك فبقي في الحبس أتماً لم يقبل، فقال الملك للوزير: حبسته وما جاء منه شيء! فقال الوزير: ما عملت شيئاً، حبسته في دار خالية وحده وهو ما يريد إلا هذا، أحبسه في حبس الجناة! فحبسه مع السراق والعيارين فيأتيه أحدهم يقول: على أي ذنب حُبست؟ ويأتيه الآخر يقول: انشدني قصيدة! فلما رأى شدة الحال ومقاساة الاغيار يوماً واحداً، بعث إلى الملك: إني رضيت بكل ما أردت، كل شيء ولا هذا! فأخرجه وولاه ذلك الشغل.¹

“Görkəmli müdrik Əfzələddin Xaqani oraya (Şirvana) aiddir. O, filosof-şair olub, fərqli nitq növü icad edib, şairlərin yol verdikləri nöqsanlara yol vermədən, əxlaqı və dini qoruyub saxlamaqla yaxşı yazmağı bacarıb, Şirvan hökmdarı bəzi işlərini həvalə etmək üçün adam axtarır. Vəziri ona “bu işdə Xaqanidən başqası ola bilməz” deyir. Hökmdar Xaqanini çağırır bu işi ona təklif edir. Xaqani etiraz edərək deyir: “mən bu işi edə biləcək adam deyiləm”. Bunu onun boynuna zorla qoymaq üçün Xaqani həbs edilir. Bir müddət həbsdə qalsa da, dediyindən dönmür. Hökmdar vəzirinə deyir: “Onu həbs etdik, amma bundan bir şey çıxmadı”. Vəziri “sən heç nə etməmişən, sadəcə onu boş otağa salmışan, o, bundan başqa heç nə istəməzdi. Onu cinayətkarların yanına saldır” – deyər cavab verir. Hökmdar Xaqanini oğrularla, avaralarla bir yerdə saldırır. Onlardan biri Xaqanidən niyə həbs olunduğunu soruşur, digəri ona qəsidə yazmasını istəyir... Xaqani belə çətin vəziyyətə bir gün tab gətirə bilir. Xəbər göndərir ki, istədikləri hər şeyə razıdır, tək oradan çıxsın. Öz istəyinə nail olan hökmdar onu həbsdən azad edir və işi ona tapşırır”.

Şairin II Mənuçehrin, yoxsa I Axsitanın hakimiyyəti illərində həbs olunması ilə bağlı fikirlər üst-üstə düşmür. Bəzi mənbələrə görə, o, iki dəfə – birinci dəfə II Mənuçehrin, ikinci dəfə isə I Axsitanın dövründə həbs edilib.

(Qeyd: Xaqaninin yaradıcılığının, əsasən, şirvanşah II Mənuçehr (530–555/1136–1160) və I Axsitan (555–593/1160–1196) dövrü ilə bağlı olduğu məlumdur. Xaqaninin mədh etdiyi Mənu-

¹ القزويني، زكرياء بن محمود. آثار البلاد وأخبار العباد. دار المصادر بيروت، ص. ٦٠١

çəhr Şirvanın tarixindən bəhs olunan bəzi mənbələrdə III Mənuçehr, bəzilərinə isə II Mənuçehr kimi qeyd edilmişdir. Monoqrafiyada müxtəlif mənbələr nəzərə alınmış və *II Mənuçehr* variantına üstünlük verilmişdir. Eyni hal hökmdarların hakimiyyət, vəfat tarixləri ilə də bağlı ola bilər.)

Şair həbsxana divarları arasında *həbsiyyə* şeirinin ən gözəl nümunələrini yaratmışdır. XI–XIV əsrlərdə fars ədəbiyyatında həbsiyyə şeirinin inkişaf tarixini araşdıran və XI–XII əsrlərdə bu janrın Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani, Mücirəddin Beyləqani kimi şairlərin yaradıcılığında inkişaf etdiyini göstərən Yekatrina Oleqovna-Akimuşkinaya görə, həbsxanada yaranan lirik əsərlər ilk dəfə Nizami Aruzi Səmərqəndinin “Çahar məqaləsi”ndə “həbsiyyət” adı ilə təqdim olunmuşdur; Nizami Aruzi, Məs’ud Sə’d Salmanın həbsxanada yazdığı əsərləri belə adlandırmışdır.¹

Saraydan uzaqlaşma cəhdləri nəticəsiz qalan Xaqani çarəni Şirvandan uzaqlaşmaqda, yəni səyahətlərdə görmüşdür. Bildiyimiz kimi, orta əsrlərdə “Elm Çində də olsa, ardınca get” kimi dini buyuruğa sözün əsl mənasında əməl olunurdu. Buna görə də həmin dövrdə uzaq səyahətlərə meyl çox böyük idi. Xəlil Yusifli səyahətlərə olan marağı belə açıqlamışdır: “*Şərqdə səyahət etmək kamilliyin əlamətlərindən biri sayılırdı. İnsanın səyahətlərdə püxtələşdiyi qeyd edilirdi*”.² Məsələn, Xətib Təbrizi (1030–1109) filologiya ilə bağlı bəzi suallarına cavab tapmaq üçün kitablarını xurcuna yığaraq piyada Təbrizdən Mə‘arra şəhərinə yollanmışdır.³ Səyahətlərə böyük meyl göstərən Xaqani “İki İraqın töhfəsi” əsərinin dibachəsində yazırdı: “*...Mən Şərvan məhbə-sində idim. Birdən ilahi səs mənə dedi: “Əgər yüksəlmək istəyirsənsə, ayaq götür, yola çıx ki, dövlətə zəhmətlə çatmaq olar...*”⁴

¹ Акимущкина, Е. О. Тюремная лирика в персидской литературе XI–XIV вв.: генезис и эволюция // Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 2004, с. 7

² Yusifov, X.Y. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. Bakı: Yazıçı, 1982, s. 17

³ Mahmudov, M. Piyada... Təbrizdən Şama qədər. Bakı: Yazıçı, 1982, s. 35

⁴ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 27

Təbii ki, burada dövlət dedikdə o, elmi, biliyi; zəhmət dedikdə isə öz dövründə səfər etməyin ağır, çətin olmasını nəzərdə tutmuşdur. Məhz həmin əsərdə Xaqani səfər zamanı biliyin birəmin artmasına, savadlı adamlara qalib gəlməyin çətin olduğuna işarə etmiş və səyahətin böyük insanlara bəzək olduğunu qeyd etmişdir. Beləliklə, şair hökmdardan izn alaraq səyahətə çıxmış, Şərqi bir sıra məmləkətlərini gəzmişdir. Etdiyi səfərlər onun dünyagörüşündə, elminin artmasında böyük rol oynamış, həm şəxsiyyət kimi formalaşmasına, həm də əsərlərinin mövzu cəhətdən zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. O, ərəb dili biliklərini də səyahətlər zamanı təkmilləşdirmiş və bu dildə əsərlər yaratmışdır.

Şair əsərlərində gəzdirdiyi ölkələrdən geniş bəhs etsə də, yaradıcılığı üçün vətən, yurd sevgisi daha xarakterikdir. Avropa oxucusunu ilk dəfə Xaqani yaradıcılığı ilə tanış edən avstriyalı şərqşünas Hammer-Purqştal (1774–1856) onu qədim Yunanıstanın ən görkəmli lirik şairləri sırasına daxil olan Pindarla müqayisə etmiş və onu “Şərqi Pindarı” adlandırmışdır.¹ Ukraynalı şərqşünası Aqafanqel Yefimoviç Krımski (1871–1942) bu bənzətməni uğurlu hesab etməsə də, qədim ellin mədəniyyətinin təmsilçisi ilə farsdilli ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsi arasında bəzi oxşar cəhətlərin olması faktını inkar etməmiş və hər iki şairin vətənpərvər ruhda əsərlər yazdığını onlar arasındakı oxşar cəhətlərdən biri kimi qiymətləndirmişdir.²

Xaqani həyatının son illərini Təbrizdə keçirmiş, orada vəfat edərək Təbrizdəki “Maqbəratuş-şuəra”da dəfn olunmuşdur.

Xaqaninin sadə ailədən çıxması, ana babasının aşbaz, atasının dülgər olması ilə bağlı məlumatlar bəzi xırda detalları nəzərə almasaq, demək olar ki, bütün mənbələrdə üst-üstə düşür. Şairin əsərlərində öz ailəsindən danışmasını, onları əsərlərinin qəhrəmanı etməsini Q. Kəndli-Herisçi, O. L. Vilçevski, R. Hüseynov

¹ *Khanykoff, N.* Memoire sur Khagani, Poete Persan du XII s. // *Journal Asiatique*, t IV. 1864, p. 197

² *Крымский, А. Е.* Низами и его современники. Баку: ЭЛМ, 1981, с. 393

kimi alimlər yüksək qiymətləndirmiş, zəhmətkeş sadə insanların XII yüzillikdə real gerçək insan obrazları sırasına daxil edilməsini alqışlamışlar. Bunu “*Ədəbiyyatı həyatla daha sıx bağlamaqda tutarlı, üzülməz və yeni bir addım kimi*”¹ qələmə verən Q. Kəndli-Herisçiyə görə, “*Xaqani bu kimi şerlərində yaxınlarının – zəhmət adamlarının əmək, mənəviyyat və soyunu böyük bir sevgi ilə tərənnüm etmiş, yaxınlarının adlarını çəkməyi, soyunu alqışlamağı, onlardan yazmağı özü üçün bir başıucalıq saymışdır*”.² O. L. Vilçevski şairin zəhmətkeş təbəqəyə olan bağlılığını, sevgisini təsdiq etsə də, Xaqaninin əsil-nəcabətini şübhə altına almışdır. Karl Germanoviç Zalemana (1849–1916) istinad edərək, əvvəlcə əmisi Mirzə Kəfini onun faktiki atası hesab etmiş, daha sonra isə “*xristian qadının qeyri-qanuni oğlu, dülgərin ögey oğlu, əzcaçının tələbəsi*”³ kimi təqdim etmişdir. Alimə görə, şairin qanuni atası məlum olmamış, atalığı dülgər Əliyə hörmət etsə də, atasızlığını özünə bir alçaqlıq saymışdır. Şairin öz əsərlərində həmin məlumatı təsdiqləyəcək fikirlər öz əksini tapmasa da, Yan Ripka (1886–1968) bu ehtimalla razılaşmışdır.⁴

Əsərlərində anasını, əmisini, əmisi oğlunu, babasını mədh edən şair, atasının sərtliyindən, anasını incitməsindən, ailəsini tərk etməsindən də bəhs etmişdir. Belə məlumat ehtiva edən beytlər, təbii ki, bu günün şərtləri daxilində yox, Xaqani dövrü çərçivəsində qiymətləndirilməlidir. Çünki şairin dövrü elə bir dövrdür ki, təhsil almaq çətin idi. Oğlan uşaqları ailədə, əsasən, ata-babalarının sənətini davam etdirirdilər. Xaqaninin babası,

¹ *Kəndli-Herisçi, Q.* Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 115

² *Kəndli-Herisçi, Q.* Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s.116

³ *Вильчевский, О. Л.* Хакани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта // Москва-Ленинград: Советское Востоковедение, 1957. № 4, с. 75

⁴ История персидской и таджикской литературы. Под редакцией Яна Рипка. Перевод с чешского. Редактор и автор предисловия И. С. Брагинский. Москва: Прогресс, 1970, с. 200

atası sənətkar olsa da, şair söz mülkündə sənət əsərləri yaratmağa üstünlük vermişdir. Bu barədə M. İbrahimovun fikirləri maraqlıdır: *“Xaqaninin dülgər atası Əli onun şair olmasına razı deyildi; çox istəyirdi ki, oğlu “faydalı”, çörək çıxaran bir peşə sahibi olsun. Şərq aləmində ta qədim zamandan dərzilik, dülgərlik, dəmirçilik, hətta alış-veriş (ticarət) “halal kəsb” hesab olunduğundan, dülgər Əli də oğlunun belə bir peşəyə, əlbəttə, birinci növbədə dülgərlik peşəsinə yiyələnməsini istəyirdi. Görünür, oğlunun dülgərlik peşəsinə meyl göstərməməsi və ailənin maddi çətinlikləri Əli kişini acıqlandırır, bəzən dözümsüz, səbirsiz olmağa vadar edirdi. Bu səbəbdən o, oğlu ilə sərt rəftar etməyə də məcbur olmuşdur”*.¹ Bu da Şərq mühiti üçün xarakterik bir hal idi. Məsələn, yeddi əsr sonra Xaqaninin öz həmyerlisi Mirzə Ələkbər Sabir ata sənətinə – baqqallığa yiyə çıxmadığına görə atası ilə üz-göz olmuş və atasından maraq göstərdiyi dəftər-qələmə görə şapalaq almışdı. Xaqani–Nəccar Əli münasibəti də məhz bu adət-ənənələr çərçivəsində izah olunmalıdır.

Şairin əmisinin dövrünün tanınmış ziyalılarından olduğunu nəzərə alaraq belə ehtimal etmək olar ki, oxumağa, təhsilə can atdığı üçün kiçik İbrahim əmisinə atasından daha çox meyl göstərmiş, bu da ata-oğul arasında soyuqluğu artırmışdır. Atası ilə soyuq münasibət şairin anasına daha çox bağlanmasına səbəb olmuşdur. Xaqani anasını Mühəmməd peyğəmbərin ﷺ qızı Zəhra ilə müqayisə etmiş, özünün ona olan məhəbbətini həm Peyğəmbər, həm də ana sevgisi ilə tarixdə iz buraxmış Uveys əl-Qaraninin (594–657) məhəbbətinə bənzətməmişdir.

Xaqaninin əsərlərində hörmətlə adı çəkilən qadınlardan biri də IX əsrdə yaşamış, təmizlik, paklıq, xeyirxahlıq rəmzi kimi şöhrət tapmış ərəb sufi şairəsi Rabiə əl-Ədəviyyədir (718–801). Şair anasını ikinci Rabiə kimi qələmə vermişdir. Bu, bəlkə də hər iki qadının köləlik həyatı yaşaması ilə bağlı olmuşdur. Deməli, Xaqaninin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına təsir göstərən ilk amil onun ailəsi olmuşdur.

¹ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 7

Müdrük anasından mənəvi keyfiyyətlər əxz edən şair, ziyalı əmisi, əmisi oğlu sayəsində elmə, təhsilə vaqif olmuşdur.

Xaqaninin əsərlərinin mövzusu, eləcə də nüfuz dairəsi yalnız doğma yurdu Azərbaycanla məhdudlaşmır. Burada Yaxın və Orta Şərq mədəniyyətinə məxsus cəhətlər də geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Buna görə də, şairin şəxsiyyəti və irsi Qafqaz, eləcə də Yaxın və Orta Şərq mühiti çərçivəsində araşdırılmalıdır. Bu gün Azərbaycanda multikulturalizmin, tolerantlığın kökünün Xaqani, Nizami və digər klassiklərimizin əsərlərində axtarılması təsadüfi deyil. Multikulturalizm sözünün hərfi tərcüməsi “çoxlu mədəniyyət” deməkdir və müxtəlif mədəniyyətlərə xas cəhətləri özündə əks etdirən bu terminə verilən izahlardan biri ədəbi əlaqələrlə bağlıdır: *“Multikulturalizm – müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı etimada əsaslanan dialoqudur”*.¹ Deməli, multikulturalizmin yaranmasına təsir edən əsas amil mədəniyyətlər arası əlaqələrdir və Xaqaninin yaradıcılığı millətlər arası ədəbi əlaqələrin inkişafına öz təsirini göstərmişdir. *“Dahi sənətkarın yüksək poeziya dili ilə tərənnüm etdiyi azadlıq arzuları, insan ləyaqəti, mənalı ömür və başqa humanist düşüncələr Xaqanidən sonra davam və inkişaf etdirilərək, poetik ənənəyə çevrilmiş, Xosrov Dəhləvi, Cami, Nəvai, Füzuli və başqa qüdrətli söz ustaları ona nəzirə, cavab yazmaqla ehtiram və məhəbbətlərini bildirmişdir”*.² Məsələn, onun “Şiniyyə” (qəsidənin bütün misraları *şin* hərfi ilə bitdiyinə görə belə adlanır) qəsidəsinə nəzər salaq. Qəsidəni yüksək qiymətləndirən Y. E. Bertels onun Yaxın Şərq ədəbiyyatına göstərdiyi böyük təsiri xüsusi vurğulamışdır: *“Qəsidənin bəhrini və qəfiyəsini saxlamaqla ən görkəmli şairlərin ona nəzirə yazmaq cəhdlərini qeyd etsək, bu qəsidənin Yaxın Şərq ədəbiyyatı üçün necə böyük əhəmiyyət daşıdığı anlaşılır. Mənə bu müəlliflərin nəzirələri məlumdur: Əmir Xosrov Dəhləvi (onun nəzirəsi “Mir’ətus-Safə” adlanır),*

¹ Həbibbəyli, İ. Ə. Azərbaycan multikulturalizm yollarında // İdentiklik, multikulturalizm, dialoq fəlsəfəsi. Elmi məqalələr toplusu, I kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s. 6

² Araslı, H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1958, s. 28

Abdurrahman Cami, Mir Əlişir Nəvai, İmadəddin Nəsimi, Füzuli".¹ "Şiniyyə"yə 16-dan artıq cavab yazıldığını, lakin onlardan yalnız beşini tapdığını qeyd edən alim belə qənaətə gəlmişdir ki, Əmir Xosrov şairin hind-fars poeziyası, Nəvai və Cami Teymurilər dövrü ilə əlaqəsini, Nəsimi və Füzuli isə Azərbaycan ədəbiyyatının İraq qoluna təsirini göstərir. Deməli, Xaqani yaradıcılığının geniş və hərtərəfli tədqiqi sayəsində monqollardan sonrakı dövrdə ən böyük ədəbi mərkəzlərin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirmək mümkündür.²

Qeyd edək ki, alim sonrakı araşdırmalarında da bu mövzuya toxunmuş və Xaqaninin "Şiniyyə"ni Osman Muxtari adlı Qəznəvi şairinin qəsidəsinə cavab olaraq yazdığını qeyd etmiş, Muxtarinin qəsidəsinin adı saray mədhiyyəsi çərçivəsindən kənara çıxmadığı halda, Xaqaninin sufizmi təbliğ edən qəsidəsinin dərin fəlsəfi məna daşdığını göstərmiş və on bir nəzirə müəllifinin adını çəkmişdir: Əmir Xosrov, Seyfəddin İsfaranaki, Urfi Şirazi, Zaman-i Şirazi, Nizam Mu'ammayi Mazandarani, Sidqi Buxari, Əmir Muizzi, Seyyid Həsən Qəznəvi, Cami, Nəvai və nəhayət Füzuli.³

Qeyd edək ki, Bertelsdən əvvəl, hələ 1947-ci ildə Məmmədəğa Sultanov Xaqani əsərlərinə, eləcə də "Şiniyyə" qəsidəsinə yazılan nəzirələr və onların müəllifləri haqqında geniş məlumat vermişdir.⁴

Yaxın Şərq ədəbiyyatında Xaqani, Əmir Xosrov Dəhləvi, Cami və Füzulinin yazdığı dörd qəsidə Məhəmməd Füzulinin sözlərinə əsasən, "dörd ərkan" kimi dəyərləndirilmişdir.⁵ Belə

¹ *Бертельс, Е. Э.* Избранные труды. Низами и Фузуди. Москва: Издательство восточной литературы, 1962, с. 63

² *Бертельс, Е. Э.* Избранные труды. Низами и Фузуди. Москва: Издательство восточной литературы, 1962, с. 63

³ *Бертельс, Е. Э.* Избранные труды. Навои и Джами. Москва: Наука, 1965, с. 38

⁴ *Sultanov, M. S.* Yazılı abidələrin tədqiqi. Bakı: Nurlan, 2010, s. 37

⁵ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, II c. Red. hey. sədri: M. Kərimov. Bakı: Elm, 2007, s. 453

ki, Məhəmməd Füzuli “Ənisul-qalb” adlı nəzirəsində bir bina tikdiyini və bu binanın əsasının üç kamil – Xaqani, Əmir Xosrov və Cami tərəfindən qoyulduğunu, özünün isə Bağdaddan onun dördüncü divarını tamamladığını qeyd etmişdir.¹

Xaqani yaradıcılığı ilə Şərq ədəbi mühiti arasındakı əlaqədən danışarkən şairin məşhur “Mədain xərəbələri” qəsidəsini xatırlamamaq mümkün deyil. İkinci Məkkə səfərinin məhsulu olan və “*çökən insanlıq kultürü ilə yxılan mədəniyyət abidələrinə ağlayan, qüvvətə, dünya ədəbiyyatında bərabəri olmayan bir şah əsər*”² kimi qiymətləndirilən “Mədain xərəbələri” qəsidəsi şairin qəmgin notlara kökləndiyi düşündürücü əsərləri sırasına daxildir.

O. L. Vilçevski Xaqaninin əsərlərinin İranda mütəmadi nəşrini, İran ədəbiyyatşünas alimlərinin bu sahədə apardıqları irimiqyaslı işləri alqışlasa da, həmin nəşrlərdəki əsərlərin mətninin etibarlılığını şübhə altına almış, şairin fikirlərini təhrif etmək üçün orada məqsədli şəkildə səhvlərə yol verildiyi iddiası ilə çıxış etmişdir.³ Belə ki, alimə görə, Xaqaninin İsa peyğəmbərin (s.) adının Muhəmməd peyğəmbərin ﷺ adından daha çox çəkildiyi, türk epos qəhrəmanlarının və sərkərdələrinin adına İran epik qəhrəmanlarının adından daha çox rast gəldiyi əsərlərində bəzi sözlərin mənası qəsdən dəyişdirilmişdir. Onun fikrincə, bunun nəticəsində şairin “Mədain xərəbələri” qəsidəsi bu gün İran adət-ənənələrinə yas tutan vətənpərvərlik ruhunda yazılmış əsər kimi təqdim olunur. O. L. Vilçevskinin öz iddiasında nə qədər haqlı və ya haqsız olduğunu deyə bilmək çətin olsa da, məsələ ilə bağlı Xaqani, Nizami, Qətran və digər şairləri İran ədəbiyyatının Azərbaycan məktəbinin nümayəndələri kimi təqdim edən, onların həyat və yaradıcılığı ilə bağlı qiymətli fikirlər söyləyən Yan Ripkanın mövqeyini bildirmək yerinə düşər; çex alimi

¹ دیوان اشعار فارسی مولانا حکیم ملا محمد فضولی بیاتلی. مقدمه و هواشی: دکتر حسین حمزاده صدیق. تبریز: انتشارات یاران، ۱۳۸۶، ص. ۱۴۴

² *Resulzadə, M. E.* Şirvanlı Hakani // Ankara: Azərbaycan Yurt Bilgisi dergisi, 1954, şubat. C. 4, sayı 37, s. 19

³ *Вильчевский, О. Л.* Иранские публикации произведений Хагани (поэт XII в.) // Народы Азии и Африки, 1964. №3, с. 163

O. L. Vilçevskinin bu sözlərinə haqq qazandırmamış və “Mədain xərabeləri”nin farsların vətənpərvərlik ruhunu əks etdirməsi fikrini dəstəkləməmişdir: *“Xaqaninin qəsidəsinin hər hansı vətənpərvərlik hisslərinin, eləcə də qədim İran ideallarının əksi olması barədə söz belə gedə bilməz, bu, fələyin amansızlığından, dö-nüklüyündən bəhs edən adi şikayətdir”*.¹

Xaqaninin bu əsəri yazarkən, ənənələrə qayıdış dövrü ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan Əbu Ubadə əl-Valid ibn Yəhya əl-Buhturin (821–897) eyni mövzuda olan “Siniyyə” (qəsidənin bütün misraları sin hərfi ilə bitdiyinə görə belə adlanır) qəsidəsindən bəhrələndiyi istisna edilmir.²

Abbasi xəlifəsi əl-Mutəvakkilın yaxın saray şairi olan və yaradıcılığında poetik ənənələrə, klassik üsluba önəm verən əl-Buhturi xəlifə əl-Mutəvakkil və vəziri əl-Fəth bin Xaqanın qətlindən çox təsirlənir. Kədər, qüssə dolu ürəyini boşaltmaq üçün saraydan çıxır. Bağdad ətrafında gəzişərkən Mədain şəhərinin xarabalıqlarına rast gəlir.

Xaqani də vətəni Şirvanda baş verən ədalətsizliklərə dözməyib, Şamaxını birdəfəlik tərk etmək qərarı ilə səfərə çıxır. Səfər əsnasında Bağdadın 35 km-də, Dəclə çayı yaxınlığındakı Mədain, yaxud Salman-Pak deyilən yerdə Sasanilərin məşhur Taqi-Kisra sarayının qalıqlarını görür və bir zamanlar öz ehtişamı, əzəməti ilə məşhur olan, bu gün isə xarabalıqdan ibarət saraya yas tutur.

Aralarında bir neçə yüzillik məsafə olmasına baxmayaraq, hər iki şairin müraciət etdiyi mövzunun mənbəyi eynidir: keç-

¹ История персидской и таджикской литературы / Под редакцией Яна Рипка. Перевод с чешского. Москва: Прогресс, 1970, с. 204; The Cambridge history of Iran. The Saljuq and mongol periods / ed. by J. A. Boyle. Cambridge: at the university press, vol. 5. 1968, p. 573

² История персидской и таджикской литературы. Под редакцией Яна Рипка. Перевод с чешского. Редактор и автор предисловия И. С. Брагинский. Москва: Прогресс, 1970, с. 204; Persian Literature / an introduction by Reuben Levy M. A. London: Oxford University Press, 1945, p. 573

mişdə bütün dünyaya meydan oxuyan Sasanilərin əzəmətindən qalan xarabalıqlar və zəmanənin insanda yaratdığı daxili sarsıntı.

Hər iki əsər ədəbiyyatçılar tərəfindən yüksək qiymətləndirilsə də, Xaqaninin əsəri daha nüfuzedici, daha ibrətamiz təsir bağışlayır. Bəlkə də bu, əl-Buhturinin bir şair kimi tanındıqdan sonra yazdığı mədhiyyələrlə topladığı sərvətdən, saraylarda dəbdəbəli həyat sürməsindən, Xaqaninin isə saraylara qarşı barışmaz mövqe tutmasından, üsyankar təbiətindən, zəmanə əhlindən yanıqlı olmasından qaynaqlanır. Amma məqsəd eynidir: gözlərini hakimiyyət, var-dövlət tutmuş hökmdarlara, əyanlara hər şey kimi hakimiyyətin də keçici olduğunu göstərmək və bu keçici an üçün bir-birləri ilə mübarizə aparmağın mənasız, yanlış olduğu fikrini aşılamaq, bəşər övladını Mədainin qalıqlarından ibrət almağa çağırmaq:

*İbrətlə bax, ey könüm, bu aləmə, gəl bir an,
Eyvani-Mədaini ayineyi-ibrət san.*¹

Əl-Buhturinin və Xaqaninin eyni mövzuda yazılan qəsidələri ərəb tədqiqatçılarının da diqqətini cəlb etmişdir. Xaqani yaradıcılığını ərəb ədəbiyyatşünaslığında araşdıran Akif Əliyev, İmamverdi Həmidov kimi alimlər Muhəmməd Gənim Həl, Mucib əl-Mısri, Abdus-Sələm Abdul-Aziz Fəhmi kimi ərəb tədqiqatçıların Xaqani yaradıcılığı ilə bağlı fikirlərini, eləcə də əl-Buhturi və Xaqani arasında aparılan müqayisələri öz tədqiqatlarında əhatəli şəkildə əks etdirmişlər. Bu mövzuya ilk dəfə müraciət edən A. Əliyev Xaqaninin ərəb ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olduğunu, əl-Mutənəbbi, əl-Buhturi, İbn əl-Mu‘əzz, Əbu Nuvas və s. kimi şairlərin yaradıcılığına bələd olduğunu və öz əsərlərində onlara toxunduğunu qeyd etsə də, “Mədain xarabələri”nin əl-Buhturinin təsiri altında yazıldığı fikrini qəbul etməmiş, bu qəsidələri oxşar mövzuda yazılmış fərqli qəsidələr kimi təqdim et-

¹ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 361

mişdir.¹ Tədqiqatçı XIII əsr ərəb təzkirəçisi Yaqut əl-Haməvinin “Mu‘cəmul-buldən” əsərində Kısra ilə bağlı verdiyi məlumata əsaslanmış və Xaqaninin əl-Buhturidən yox, məhz aşağıda göstərilən iki beytlik şeirdən təsirləndiyini iddia etmişdir:

واجتاز الملك العزيز جلال الدولة البويهى على إيوان كسرى فكتب عليه
بخطه من شعره:

يا أيها المغرور بالدنيا اعتبر
بديار كسرى، فهي معتبر الؤرى
غنيث زمانا بالملوك وأصبحت
من بعد حادثة الزمان كما ترى².

“Buveyhilərin şahlarından Cəlalüddövlə əl-Buveyhi Mədə-indən keçərkən gələcək nəslə ibrət dərsi olsun deyə xarabalığın divarına öz xətti ilə bu beytləri yazmışdır:

*Ey dünyanın məğrur insanı!
Keçmişin ibrət (dərsi) olan Kəsra diyarından ibrət al,
Bir zamanlar şahlarla zəngin idi,
Zaman keçdi, gördüyün vəziyyətə düşdü”.*³

A. Əliyevin verdiyi əhəmiyyətli məlumatdan biri də, Xaqaniyədək Azərbaycan ədəbiyyatında həmin mövzuda XI əsrdə Məsud bin Namdarın yazması ilə bağlıdır.⁴

Şərq ədəbiyyatında isə İvani-Kısra mövzusunun tarixi daha qədimdir və ona ilk dəfə hicrətin ikinci əsrində yaşamış Adəm

¹ Əliyev, A. Ərəb ədəbiyyatşünaslığı və Xaqani yaradıcılığının bəzi məsələləri // Bakı: Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1983. №3, s. 50

² الحموى، ياقوت. معجم البلدان. في خمسة مجلدات. المجلد الاول. بيروت: دار الصادر، ١٩٧٧، ص. ٢٩٧

³ Əliyev, A. Ərəb ədəbiyyatşünaslığı və Xaqani yaradıcılığının bəzi məsələləri // Bakı: Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1983. № 3, s. 48-49

⁴ Əliyev, A. Ərəb ədəbiyyatşünaslığı və Xaqani yaradıcılığının bəzi məsələləri // Bakı: Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1983. № 3, s. 48

bin Abdul-Aziz adlı ərəb şairi müraciət etmişdir. Tədqiqatçı Mustafa əş-Şək'a bunu poeziyada yenilik adlandırmışdır: "*On-dan əvvəlki və sonrakı bəzi şairlər kimi obanın qalıqları, izləri qarşısında deyil, silinməkdə olan abidələrin qarşısında dayanmaq – bu, ondan əvvəl heç kimin toxunmadığı poeziya mövzusu-dur*".¹ Şair beş beytdən ibarət şeirində əldə şərab qədəhi keçmiş əzəmətə belə yas tutmuşdur:

شربت علی تذکر عیش کسری شرابا لونه کالز عفران
ورحث کأنني کسری إذا ما علاه التاج يوم المهرجان².

Kisra ilə bağlı xatirələrə içirəm, elə bir şərab ki, rəngi zəfəran kimidir,

Getdim, sanki mən də Mihracən günündə başında tac olan Kisrayam.

Tədqiqatçı daha dəqiq nəticə əldə etmək üçün bu mövzuda, yəni dövlətlərə yas tutub ağlamaq mövzusunda yazmış daha iki şairdən – Əbul-Abbəs əl-Əmadan və Əbu Adıyy əl-Əbliyyudan bəhs etmiş və göstərmişdir ki, əl-Əbliyyu bu mövzuda iki qəsidə – *siniyyə* və *həmziyyə* yazmışdır. Mustafa Şək'a həmin qəsidələri ərəb poeziyasında dövlətlərə yazılan ilk mərsiyələr kimi qiymətləndirmiş və əl-Buhturinin əl-Əmadan təsirləndiyini göstərmişdir.³ Məlum olduğu kimi, Əbul-Abbəs əl-Əma əslən Azərbaycanlı olan məvəli şairdir. Həyatı haqqında məlumat çox azdır. İbn Quteybə, əl-İsfəhani bu şair haqqında bəzi məlumat təqdim etmişlər. O, Əməvi şairi olmuş və ömrünün sonuna kimi də onlara sadiq qalmışdır. Əbul-Abbəs əl-Əmanın həyat və yaradıcılığını araşdıran M. Mahmudov şairlə Əməvilər arasındakı

¹ الشكعة، مصطفى. الشعر و الشعراء في العصر العباسي. بيروت: دار العلم للملايين، ۱۹۸۹، ص. ۵۴

² الشكعة، مصطفى. الشعر و الشعراء في العصر العباسي. بيروت: دار العلم للملايين، ۱۹۸۹، ص. ۵۷

³ الشكعة، مصطفى. الشعر و الشعراء في العصر العباسي. بيروت: دار العلم للملايين، ۱۹۸۹، ص. ۵۶

münasibəti belə izah etmişdir: “Əbul-Abbəs əl-Əmanın Əməvilərlə yaxınlığını şairin yalnız maddi marağı ilə izah edənlər müəyyən mənada yanılırlar. Əbul-Abbəs Bəni Umeyyənin sədiq tərəfdarı olmuş, hətta onlar hakimiyyətdən devrildikdən sonra da Əməvi xəlifələrini tərifləməkdən çəkinməmişdir. Şair Abbasi xəlifəsi əl-Mənsurun yanında belə öz himayəçilərinə göz yaşı axıtmaqla xəlifənin qəzəbinə düşər olmuş, səhraya qaçıb gizlənməklə ölümdən xilas ola bilmişdir”.¹ Şairin Əməvilərin süqutuna yazdığı “Siniyyə” mərsiyəsi dövlətlərə yas tutulan qəsidə janrına bir nümunədir:

ليت شعري أفاح رائحة المسك وما إن أخال بالخيف إنسي
حين غابت بنو أمية عنه والبهاليل من بنى عبد شمس

Əgər mənim şeirim müşk ətri kimi yayılısaydı, içimdəkiləri qorxu ilə xəyal etməzdim,

Oradan Bənu Umeyyə və Bəni Abd Şəmsdən olan qəhrəmanlar yox olduqda.

Əl-Buhturinin “Siniyyə”sinin bu qəsidə ilə eyni ruhda, eyni vəzn və qafiyədə yazıldığını göstərən Mustafa Şək‘a əl-Buhturinin bilavasitə Əbul-Abbəs əl-Əmadan təsirləndiyini qəti şəkildə bildirmişdir.²

Zənnimizcə, qəsidələrin qafiyəsinin (rəvi hərfinin) sin (س) olması təsadüfi deyil. Onların dövlətlərə risə olduğunu nəzərə alaraq, belə ehtimal etmək olar ki, bu hərflə daha çox yas mərasimlərində oxunan “Yəsin” surəsinə işarə edilmişdir.

Deməli, şairin “Mədain xərəbələri” də öz məzmununa görə qədim dövlətlərə yazılan mərsiyədir. Bu mövzu atlala – keçmiş obanın qalıqları qarşısında söylənilən nitqə bənzəsə də, onu dövlətlərə yazılan mərsiyə kimi təqdim etmək daha məntiqlidir.

¹ Mahmudov, M. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII–XII əsrlər). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, s. 69

² الشكعة، مصطفى. الشعر و الشعراء في العصر العباسي. بيروت: دار العلم للملايين، ١٩٨٩، ص. ٥٦

Əgər atlalda daha çox nostalji hisslər üstünlük təşkil edirsə, bu qəsidənin mövzusu daha nəsihətamiz və fəlsəfi məna ehtiva edir. Hökmdarları keçmişdən ibrət dərsi almağa çağırmaq hər iki qəsidədə əsas məqsəd kimi ön plana çəkilir.

Müxtəlif xalqlara mənsub şairlərin eyni mövzuya müraciət etməsi göstərir ki, şairlər arasında əsrlər boyu davam edən mövzu mübadiləsi fərqli mədəniyyətlərin bir-birinə qarşılıqlı təsirinə səbəb olmuşdur.

Multikulturalizm, digər tərəfdən, *“dinlərarası münasibətlərdə tolerantlıq nümunəsi göstərmək deməkdir”*.¹ Xaqani öz əsərlərində digər xalqlara məxsus ədəbi ənənələrdən, mövzulardan bəhrələndiyi kimi, müxtəlif peyğəmbərlərdən, fərqli dini ayinlərdən, dini rəvayətlərdən, adət-ənənələrdən söz açmış, müsəlman olduğunu qürur hissi ilə vurğulasa da, digər dinlərə də böyük hörmətlə yanaşmış və onlar haqqında geniş məlumatla malik olmuşdur. Məhz bu cəhətinə görə, şairin yaradıcılığı Şərq alimləri ilə yanaşı, Qərb alimlərinin də diqqət mərkəzində olmuşdur. Bəs görəsən, XII əsr şairi müasir dövrümüzdə belə müxtəlif dinlərin, müxtəlif irqlərin, müxtəlif xalqların nümayəndələri arasında təbliğatına böyük ehtiyac duyulan bu tolerantlığı haradan əxz etmişdir?

O. L. Vilçevski Xaqani “Divan”ında xristian obraz və simvollarının İslam obraz və simvolları ilə həmahənglik təşkil etdiyini Xaqaninin yaşadığı coğrafi ərazi ilə əlaqələndirmişdir: *“Xaqaninin divanı ancaq mədəniyyətində Şərq və Qərb elementlərinin özünəməxsus şəkildə uyğunluq yaratdığı və sülh şəraitində islamla xristianlığın yanaşı yayıldığı Zaqafqaziyada meydana çıxıb bilirdi”*.² Eyni fikrə Yan Ripkanın tədqiqatında da rast gə-

¹ Həbibbəyli, İ. Ə. Azərbaycan multikulturalizm yollarında // İdentiklik, multikulturalizm, dialoq fəlsəfəsi. Elmi məqalələr toplusu, I kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s. 6

² Вильчевский, О. Л. Хакани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта // Москва-Ленинград: Советское Востоковедение, 1957. № 4, с. 66

linir: *“Belə bir divan ancaq bu iki dinin birgə intişar tapdığı Zaqafqaziyada yarana bilərdi”*.¹

Xaqaninin İslam və xristian obraz və simvolikasından eyni dərəcədə bəhrələnməsi, hər iki dinə hörmətlə yanaşması, onlar haqqında geniş məlumata malik olması anasının sonralar İslamı qəbul etmiş nəsturi təriqətli xristian qızı olması ilə də əlaqələndirilmişdir.

Maraqlıdır ki, şair xristian dini ilə bağlı mətləblərə formal olaraq müraciət etməmişdir. Xristianlıqla bağlı olan beytlərdən belə məlum olur ki, Xaqani bu dinin əsaslarına dərinlən bələd olmuşdur. Arəş Mətləbi bu cəhəti belə izah edir: *“... digər şairlərin əsərlərində xristianlığa dair məlumatlar müsəlman mənbələrinə əsaslanır. Xaqaninin xristian maarifi barədəki məlumatları isə Quranda və islam rəvayətlərində bu barədə verilən xəbərlərdən əlavə xristian mənbələrindən də sərçəşmə götürür”*.²

Yaradıcılığının kiçik bir hissəsini təşkil edən ərəbdilli əsərlərində də Xaqani eyni mövqedən çıxış etmişdir. Bu əsərlərdə Davud (s.), Hanzala bin Safvan (s.), Xıdr (s.), Nuh (s.), Suleyman (s.), İsa (s.), İdris (s.), Yusuf (s.), Musa (s.), Yuşa (s.), Adəm (s.), Harun (s.) kimi peyğəmbərlərin adlarına rast gəlinir. Maraqlıdır ki, şair Muhəmməd ﷺ peyğəmbərin adını bir dəfə *حبيب الله* (Habibullah), iki dəfə isə *النبي* (ən-nəbiyyu) kimi xatırlamışdır. Şairin ərəbdilli irsində ən çox Xıdr (s.) və İsa (s.) peyğəmbərlərin adı çəkilib. Belə ki, bu peyğəmbərlərdən İsa (s.) peyğəmbərin adına 8 dəfə – 3 dəfə *عيسى* (İsa), 4 dəfə *مسيح* (Məsih), bir dəfə isə *ابن مريم* (Məryəmin oğlu) şəklində rast gəlinir. Xıdr (s.) peyğəmbər isə 7 dəfə xatırlanıb. Xaqani bu peyğəmbərlərin adlarını çəkməklə, oxucuya çatdırmaq istədiyi fikrə həm məzmunca, həm də formaca əlavə bir rəng qatmışdır. Məsələn,

¹ История персидской и таджикской литературы. Под редакцией Яна Рипка. Перевод с чешского. Редактор и автор предисловия И. С. Брагинский. Москва: Прогресс, 1970, с. 200

² *Mətləbi*, A. Farsdilli poeziyada Azərbaycan üslubu. Tehran, 2013, s. 98

aşağıdakı beytin ilk misrasında şair səmadakı ulduzları Məsih süfrəsinə, açılan səhəri isə rahibə bənzətməmişdir:

كحشاش مائدة المسيح نجومها وبدا الصباح كراهب متسجّر¹

Onun ulduzları Məsih süfrəsindən qalan artıq kimidir, sübh od qalayan rahib kimi göründü.

Fiqh alimi Muhəmməd Yəhyanın qətli ilə bağlı yazılan mərsiyədən götürülmüş aşağıdakı beyt həm İslam, həm də xristian aləmi ilə bağlıdır. Beytdə Xaqani məmduhunun adının Yəhya olduğu halda öz yaxşı əməlləri sayəsində İsa peyğəmbər kimi ölməzlik qazandığını söyləyir:

يحيى اسمه فصار عيسى ميت الحسنات منه يحيى²

Adı Yəhya idi, özü İsa oldu, məhv olmuş yaxşı əməllər onunla yenidən həyat tapacaq.

Şairin həm fars, həm də ərəb dilində olan yaradıcılığı belə misallarla zəngindir. Bəzən bu cəhət, yəni şairin əsərlərində İsa peyğəmbərin (s.) adının Muhəmməd peyğəmbərin ﷺ adından daha çox çəkildiyi əsas tutularaq, şairin xristianlığa daha çox meyil göstərdiyi iddia olunur. Lakin bu iddialar əsassızdır. Çünki Xaqani müsəlman olduğunu və nə olursa-olsun öz dinindən dönməyəcəyini əsərlərində dəfələrlə qeyd etmişdir. Onun digər peyğəmbərlərin adlarını daha çox çəkməsi məsələsinə gəldikdə isə “əl-Qur’ənul-Kərim”də adı çəkilmiş 25 peyğəmbərdən Muhəmməd peyğəmbərin ﷺ 4, İsa peyğəmbərin (s.) 25, İbrahim peyğəmbərin (s.) 69, Musa peyğəmbərin (s.) 136 dəfə zikr olunduğunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, ad çəkmə statistikasına görə fikir yürütmək düzgün deyil.

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۸

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۸

XAQANININ ƏRƏBCƏ YAZDIĞI ƏSƏRLƏR ƏLYAZMALARDA

Klassik şairlərimizin yaradıcılığından danışarkən, onların irsini araşdırarkən, əsərin yazıldığı dilin leksik, qrammatik normaları, yazarın öz fərdi üslubu, dili ilə yanaşı aşağıdakı cəhətlər də nəzərə alınmalıdır:

1) yaşadıkları mühit, yəni zaman məsələsi – orta əsrlərdə Şərq şairi, Şərq ədibi, Şərq ziyalıları müsəlman dünyasının hansı bölgəsində yaşamasından asılı olmayaraq, ümummüsəlman mədəniyyətinin təsir dairəsindən çıxma bilmirdi. İslama qədər Şərqdə mövcud mədəniyyətlərin əsasında formalaşan ümummüsəlman mədəniyyəti özündə İslamı qəbul edən xalqların müştərək fəaliyyətini əks etdirirdi və həmin dövrün ziyalıları da bu mədəniyyəti bir küll halında mənimsəməyə çalışırdılar. Buna görə də onların əsərləri həmin dövrün tələbləri çərçivəsində araşdırılmalıdır. Məsələn, Xaqaninin “Tuhfətul-İraqeyn” poeməsindən götürülmüş bir beytin orijinal mətnini və tərcümə variantını qarşılaşdıraraq. Poemada şair əmisini tərif edərkən deyir:

من شاهد خاص اودر آن جدّ او ابن دُرید و من مبرّد¹

Mən şahidi-xassam, o isə baba, o, İbn Dureyddir, mənə Mubərrad.

Beytdə Xaqani Şirvan şairi kimi yox, Şərq şairi kimi çıxış etmiş və fars dilində yazdığı əsərində İbn Dureyd və əl-Mubərrad kimi ərəb alimlərinin adlarını çəkmişdir. Amma Xaqaninin ölkəmizdə nəşr olunan bütün “Seçilmiş əsərləri”ndə İbn Dureydin adı *İbn Vərid* kimi təhrif olunub:

O, İbn-Vəridi, mənə Mübərrid.²

¹ خاقانی شروانی. تحفة العراقین. کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ص. ۲۱۹–۲۲۰

² *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: AzSSR EA Nəşriyyatı, 1956, s.36; Bakı: Azərnəşr, 1978, s. 67; Bakı: Yazıçı, 1987, s. 87; Bakı: Lider, 2004, s. 89

Qismən yeni nəşrlərdə beytə şərh verilməsə də, köhnə nəşrlərdə təqdim olunan şərhə eyni nöqsan müşahidə olunur: “*İbn Vərid və Mübərrid hicri tarixin III əsrində yaşamış alimlərdəndir. Burada Xaqani özünü Mübərridlə müqayisə edir. Mübərrid ərəb dili və ədəbiyyatı haqqında bir neçə əsərin müəllifi, məşhur bir alim olmuşdur*”.¹

Burada tərcüməçinin, tədqiqatçının üzləşdiyi problem ərəb əlifbasında *vav* (و) və *dəl* (د) hərflərinin yazılışının bir-birinə bənzəməsidir. Orta əsrlərin tanınmış alimlərindən olan Əbu Reyhan əl-Biruninin (973–1048) ərəb əlifbası ilə bağlı dediyi bir fikri qeyd etmək yerinə düşər: “*Ərəb yazısında bir nöqsan var. O, oxşar formalı hərflər ehtiva edir. Həmin hərfləri səhv salmaq çox asan olduğundan onları bir-birindən fərqləndirən diakritik işarələrə ehtiyac yaranır. Belə işarələrin olmadığı təqdirdə məna qaranlıq qalır*”.² Əlyazmalarda katiblər əksər hallarda belə oxşar hərfləri (ərəb əlifbasında onların sayı çoxdur) demək olar ki, eyni qaydada yazırdılar. Bu da eyni sözün müxtəlif şəkillərdə oxunması, nəticədə müəllifin demək istədiyi fikrin təhrifi ilə nəticələnir. Deməli, Xaqani kimi şairləri tərcümə və tədqiq edənlər fars dili ilə yanaşı, ərəb mühitinə də yaxşı bələd olmalıdırlar.

2) Katib xətaları – orta əsrlərdə əsərlər əlyazmalar vasitəsilə çoxaldılırdı. Əlyazma hazırlayan katiblərdən, xəttatlardan dərin savad yox, gözəl əl qabiliyyəti, yazı məharəti tələb olunurdu. Buna görə də əlyazmalarda tez-tez xətalara, səhvlərə yol verilirdi. Xəttatlar arasında əlyazmaları yoxlamaq və oradakı səhvləri düzəltmək adəti yox idi və onların müəyyən səhvlərə, xətalara yol verməsi təbii hal kimi qarşılanırdı. Rüstəm Əliyev (1929–1994) əlyazmalardakı xətalara bağlı yazırdı: “*İlkin mətnin təhrif olunmasına çox vaxt tələb olunmurdu. O, hələ müəllifin sağlığında, əlyazmanın üzünün köçürülməsi ilə başlayırdı.*

¹ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: AzSSR EA Nəşriyyatı, 1956, s. 432; Bakı: Azərnəşr, 1978, s. 303

² *Розентал, Ф.* Функциональное значение арабской графики. Пер. с англ. Н.Ю. Чалисовой. АСКЛ, 1978, с. 158

Bunu Şərqin şair və ədiblərinin özləri də yaxşı bilirdilər. Orta əsr yazıçılarından biri, farsca olan mətnin üzü üçünçü dəfə köçürüldükdən sonra ərəb mətninə çevrildiyini deyərkən, mübaliğə yaratmağa çalışmamışdı”.¹

Əlyazmalarda yol verilən xətalər müəlliflərin də ciddi narahatlığına səbəb olmuş və hətta ədəbiyyatda əsərlərin mətnini təhrif edənlərə qarşı yönəlmiş xüsusi bir janr yaranmışdı. Məsələn, Məhəmməd Füzuli öz divanlarında savadsız katiblərin, şairlərin yazılarını təhrif edən xəttatların buraxdıqları səhvlərlə sözlərin mənasının necə dəyişdiyini belə göstərmişdir:

*Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn
Ki, fəsadi-rəqəmi **suzumuzu şur** eylər,
Gah bir hərf süqut ilə qılır **nadiri nar**,
Gah bir nüqtə qüsur ilə **gözü kur** eylər.²*

Xəttat səhvləri bəzən bir şairin müxtəlif variantlarının yaranması ilə nəticələnmişdir ki, bu da müasir dövrdə klassik şairlərin, o cümlədən Xaqaninin yaradıcılığının öyrənilməsini mürəkkəbləşdirir. Şairin əsərləri ilə yaxından tanışlıq göstərdi ki, onun sadə olmayan dili sonradan katiblər tərəfindən yuxarıdakı səbəblərə görə daha da “çətinləşdirilib”. M. Sultanova görə, “*Xaqaninin şeirləri savadsız katiblər və bacarıqsız nəşirlər tərəfindən kobud surətdə təhrif edilmiş və dolaşmaq salınmışdır. Bu hal gurultulu ibarələr, dərin və mürəkkəb müəmmalarla dolu Xaqani şeirlərini bir az da çətinləşdirmişdir*”.³ Bu fikri Xaqani əsərlərinin İran nəşrləri ilə bağlı araşdırmanın müəllifi O. L. Vil-

¹ Алиев, Р. М. Воля исследователя и проблема метода составления критического текста // Письменные памятники Востока (историко-филологические исследования). Ежегодник 1968. Москва: «Наука» главная редакция восточной литературы, 1970, с. 7

² Мəhəmməd Füzuli. Əsərləri. 6 cildə, I c. (tərtib edən: Həmid Araslı). Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 32

³ Sultanov, M. S. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s. 12

çevski də təsdiqləmişdir.¹ Məsələn, Sultan Mahmud Qəznəvinin (971–1030) saray şairi Əbul-Qasim Həsən Unsuriyə (980–1039) həsr olunmuş qəsidəyə nəzər salaq. Əsərdə Xaqani öz zəmanəsinin zəngin adamlarından hesab olunan Unsurinin məddahlığını, çörək üçün hökmdarların qarşısında əyildiyini tənqid etmiş və beytlərin birində Unsuridə bəlağətli söz demək bacarığının, ədiblərə, müfəssirlərə məxsus keyfiyyətlərin olmadığını göstərmişdir. Həmin beyt Səccadi, Foruzənfər və Kəzzazi nəşrlərində belə yazılıb:

ادیب و دبیر و مفسر بنبود نه سبحان یعرب زبان عنصری²

Beytin Azərbaycan dilinə poetik tərcüməsi və ona yazılan şərhə tanış olaq:

*Nə alim, nə şarehdi, nə bir ədib,
Nə Söhbən, nə Yö rabbəyan, Ünsüri.*³

“*Söhbən – VIII əsrdə yaşamış məşhur ərəb ədib və nətiqlərindən; Yörəb – ərəb leksikologiyasının banisi, böyük bir alim olmuşdur*”.⁴

Şərhdə adı çəkilən Suhban Vail əl-Bəhili (54/674-cü ildə vəfat edib) VIII yox, VII əsrdə yaşamış, öz fəşahəti və bəlağəti ilə şöhrət tapmış məşhur ərəb natiqi və ədibidir ki, onun haqqında tədqiqat işinin üçüncü fəslində məlumat verilib. Ya‘rub bin

¹ Вильчевский, О. Л. Хакани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта // Москва-Ленинград: Советское Востоковедение, 1957. № 4, с. 64

² أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقانی شروانی. دیوان. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۴۷؛ دیوان خاقانی شروانی. با مقدمه استاذ بدیع الزمان فروزانفر. تهران، ۱۳۸۹، ص. ۷۰۷؛ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۲۴۹

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 109

⁴ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 570

Qahtan (şərhdə *Yörəb*) isə qədim ərəblərin ulu babası hesab olunur. O, ərəb dilində ilk danışan adam kimi tanınır. Məsələn, ərəb şairi əl-Buhturi deyir:

نحن أبناء يعرب أعرب الناس لسانا وانضر الناس عودا¹

Biz, insanların ən təmiz dillisi, ən ağıllısı olan Ya‘rubun övladlarıyıq.

Ya‘rub adı beytin mənasına uyğun gəlir. Amma beytin digər yazılış variantlarına baxdıqda bu fikir dəyişir. Əsər Unsuri yaradıcılığını tədqiq edən Y. E. Bertelsin tədqiqatında öz əksini tapıb. Tədqiqatçı Xaqaninin Unsuriyə əsər həsr etməsini ikincinin məşhurluğu ilə izah etmişdir. Özbəkistan EA Şərq-şünaslıq İnstitutunun fondunda saxlanılan əlyazmaya və Xaqaninin Əli Abdur-Rasuli tərəfindən hazırlanmış “Divan”ına əsaslanan alim həmin əsərin həm orijinalını, həm də tərcüməsini tam şəkildə öz araşdırmasına daxil etmişdir. Həmin araşdırmada sözügedən beyt və onun tərcüməsi aşağıdakı şəkildə təqdim edilib:

ادیب و دبیر و مفسر بنبود نه سحبان بعرف زبان عنصری

*He был он адибом, дабиром и толкователем,
He был Сахбаном по красноречию ‘Унсური.*²

*O, ədib, dəbir, müfəssir olmayıb,
Unsuri bəlağətdə Sahban olmayıb.*

Qeyd edək ki, Bertelsin əsaslandığı Əli Abdur-Rasuli “Divan”ında beytdəki söz يعرب – Ya‘rub kimi qeyd edilmiş və tərtibçi səhifənin sonunda bu ad altında Ya‘rub bin Qahtanın nə-

¹ البحتري. ديوان. المحقق: حسن كامل الصيرفي. مصر: دار المعارف، ١٩٦٢. ص. ٦١١

² Бертельс, Е. Э. Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. Москва: Наука, 1960, с. 504

zərdə tutulduğunu göstərmişdir.¹ Amma tədqiqatçı həmin sözün əlyazmaya əsasən *عرف* şəklini qəbul etmişdir. Maraqlıdır ki, Y. E. Bertelsin tərcüməsi məzmunu daha yaxın olsa da, burada *bil-mək, öyrənmək* mənasını verən *عرف* kökü *bələğət* kimi tərcümə edilmişdir. Beytin məzmununa xələl gəlməsə də, dəqiqlik pozulmuşdur.

Beyt müraciət etdiyimiz əlyazmalar arasında M-34 şifrəli Bakı nüsxəsində

ادیب و دبیر و مفسر بنبود نه سحبان عربی زبان عنصری

və *Süleymaniye Kütüphanesi Damad İbrahim Paşa* kolleksiyasında aşağıdakı qaydada yazılıb:

ادیب و دبیر و مفسر بنبود نه سحبان عرب زبان عنصری²

Nüsxələr arasındakı fərq mənaya təsir etməyən *عرب* – *عربی* sözünün yazılışındadır. Suhban Vailin ərəb dilində bələğətli nitqi ilə məşhur olduğunu nəzərə alaraq, son iki variant düzgün hesab olunmalıdır. Mətnə uyğun tərcümə də bunu təsdiqləyir:

Nə ədib, nə dəbir, nə müfəssirdir, nə də Unsurinin ərəbcə-dəki dili Suhbandır.

Xaqaninin daha çox tədqiq olunan farsca yazılmış əsərləri ilə bağlı mətn problemləri müşahidə olunursa, deməli, onun illər uzunluğunda tədqiqatdan kənarda qalan ərəbcə yazdığı əsərlərdə məsələ daha ciddidir. Çünki bu əsərlərə qismən müraciət edən tədqiqatçılar İran alimlərinin tərtib etdikləri divanların sonunda *ərəbcə əsərlər* adı altında verilən variantla əsaslanmışlar. Tədqiqat işində dörd “Divan”da (Əli Abdur-Rasuli, Səccadi, Kəzzazi, Bədi əz-Zaman Foruzənfər) ərəbdilli əsərlərin müqayisəsi onlar arasında müxtəlif fərqlərin olduğunu göstərdi. Klassik şairlərin divanları

¹ حسان العجم افضل الدين ابراهيم بن علي خاقاني شرواني. ديوان. بتصحيح وتحشية وتعليقات علي عبد الرسول، ص. ٦٨١

² Süleymaniye Kütüphanesi. Damad İbrahim Paşa Koleksiyonu. / 01173-001, vərəq 123 a

nın müxtəlif əlyazma nüsxələri əsasında hazırlandığını nəzərə alsaq, belə fərqlərin olması təbiiidir. Həmin fərqləri, eləcə də klassik şairlərin yaradıcılığının öyrənilməsində əlyazmaların müstəsna rolunu nəzərə alıb bu fəsilə əvvəlcə şairin ərəbcə əsərlərinin əks olunduğu əlyazma nüsxələrindən bəhs etmək istərdik.

Məlum olduğu kimi, əlyazma dedikdə ya şairin özü, ya da müxtəlif katiblər, xəttatlar tərəfindən üzü köçürülmüş əsərlər nəzərdə tutulur. Müəllifin özü tərəfindən yazılan əlyazmalar, yəni النسخة الاصلية – orijinal əlyazma təbii ki, daha dəqiq və etibarlı hesab olunsə da, Xaqani Şirvaninin əsərlərinin belə əlyazmaları elmə məlum deyil.

Xaqaninin zəngin ədəbi irsinin əks olunduğu əlyazmalar dünyanın bir çox ölkələrində qiymətli mənbə kimi qorunub saxlanılır. İran, Rusiya, Türkiyə, İrlandiya, Hindistan, Özbəkistan, Tacikistan və başqa ölkələrin əlyazma mərkəzlərinin, əlyazma institutlarının fondunda şairin müxtəlif əsərlərinə rast gəlmək olar: *“Hələ tam olmayan məlumatlara görə, dünya kitab xəzinələrində ədibin 52 nüsxə külliyyatı, 188 nüsxə divanı, 171 nüsxə “Təhfətül-İraqeyn” əsəri qeydə alınmışdır”*.¹ 1997-ci ildə Xaqaninin anadan olmasının 870 illiyi, 2006-cı ildə isə 880 illiyi münasibəti ilə təşkil edilən konfrans materialları arasında şairin əlyazmalarından bəhs olunan məruzələrə (*“Xaqani Şirvani əsərlərinin ən çox yayılmış əlyazmaları haqqında”*),² *“Xaqani Şirvaninin “Külliyyatı”nın nəfis bir əlyazması haqqında”*,³ *“Xa-*

¹ *Xaqani Şirvani*. Biblioqrafiya. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Anadan olmasının 880 illiyi münasibətilə. Tərtib edən: A. Xəlilov. Bakı: Nurlan, 2006, s. 5-6

² *Nağıyeva, C.* Xaqani Şirvani əsərlərinin ən çox yayılmış əlyazmaları haqqında // Xaqani Şirvani. Anadan olmasının 870 illiyinə həsr edilmiş Respublika konfransının tezisləri. Bakı, 1997, s. 19-21

³ *Nurəliyeva, T.* Xaqani Şirvaninin “Külliyyatı”nın nəfis bir əlyazması haqqında // Xaqani Şirvani. Anadan olmasının 870 illiyinə həsr edilmiş Respublika konfransının tezisləri. Bakı, 1997, s. 21-24

qani Şirvani əsərləri bəyazlarda”¹) rast gəlinir. Amma məruzələrdə verilən məlumat daha çox əlyazmaların paleoqrafik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır, yəni istifadə olunan kağızın, mü-rəkkəbin, xəttin növü aydınlaşdırılmış, qrafik təsvirlərdən bəhs edilmiş, əlyazmanın məzmununa çox az yer verilmişdir. Müəllifin həyat və yaradıcılığı ilə bağlı yeni məlumatların üzə çıxarılması üçün isə əlyazma tekstoloji cəhətdən öyrənilməlidir. Bu cəhətdən həmin materiallar arasında A. Əliyevanın “Xaqani Şirvani əsərlərinin Bakı nüsxələri” adlı məqaləsini qeyd etmək istərdik. Məqalədə Xaqani əlyazmalarının Bakı nüsxələrinin strukturu, tərtib qaydaları – paleoqrafik xüsusiyyətləri ilə yanaşı onların məzmununa, az da olsa, yer ayrılıb. Müəllif şairin ərəbcə əsərləri ilə bağlı XVI əsrə aid M–204 şifrəli əlyazmanın adını çəkmiş və bura Xaqaninin ərəbcə yazdığı bir qəsidəsinin daxil olduğunu qeyd etmişdir.² Müəllifin adını çəkdiyi qəsidə Dərbənd hakiminə həsr olunan mədhiyyədir.

Rusiya Elmlər Akademiyası Şərq Əlyazmaları İnstitutunun fars və tacik əlyazmalarını tədqiq edən Hamid Niyazoviç Niyazov Xaqaninin ərəb dilinə tam bələd olduğunu nəzərə alaraq, onun hər iki dildə yazdığı əsərlərdən ibarət xüsusi əlyazmaların ola bilmə ehtimalını irəli sürmüşdür.³ Amma hələ ki, bu ehtimal özünü doğrultmayıb, yəni ancaq ərəbcə əsərlərdən ibarət əlyazma elmə məlum deyil. Şairin əsərlərinin Əlyazmalar İnstitutu tərəfindən hazırlanmış biblioqrafiyasında

¹ *Cabbarlı, S.* Xaqani Şirvani əsərləri bəyazlarda // Xaqani Şirvani. Anadan olmasının 870 illiyinə həsr edilmiş Respublika konfransının tezisləri. Bakı, 1997, s. 31-33

² *Əliyeva, A.* Xaqani Şirvani əsərlərinin Bakı nüsxələri // “Orta əsr əlyazmaları Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri” mövzusunda Xaqani Şirvaninin 880 illiyinə həsr edilmiş X Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 2006, s. 34

³ *Ниязов, Х. Н.* Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 8: Персоязычная художественная литература (XI-начало XIII в.). Москва: Наука, с. 5

Bakı nüsxələri arasında BƏİ-B-2479/I və BƏİ-S-63 şifrli əlyazmaların ərəb dilində olduğu göstərilib.¹ Lakin adı çəkilən əlyazmalar fars dilindədir və burada şairin ərəbdilli yaradıcılığından nümunələr öz əksini tapmayıb.

Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.na daxil olan *Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi*.ndə (Koleksiyon no. 1250. Bibliyografik kayıt no. 420683) saxlanılan əlyazma da *ərəbcə divan* kimi təqdim olunmuşdu. Amma əlyazmaya baxış zamanı məlum oldu ki, buradakı əsərlərin əsas hissəsi fars dilindədir. Ərəbcə əsərlərdən ancaq çox az bir nümunə – vərəq 55-də imam Mühəmməd Yəhyaya həsr olunan qəsidə (16 beyt), vərəq 66-67-də iki ikibeytlik şeir verilib. Qəsidə digər şeirlər kimi *أيضا* *həmçinin*, kiçik şeirlər isə *أيضا بالعربية* *həmçininin ərəbcə* adı altında təqdim olunub. Aşkar olunan xəta barədə *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Kataloqlama ve Tasnif Birimi*.nə məlumat verdik. 24.01.2024 tarixində əlyazmanın dilinin farscaya dəyişdirilməsi ilə bağlı bildiriş aldıq.²

Xaqaninin ərəbcə yazdığı əsərlər haqqında dolğun məlumatın olmadığını nəzərə alaraq, şairin ərəbdilli əsərləri ilə bağlı Azərbaycan (Bakı), Türkiyə (*Süleymaniye*), Rusiya (Sankt-Peterburq), İrlandiyada (*Chester-Beatty*) saxlanılan əlyazma nüsxələri barədə məlumat vermək istərdik.

Bakı nüsxələri. Azərbaycanda Xaqaninin əlyazmaları ilə bağlı AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu və Azərbaycan Milli Kitabxanasının fondunda araşdırma apardıq. Əlyazmalar İnstitutunun fondu daha zəngin olduğuna görə, əvvəlcə orada saxlanılan əlyazmalar barədə məlumat verək.

Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Xaqaninin “Kulliyat”ının, “Divan”ının, müxtəlif əsərlərinin, əsərlərinə yazılan şərhlərin qədim əlyazmaları arasında ən qiymətli

¹ *Xaqani Şirvani*. Bibliografiya. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Anadan olmasının 880 illiyi münasibətilə. Tərtib edən: A. Xəlilov. Bakı: Nurlan, 2006, s. 42-43

² <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/274294>

M şifri altında qorunan nüsxələrdir. Aparılan tədqiqat zamanı ancaq ərəbdilli əsərlərdən ibarət əlyazmaya rast gəlinmədi. Ərəbcə olan əsərlərdən nümunələr az və ya çox dərəcədə müxtəlif əlyazmalara daxil edilib. Həmin əlyazmalar və onlarda aşkar edilən ərəbcə olan beytlərin sayı aşağıdakı kimidir:

1) B–1978 şifrəli Cüng əlyazması. Bura Xaqaninin ərəbdilli yaradıcılığından yalnız bir əsər – Məlikul-Ə'zam Alə əd-Dinə həsr olunan qəsidə daxildir. 45 beytlik qəsidənin 44 beyti əlyazmada öz əksini tapmışdır. Qırmızı haşiyədə qırmızı mürəkkəblə *ايضا في مدحه* (*həmçinin onun mədhi haqqında*) başlığı ilə təqdim olunan qəsidənin oxunaqlıq dərəcəsi normaldır.

2) B–7763 şifrəli əlyazma şairin “Divan”ıdır. Təxminən XVII əsrə aid edilən əlyazmada şairin ərəbdilli yaradıcılığından xeyli nümunəyə – Bağdada və Dərbənd hakimi Seyf əd-Din Əbul-Muzəffər bin Muhəmmədə həsr olunan qəsidələrə, 3 iki-beytlik, 2 üçbeytlik, 1 altıbeytlik şeirə rast gəlini. *در ستایش بغداد كويد* (*Bağdadın tərifində deyir*) adı altında təqdim olunmuş Bağdad qəsidəsindən 67 beyt (əslində 69 beytdən ibarətdir), Dərbənd hakiminə həsr olunmuş 48 beytlik qəsidədən 37 beyt verilib, yəni əlyazmada şairin əlimizdə olan 504 beytdən ibarət ərəbdilli irsindən **122** beyt öz əksini tapıb. Qara və qırmızı mürəkkəbdən istifadə olunan əlyazmanın vəziyyəti yaxşıdır, oxunaqlıq dərəcəsi normaldır. Lakin xəttat işi yüksək səviyyədə deyil, demək olar ki, hər beytdə katib xətalrı ilə rastlaşırıq.

3) M–204 şifrəli XVI əsrə aid əlyazma şairin “Divan”ıdır. Burada ərəbcə yazılan əsərlərdən Dərbənd hakiminə həsr olunan qəsidə və Yəmənin vəsf olunduğu qitə (6 beyt) öz əksini tapıb. Məlumat üçün qeyd edək ki, Xaqani Dərbənd hakimini də iki dildə – fars və ərəb dillərində mədh edib. Farsca olan qəsidə 5 mətldən və 147 beytdən, ərəbcə yazılan qəsidə isə 48 beytdən ibarətdir. M–204 şifrəli əlyazmada qəsidələrdən müəyyən hissə yer alıb: *بمدح ملك سيف الدين كويد* (Hökmdar Seyf əd-Dinin mədhində deyilir) başlıqlı farsca qəsidədən 74 beyt, *هəmçinin onunundur* (*ايضا له*) başlıqlı ərəbcə qəsidədən 13 beyt ardıcıl şəkildə təqdim olunub. Ümumilikdə, bu əlyazmaya ərəbcə **19** beyt daxildir.

4) M-242 şifrəli əlyazma şairin “Divan”ıdır. Əlyazma ərəb-dillli əsərlərin öyrənilməsi üçün ən qiymətli mənbələrdəndir. Əlyazmanın vərəqləri müxtəlif rəngli haşiyəyə alınmış, beytlər qızılı rəngli haşiyədə qara və qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. Əlyazma yaxşı vəziyyətdədir, bəzi beytlərdə müəyyən problemlər müşahidə olunsada, oxunaqlıq dərəcəsi normaldır. XVII əsrin birinci yarısına aid edilən, 478 vərəqdən ibarət əlyazmanın 287-ci vərəqindən ərəbcə əsərlər başlamış və 297-ci vərəqə kimi davam etmişdir. Daha dəqiq desək, ərəbcə əsərlər في مدح شيروان بالعربية (*Şirvanın ərəbcə mədhi*) başlığı ilə verilən Şirvanla Bağdadın müqayisəsindən ibarət olan qitə ilə başlamış və 297 b vərəqində iki beytlik şeir ilə tamamlanmışdır. Burada Bağdada, İmam Muhəmməd Yəhyaya (qəsidənin özü və müqəddiməsi), Məlikul-Ə'zam Alə əd-Dinə (qəsidənin özü və müqəddiməsi), Dərbənd əmiri Seyf əd-Din bin Muhəmmədə, Muhəmməd Səmm'aniyə həsr olunan mədhiyyələr, bir çox qitələr, ayı-ayrı beytlər öz əksini tapıb. Şairin yaradıcılığında əsas yer tutan 171 beytlik şirvanşah Cəlal əd-Dinə həsr olunan mədhiyyə قصيدة (qəsidə) adı altında təqdim olunsada, əsərdən cəmi dörd beyt verilib. Qeyd edək ki, əlyazmaların əksəriyyətində 171 beytlik bu qəsidənin ancaq 4 beyti öz əksini tapmışdır. Səccadi də tərtib etdiyi “Divan”da bu cəhətə toxunmuş və istifadə etdiyi İran nüsxələrinin çoxunda bu qəsidədən dörd beytin verildiyini göstərmişdir.¹

Əlyazmada İran alimləri tərəfindən hazırlanan divanlardan Səccadi nəşrinə daxil edilən, lakin Muhəmməd Yəhyaya həsr olunan mərsiyənin sonunda verilən aşağıdakı beytə *mufrad* (bir beytlik şeir) şəklində rast gəldi:

هذا درب العلم الساطر اجود ما حادثه خاطري

Bu, elmin göstərdiyi yoldur, onunla biliyimi (savadımı) daha da artırıram.

¹ أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقانی شروانی. دیوان. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۳۹

Eyni vəziyyətin bir neçə əlyazmada təkrarlandığı və beytin qəsidənin məzmununa və qafiyəsinə uyğun gəlmədiyi nəzərə alınaraq, monoqrafiyada o, əlyazmalarda olduğu kimi, bir beytlik şeir kimi təqdim olunub.

Əlyazmada ərəbcə yazılmış **321 beyt və iki dibaçə** aşkar edildi.

5) M-413 şifrəli "*Paleoqrafik xüsusiyyətlərinə görə, XVIII əsrə aid edilən*"¹ əlyazma əvvəlki əlyazmalardan fərqli qaydada tərtib olunub. Burada səhifələrin kənarları boş yerlər saxlanılmadan nizamsız şəkildə beytlərlə doldurulduğuna görə o, xəttatlıq nümunəsindən çox şairin cızma-qara etdiyi dəftəri xatırladır. Belə bir struktur əlyazmanın oxunma prosesini bir qədər çətinləşdirir. Burada da şairin ərəbdilli əsərləri Şirvana həsr etdiyi qitə (8 beyt) ilə başlamışdır. Əlyazmaya Dərbənd əmirinə həsr olunan qəsidə (46 beyt), Bağdada həsr olunmuş qəsidə (65 beyt), İmam Muhəmməd Yəhyanın ölümünə yazılan mərsiyə (14 beyt) və müqəddimə, Muhəmməd Səməniyə həsr olunan qəsidə (13 beyt), şirvanşah Cəlal əd-Dinə həsr olunan mədhiyyə (4 beyt), Rey səfərinə həsr olunan qitə (17 beyt), qocalıq haqqında qitə (11 beyt), İraqa həsr olunan qitə (10 beyt), 9 beytlik qitə, İzz əd-Dinə həsr olunan qitə (3 beyt), 4 dördbeytlik şeir (16 beyt), 3 üçbeytlik şeir (9 beyt), 11 ikibeytlik (22 beyt) şeir parçası daxildir. Ümumilikdə, əlyazmada ərəbcə yazılmış **247 beyt və bir dibaçə** aşkar etmək mümkün oldu.

6) M-247 şifrəli "کلیات خاقانی" (*Xaqaninin Kulliyatı*) əlyazma isə ərəb dili baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, əgər yuxarıda adı çəkilən əlyazmalarda şairin ərəbdilli əsərləri arasında əsas yeri tutan 171 beytlik qəsidəsindən cəmi 4 beyt verilibsə, bu əlyazma məhz həmin qəsidə ilə başlamış və qəsidənin 166 beyti burada öz əksini tapmışdır. Əlyazmaya Bağdadın mədh olunduğu qəsidə (68 beyt), Dərbənd hakiminə həsr olunan qəsidə (46 beyt), Məlikul-Ə'zam Alə əd-Dinə həsr olunan qəsi-

¹ *Kərimov, P.* Xaqani əsərlərinin AMEA Əlyazmalar İnstitutunda saxlanan əlyazmaları // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2017. XXX c., s. 83

də (44 beyt), Muhəmməd Yəhyaya həsr olunan qəsidə (17 beyt), Yəməinə həsr olunan qitə (6 beyt), 1 altıbeytlik, 3 dördbeytlik, 3 ikibeytlik və 1 üçbeytlik qitə daxildir. Ümumilikdə əlyazmada ərəbcə yazılmış **330 beyt** üzə çıxarıldı.

Titul səhifəsi xəttat Qulam Darabadi tərəfindən bərpa edilən əlyazmaya “Tuhfətul-İraqeyn” əsəri də daxildir.

Əlyazmada "قَوْلُ الْقَاضِي التَّنُوخِي" (*Qazi ət-Tənuxinin deyimi*) (Qazi Əbu Ali əl-Muhsin bin Ali ət-Tənuxi hicri IV əsrdə yaşamış ərəb alimi, şairi və tarixçisi olub) başlığı altında təqdim olunmuş ərəbcə bir beytə rast gəldi:

لقد احسن الله فيما مضى كذلك يحسن فما بقي

Beytə *Lala İsmail* kolleksiyasına aid əlyazmada da (vərəq 246) rast gəldi. Burada beyt *bununla qazi ət-Tənuxinin sözü nəzərdə tutulub* قَوْلُ الْقَاضِي التَّنُوخِي adı ilə təqdim olunub.

Lakin araşdırmalar belə deməyə əsas verir ki, beyt İmam Əli ibn Əbi Talibə məxsus şeirdən götürülüb:

رَضِيتُ بِمَا قَسَمَ اللَّهُ لِي وَفَوَضْتُ أَمْرِي إِلَى خَالِقِي
كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ فِيمَا مَضَى كَذَلِكَ يُحَسِّنُ فِيمَا بَقِيَ¹

Allahın mənə verdiyi qismətlə razılaşdım (qane oldum) və işimi yaradanıma (xaliqimə) həvalə etdim.

Allah əvvəllər hər şeyi yaxşı etdiyi kimi, bundan sonra da yaxşı edəcək.

7) **M-34** şifrəli əlyazma şairin “Kulliyyat”ıdır. Əlyazmada ərəbcə nümunələrdən Yəməinə həsr etdiyi qitə – 6 beyt, 2 iki-beytlik və 1 üçbeytlik şeir, yəni **13 beyt** yer alıb. Bu əlyazmada da şeirlər qızılı haşiyədə qara və qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır.

¹ أمير المؤمنين الامام عليّ ابن أبي طالب. ديوان. جماع وترتيب عبد العزيز الكرم. ١٤٠٩ هـ - ١٩٨٨ م، ص. 71؛ السبكي، تاج الدين أبو نصر عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي. طبقات الشافعية الكبرى. الجزء الخامس، ص. ١٨٠

Azərbaycan Milli Kitabxanasının fondu əlyazma cəhətdən zəngin deyil. Burada Xaqani Şirvaninin yaradıcılığı ilə bağlı bir neçə əlyazmaya təsadüf edildi. Həmin əlyazmalardan biri əsl Avstriya Milli Kitabxanasında saxlanılan “Tuhfətul-İraqeyn” poeması, Xaqani də daxil olmaqla Şərq şairlərinin qəzəllər toplusundan ibarət Cüng əlyazması, digəri isə Xaqaninin əsərlərinə yazılan şərhdir. Tədqiqatın mövzusunə uyğun olaraq, ancaq şairin ərəbcə yazdığı əsərlərin əks olunduğu əlyazmaları qeyd edək:

1) **B–516** şifrəli "کلیات خاقانی" (*Xaqaninin Kulliyatı*). Əslində bu, əlyazma yox, Xaqaninin əsərlərinin qədim Laknau çapıdır. Hazırlanma tarixi 1908-ci ilə aid edilən nəşrin son vərəqində latın qrfikası ilə şairin adı *Hcakani Hcsırvanı* kimi, tərtibçinin adı isə qədim kiril əlifbası ilə *Мурза-Джафаръ С.Мамедовъ* kimi qeyd olunub. 954 vərəqdən ibarətdir. Cildin üzərində *birinci cild* جلد اول sözləri də öz əksini tapıb. Nəşrin kənarlarında fars dilində nəşrlə yazılar var. “Şiniyyə” ilə başlayır. Şirvanşah Mənuçəhrə, Axsitana, Qızıl Arslana, Seyf əd-Dinə və s. yazılan müxtəlif mədhiyyələr, mərsiyələr, qitələr, tərkibbəndlər, rubailər, mufradlar və s. burada öz əksini tapıb. Nəşrin həcmi böyük olsa da, ərəbcə şeirlərin sayı çox azdır. Ola bilsin ki, onların çoxu ikinci cildə salınıb ki, o da əlimizdə yoxdur. Bu cildin maraqlı cəhəti budur ki, şairin ərəbcə yazdığı iki beytlik şeirlər digər əlyazmalardan və nəşrlərdən fərqli olaraq burada *rubai* adı altında təqdim olunub.

2) **B–1** şifrəli "دیوان خاقانی" (*Xaqaninin Divanı*). Əlyazma 267 vərəqdən ibarətdir və səliqəli tərtib olunmayıb. İlk səhifədə fransız şərqşünası *Barthélemy d'Herbelot de Molainvillen*in əllə yazdığı ön söz var. Avropada Şərq şairləri haqqında ilkin məlumat verən d'Herbelotun Xaqani barədə fikirlərini əks etdirən bu sözlər daha geniş şəkildə alimin tərtib etdiyi kitabda öz əksini

tapıb.¹ Həmin məlumatın fransız dilindən tərcüməsi ilə Nailə Tağıyevanın məqaləsində tanış olmaq olar.²

Xəttat işinin səviyyəsi, istifadə olunan mürəkkəbin, kağızın keyfiyyəti yüksək deyil. Əksər səhifələrdə yazıların pozulması, mürəkkəb ləkələri onun oxunmasını daha da çətinləşdirir. Bu əlyazma da “Şiniyyə” ilə başlayır. Burada, çətinliklə də olsa, ərəbcə bir neçə qəsidə aşkar etmək mümkün oldu: Bağdad qəsidəsi (vərəq 85), Dərbənd hakiminə həsr olunan qəsidə (vərəq 93), Alə əd-Dinə yazılmış qəsidə (vərəq 96).

Sankt-Peterburq nüsxələri. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutunun fondunda klassik şairlərimizin qiymətli əlyazmaları saxlanılır. İnstitutun fars və tacik əlyazmalarını tədqiq edən H. N. Niyazovun məlumatına görə, Xaqani Şirvaninin (“Tuhfətul-İraqeyn”) və Nizami Gəncəvinin (“Xəmsə”, “Xosrov və Şirin”) əsərləri Asiya muzeyi (indiki Şərq Əlyazmaları İnstitutu) yarandığı tarixdən (1818-ci il) etibarən onun bədii ədəbiyyat fondunda olub.³ Xaqaninin əlyazmaları haqqında müxtəlif alimlər tərəfindən məlumat verilsə də, onlar geniş şəkildə araşdırılmamışdır. Oleq Fyedoroviç Akimuşkinin (1929–2020) “Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərq Əlyazmaları İnstitutunun kolleksiyasında farsca əlyazmalar toplusu” adlı məqaləsindən belə məlum olur ki, REA-nın Şərq əlyazmaları fondunda C 1424 şifri altında saxlanılan “Divan” Xaqaninin fondadakı ən qədim əlyazmasıdır. Riqi xətlə yazılmış əlyazmanın XIV əsrin əvvəllərində Xarəzmdə hazırlandığı ehtimal edilir.⁴

¹ *M. D'herbelot*. *Bibliothèque Orientale ou Dictionnaire Universel Contenant Tout ce qui fait connoître les Peuples de l'Orient*. Paris, Compagnie des libraires, 1697. Tome second, F – M. Pp. 415-416

² *Тагіева, Н.* Хагани Ширвани во франкоязычных исследованиях // *Вакı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq*, 2023, № 2, s. 101-103

³ *Ниязов, Х. Н.* Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 8: Персоязычная художественная литература (XI-начало XIII в.). Москва: Наука, 1979, с. 3

⁴ *Акимушкин, О. Ф.* Коллекция персидских рукописей в собрании Института восточных рукописей РАН // Санкт-Петербург: Письменные памятники Востока, 2 (11). 2009, с. 166

Şairin əsərlərinin 15 əlyazma nüsxəsinin paleoqrafik xüsusiyyətləri haqqında maraqlı məlumatlar təqdim edən H. N. Niyazov həmin nüsxələrdəki ərəbcə əsərlərə də toxunmuş və C 61 (181a) və B 136 (181c) şifrəli əlyazmalarda qəsidə, qəzəl və qitələrdən ibarət 40-a yaxın ərəbcə əsərin olduğunu göstərmişdir.¹ Tədqiqatçının *“Xaqani poeziyasının yeni bir xüsusiyyətini – ikidilliliyini üzə çıxartmaq məhz şairin əlyazmalarının tekstoloji cəhətdən öyrənilməsi sayəsində mümkün oldu. Onun divan nəşrlərində rast gəldiyimiz ayrı-ayrı ərəb şeirləri əvvəlcə yad dildə qələmini sınamaq kimi qəbul edilirdi. Amma C 61 və B 136 şifri altında qeydə aldığımız əlyazmalarda şairin ərəbcə yazdığı onlarla əsər bizə göstərdi ki, ərəb dili Xaqani üçün fars dili kimi özünü ifadə vasitəsi olub. O, hər iki dili mükəmməl bilib”*² kimi məlumatına istinad etsək, həmin əsərlər tekstoloji cəhətdən öyrənilmişdir, lakin rusiyalı alimlərin Xaqaninin ərəbcə əsərləri barədə geniş məlumatına heç yerdə rast gəlinmir. Bəlkə də Niyazov şairin ərəbcə yazdığı əsərlərin həcminə əsasən bu qənaətə gəlmişdir. Əks təqdirdə, o, şairin ərəbcə əsərlərindən danışarkən C 61 və B 136 şifrəli əlyazmalarla yanaşı, O. F. Akimuşkinin ən qədim əlyazma kimi xarakterizə etdiyi C 1424 şifrəli əlyazmanı da qeyd edərdi.

REA Şərq Əlyazmaları İnstitutunda apardığımız araşdırmanın nəticəsi olaraq, şairin ərəbcə əsərlərinin əks olunduğu əlyazmaları belə göstərmək olar:

1) C 61 şifrəli "ديوان خاقانی" (*Xaqaninin Divanı*). Təxminən XVI əsrə aid bu əlyazma şairin ərəbcə şeirlərini araşdırmaq baxımından qiymətlidir. Əlyazma savadlı və peşəkar xəttat tərəfindən nəstəliq xətti ilə yazılıb. Amma təbii olaraq, bəzi nöqsanlardan da xali deyil. Əlyazmada ərəbcə şeirlər Bağdada həsr olunan

¹ Ниязов, Х. Н. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 8: Персоязычная художественная литература (XI-начало XIII в.). Москва: Наука, 1979, с. 60-61

² Ниязов, Х. Н. Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 8: Персоязычная художественная литература (XI-начало XIII в.). Москва: Наука, 1979, с. 5

qəsidə ilə başlayır və 173a–181a vərəqləri əhatə edir. Şairin ərəbcə yazdığı bizə məlum 6 qəsidədən dördü burada öz əksini tapıb. Onlardan üçü ardıcıl şəkildə düzülüb və nömrələnib:

قصيدة الثالث والمائة كتاب العربية في مدح شهر بغداد ... ذى المطالع

*Mətlələri olan Bağdad şəhərinə mədhinə ərəbcə yazılmış
103-cü qəsidə*

قصيدة الرابع والمائة في مدح سيف الدين أبو المظفر ابن محمد

*Seyf əd-Din Əbul-Muzaffar bin Muhammədin mədh olun-
duğu 104-cü qəsidə*

قصيدة الخامس والمائة في مدح جلال الدين منوچهر مشتمل در شکایت اوطان
واخوان بضبت ذى المطالع

*Vətəndən və qardaşlıqdan şikayəti əhatə edən, Cəlal əd-Din
Mənuçəhrin mədhi haqqında mətlələri olan yüz beşinci qəsidə*

Ərəbcə digər şeirlər vərəq 179a-dan başlayaraq في الغزليات
ایضا العربية ərəb qəzəllərində adı altında verilib və bir-birindən
həmçinin ilə ayrılıb. Vərəq 180a-da son qısa şeir bitir və növbəti
qəsidə gəlir:

قصيدة الخامس والمائة في مدح نظام الملك علاء الدين خراساني

*Nizam əl-Mulk 'Alə əd-Din Xorasaninin mədh olunduğu yüz
beşinci qəsidə.*

Əslində, Cəlal əd-Dinə həsr olunan qəsidənin nömrəsinə
baxsaq, bu, 106-cı qəsidə olmalı idi. Bu faktı H. N. Niyazov da
qeyd etmişdir: “... axırdan əvvəlki qəsidənin nömrəsi səhvən iki
dəfə təkrarlamb”.¹

¹ Ниязов, Х.Н. Описание персидских и таджикских рукописей
Института востоковедения. Выпуск 8: Персоязычная художественная
литература (XI–начало XIII в.). Москва: Наука, 1979, с.61

Şairin əlyazmaları arasında bu əlyazmanın bir neçə cəhətdən üstünlüyü var:

a) Katib işi yaxşıdır;

b) Bağdada həsr olunan iki mətlədən ibarət qəsidə ancaq bu əlyazmada 69 beytdən ibarətdir. Birinci mətlənin 25-ci beyti digər mənbələrdə öz əksini tapmayıb.

فامسك بغداد ويومها رغباً ينسيك مصر نداء بغداد

Bağdada tutun, onu istədiyin gün Bağdadın çağırışı sənə Misri unutturacaq.

Bu beyt əsasında şairin Bağdada həsr etdiyi qəsidənin 69 beyt olduğu meydana çıxır.

c) Şairin ən böyük qəsidəsinin – 171 beytlik qəsidəsinin kimə həsr olunduğu aydınlaşır. Bu barədə qəsidədən danışılarkən ətraflı məlumat verilmişdir.

Niyazov əlyazmanın tekstoloji xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən, onu “Piruz” nəşri ilə müqayisə etmiş və qəsidələrdəki beytlərin sayı ilə bağlı düzgün nəticə əldə etməmişdir. Divanlar arasında ən etibarlısının Səccadi nəşri olduğunu nəzərə alaraq, həmin divanla müqayisədə əlyazmada şirvanşah Cəlal əd-Dinə həsr olunan 171 beytlik qəsidə 127 beytdən, Seyf əd-Dinə həsr olunan qəsidə 47 beytdən, Alə əd-Din Xorasanıya həsr olunan mədhiyyə 44 beytdən ibarətdir. Ümumilikdə ərəbcə **330 beytin** yer aldığı əlyazmanın son vərəqləri nəzərə alınmazsa, oxunaqlıq dərəcəsi yaxşıdır.

2) B 136 şifrəli "ديوان خاقانی" (*Xaqaninin Divanı*). Əlyazma təxminən XVI əsrin sonlarına aiddir. Burada ərəbcə **322 beyt** və **iki dibaçə** aşkar edildi. 418 vərəqdən ibarət əlyazmada ərəbcə şeirlər 328-ci vərəqdən başlayır. Bütün şeirlər adsız təqdim olunub. Katib işi yüksək səviyyədə deyil.

3) C 1424 şifrəli "ديوان خاقانی" (*Xaqaninin Divanı*). XIV əsrə aid edilən əlyazmada ərəbcə **325 beyt** aşkar edildi. Bu əlyazmada şirvanşah Cəlal əd-Dinə həsr olunan qəsidə geniş şəkildə verilə də, qəsidənin əvvəli yoxdur. Vərəq 102 b-də fars dilində

olan qəsidənin sonu və vərəq 103-də Cəlal əd-Dinə həsr olunan qəsidənin əvvəli olmadığına görə, belə nəticəyə gəlirik ki, aradakı vərəq itib-batmışdır. Əlyazma aydın tərtib olunmayıb.

Araşdırma apardığımız əlyazma fondlarından biri də **Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığının** əlyazma fondudur. Qurumun online kataloqunda Xaqaninin divanı, külliyyatı, münşəatının Türkiyənin müxtəlif kitabxanalarında saxlanılan əlyazmaları ilə tanış olmaq və rahat şəkildə onlardan istifadə etmək mümkündür. Kataloqda şairin adı *Hâkânî-i Şirvânî, Efdalüddin İbrâhim (Bedîl) b. Ali el-Gencevî eş-Şirvânî* kimi qeyd olunmuşdu. Bu barədə *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Kataloqlama ve Tasnif Birimi* nə məlumat verildi. 03.07.2024 tarixində şairin ismindən Gəncə nisbəsinin götürüldüyü ilə bağlı bildiriş aldıq.

Həmin əlyazmalardan etibarlı hesab etdiklərimizi geniş tədqiqata cəlb edərək şairin əsərlərinin elmi-tənqidi mətninin hazırlanması prosesində onlara da müraciət etdik.

1) *Süleymaniye Kütüphanesi Fatih* kolleksiyasından **03810 nömrəli (bibliyografik kayıt no.: 242153)** hicri 702-ci il tarixli *Divan* nüsxəsi. 275 vərəqdən ibarət əlyazma çox səliqəli tərtib olunub. Başlıqlar qırmızı mürəkkəblə, əsərlər qara mürəkkəblə qırmızı haşiyədə verilib. Eləcə də, mətnlərdə katibin sözlərini müəllifin sözlərindən ayırmaq üçün qırmızı mürəkkəbdən istifadə olunub. Əlyazmada ərəbcə əsərlərə geniş yer verilib; vərəq 184b-də 3 beytlik və 6 beytlik ərəbcə şeirə rast gəlinir. Vərəq 202a-dan 208a-ya qədər isə *و له العربيات* və *omun ərəbcələri* adı altında ardıcıl şəkildə düzülüb: Dərbənd hakimi Seyf əd-Dinə həsr olunan qəsidə (47 beyt), Alə əd-Dinə həsr olunan qəsidənin müqəddiməsi və qəsidə (44 beyt), Muhəmməd Yəhyaya həsr olunan müqəddimə və qəsidə (15 beyt), Səccadi nəşrində həmin mərsiyənin sonuna əlavə edilən beyt M-242 şifrəli Bakı nüsxəsində olduğu kimi, mufrad şəkildə, Cəlal əd-Dinə həsr olunan qəsidədən 4 beyt, Bağdada həsr olunan əsərdən 4 beyt, ayrı-ayrı kiçik həcmli əsərlər (31 beyt), ağ saçlar haqqında olan qitə (11 beyt), hikmətlə bağlı qitə (9 beyt), Muhəmməd Səmaniyyə həsr olunan qəsidə (14+6=20 beyt), 6 beytlik şeir, Rey

haqqında olan qitə (17 beyt), İraq torpağına aid qitə (10 beyt), Şirvanla Bağdadın qarşılaşdırıldığı qitə (8 beyt). Əlyazmada **231 ərəbcə beyt və iki müqəddimə** aşkar edildi.

Əlyazmada şairin ərəbcə əsərlərindən elmə məlum olmayan yeni beytə də rast gəldi. Dərbənd hakimi Seyf əd-Dinə həsr olunan qəsidə əlyazmada 47 beytdən ibarətdir, bizə məlum bir beyt burada öz əksini tapmayıb, əvəzində isə yeni beyt var. Həmin beyt belədir:

جَرَّتِ السماء إلى خيامك فأنتحت تحت الطناب كعاجز متستر

Səma sənin çadırına doğru sürükləndi və (onun) kəndirləri altında gizlənmiş aciz biri kimi öz istiqamətini dəyişdi.

Əgər qəsidə bu günə kimi 47 beyt şəklində təqdim olunurdusa, bu beyt sayəsində artıq qəsidə 48 beyt, Xaqaninin elm aləminə məlum ərəbcə əsərləri isə 504 beyt şəklində göstərməlidir.

2) *Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail* kolleksiyasından **00439 şifrəli (bibliyografik kayıt no.: 296268)** əlyazma çox səliqəli tərtib olunub. Başlıqlar qırmızı mürəkkəblə, mətn özü isə tünd qara rəngli mürəkkəblə yazılıb. 363 vərəqdən ibarət əlyazmada ərəbcə əsərlərə geniş yer verilməyib, eləcə də ərəbcə olan beytlər ardıcıl şəkildə deyil, dağınıq haldadır: vərəq 136-137-də Dərbənd hakimi Seyf əd-Dinə həsr olunan qəsidə 44 beyt şəklində, vərəq 172-də Muhəmməd Yəhyaya həsr olunan müqəddiminin kiçik bir hissəsi qırmızı mürəkkəblə verilib, ardınca isə mərsiyə tam şəkildə qara mürəkkəblə yazılıb, vərəq 223-də iki dubeyt, vərəq 229-da 3 beytlik şeir, vərəq 245-də 4 beytlik şeir, vərəq 247-də iki beyt, vərəq 251-də 4 beyt, vərəq 259-da 3 ikibeytlik şeir, vərəq 289-da 6 beyt, vərəq 325-də 6 beyt, ümumilikdə **97 beyt** aşkar edə bildik.

3) *Süleymaniye Kütüphanesi Damad İbrahim Paşa* kolleksiyasından 01173-001 **(bibliyografik kayıt no.: 233028)** nömrəli əlyazma isə Xaqaninin bütün irsinin öyrənilməsi üçün çox qiymətli bir mənbədir. Şairin "*Kulliyat*"ı olan bu əlyazma 214

vərəqdən ibarətdir. Burada başlıqlar qırmızı mürəkkəblə, beytlər qara mürəkkəblə olmaqla 4 sütunda yazılıb. Əlyazma çox səliqəli tərtib olunub. Ərəbcə mətnlərdə hərəkələr qoyulub. Burada da onlar dağınıq haldadır. Vərəq 78 a-dan Dərbənd hakimi Seyf əd-Dinə həsr olunan qəsidə ilə başlayan ərəbcə beytlər (Alə əd-Dinə həsr olunan qəsidə, Bağdada həsr olunan qəsidə, kiçik həcmli şeirlər) vərəq 177-ə qədər davam edir. Vərəq 177-də “Tuhfətul-İraqeyn” əsərinin dibaçəsi, 178-206-da poemanın özü, 207-də fars dilində nəsr ilə yazı, vərəq 208 a-211 a Qutb əd-Din Əbhəriyə, 211b-213a-da isə Əvhəd əd-Din əl-Ğəznəviyə ərəbcə yazılmış məktublar yazılıb. Təxminən ərəbcə **191 beyt və iki məktub** aşkar edildi.

Mətnin savadlı katib tərəfindən tərtib olunması əlyazmanı xüsusi ilə qiymətli edir. Şairin ərəbcə əsərlərinin monoqrafiyada təqdim olunan elmi-tənqidi mətninin hazırlanmasında bu əlyazmadan xüsusi istifadə edildiyini qeyd etmək istərdim. Eləcə də, əlyazmadakı ərəbcə olan məktublar şairin nəsrinin öyrənilməsində əvəzsiz mənbədir. Çünki onlar Xaqaninin ərəbcə yazdığı məktublardan elmə məlum olan ilk nümunələrdir. Azərbaycan alimi Qutb əd-Din Əbhəriyə və Əvhəd əd-Din əl-Ğəznəviyə ünvanlanmış məktublarla bağlı ətraflı məlumatla monoqrafiyanın müvafiq paraqrafında tanış olmaq olar. Burada isə hər iki məktubun əlyazmada necə əks olunduğunu göstərmək istərdik:

Əlyazmada 208a–213a vərəqləri əhatə edən məktublar belə bir başlıq altında təqdim edilmişdir:

"هَذِهِ رَسَائِلُ أَنْشَأَهَا الصَّدْرُ الْكَبِيرُ الْعَالِمُ الْعَادِلُ الْمُفْضِلُ أَفْضَلُ الدُّنْيَا وَالْذِّينِ، غَلَاءَ
الْإِسْلَامِ وَالْمُسْلِمِينَ، مَلِكُ الْفَضْلَاءِ فِي الْعَالَمِينَ، آيَةُ الْحَقِّ حُجَّةُ اللَّهِ عَلَى الْخَلْقِ حَسَنُ
الْعَجْمِ الْخَاقَانِي قُدَّسَ اللَّهُ رُوحَهُ وَ نَوَّرَ ضَرِيحَهُ.
وَالرَّسَالَةُ الْأُولَى مُنْفَذَةٌ مَبْعُوثَةٌ إِلَى الشَّيْخِ الْإِمَامِ قُطُبِ الدِّينِ حُجَّةِ الْإِسْلَامِ
وَالْمُسْلِمِينَ صَدْرُ الْعُلَمَاءِ فِي الْعَالَمِينَ الْأَبْهَرِيِّ حَرَسَ اللَّهُ أَيْمَانَهُ¹."

¹ Süleymaniye kütüphanesi Damad İbrahim Paşa Koleksiyonu. 01173 – 003/004, vərəq 208 / خاقانی شروانی. رسائل

“Bu məktubları əs-sadr əl-kəbir, fəzilətli və ədalətli alim, Afdalud-Dunyə vad-Din, İslamda və müsəlmanlar arasında yüksək mövqe sahibi, aləmlərdə əməlisalehlərin şahı, ayət əl-haqq, Allahın yaradılanlar üzərində hökmü, Hassənul-Acəm əl-Xaqani yazmışdır. Allah onun ruhunu şad eləsin, qəbri nurla dolsun.

Birinci məktub İslamın və müsəlmanların hüccəti, aləmlərdə alimlərin başçısı Şeyx, İmam Qutb əd-Din əl-Əbhəriyə göndərilib. Allah onu qorusun”.

Bu sözlər məktubların həqiqətən Xaqani Şirvaniyə aid olduğunu təsdiqləyir.

Qutb əd-Din Əbhəriyə yazılan məktub öz həcminə görə digərindən daha böyükdür.

Əlyazmanın 211b vərəqindən başlayan Əvhəd əd-Din əl-Gəznəviyə ünvanlanmış ikinci məktub aşağıdakı başlıq altında təqdim olunub:

هذه الرسالة له كتبها إلى ملك العلماء أوحده الدين الغزنوي.

Bu, onun məlikul-‘uləmə Əvhəd əd-Din əl-Gəznəviyə yazdığı məktubdur.

Ərəbcə olan məktubların mətninə rast gəlinən mənbələrdən ikincisi İrlandiyanın *Chester Beatty* kitabxanasında saxlanılan əlyazmadır. Həmin əlyazmada Qutb əd-Dinə ünvanlanmış məktubun müəyyən hissəsi çatışmır. Bu da onu göstərir ki, məktubun tam mətni üçün əldə olan yeganə mənbə Süleymaniyə nüsxəsidir.

Chester Beatty nüsxəsi. *Süleymaniyə* nüsxəsindən daha qədim olan *Chester Beatty* nüsxəsi 21x17 həcmli vərəqdə aydın nəsx xətti ilə ‘Abd əl-Vahhəb bin Əbi əl-Fadl ət-Təbrizi tərəfindən hicri 581-ci ilin ramazan ayında yazılıb. Şairin əlyazmaları arasında ən qədimi kimi hicri tarixi ilə 664-cü ildə (1266-cı il) üzü köçürülmüş Xocand əlyazması göstərilmişdir. Londonda Or. 7942 şifri ilə saxlanılan həmin əlyazmanın şairin sağlığında

hazırlanan əlyazmanın surəti olduğu ehtimal edilir.¹ Hazırlanma ilini nəzərə alsaq artıq şairin ən qədim əlyazması *Chester Beatty* nüsxəsi hesab olunmalıdır.

79 vərəqdən ibarət əlyazmanın oxunaqlıq vəziyyəti çox yaxşıdır. Hər vərəq iki səhifədən, hər səhifədə verilən mətn, əsasən, 11 sətirdən ibarətdir. İri hərflərlə aydın şəkildə yazılan əlyazmanın 9 sətiri eyni ölçüdə, I və XI sətirlər, yəni səhifədəki ilk və son sətirlər isə daha iri hərflərlə yazılıb. Bu da onu Süleymaniyə nüsxəsindən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biridir. Məlumdur ki, ərəb mətnləri, bəzi mənbələr istisna olmaqla, əksər hallarda hərəkəsiz verilir. Süleymaniyə nüsxəsində ancaq ilk və son vərəqdə hərəkələr qoyulubsa, bu əlyazmada ilk vərəqdən sona qədər bütün mətn tam və qüsursuz şəkildə hərəkələnib. Bu da təbii ki, mətnin daha dəqiq tərcüməsi üçün vacib olan şərtlərdəndir. Süleymaniyə nüsxəsində olduğu kimi, burada da səhifənin kənarlarında bəzi qeydlər var; onlardan bəziləri mətnlə eyni istiqamətdə yazılıb və mətnə çətin hesab olunan sözlərin izahından ibarətdir. Bəziləri isə mətnə əks istiqamətdədir və onları oxumaq üçün vərəqi tərsinə tutmaq lazımdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, birinci məktubda naqislik var, yəni məktubun müəyyən hissəsi əlyazmada öz əksini tapmayıb. Bu da ya bir neçə vərəqin itib-batması, ya da xəttat diqqətsizliyi ilə bağlı ola bilər. Qutb əd-Din əl-Əbhəriyə yazılan məktub əlyazmanın 1–18-ci vərəqlərində yer alıb və o, eyni ilə Süleymaniyə nüsxəsi kimi başlayır. 18 b vərəqinin sonundan ikinci məktub başlayır:

رسالة أُخْرِى إِلَى الشَّيْخِ الْفَاضِلِ أَوْحَدِ الدِّينِ الْغَزْنَوي

Fəzilətli Şeyx Əvhəd əd-Din əl-Gəznəviyə yazılmış digər məktub.

¹ Persian Literature – A Bio-Bibliographical Survey: Poetry of the Pre-Mongol Period / ed. by François de Blois. New York: Royal Asiatic Society Books, vol. 5. 2004, p. 325

Əvhəd əd-Din əl-Ğəznəviyə ünvanlanan məktub 32 a vərəqinə kimi davam edir 32 b vərəqində əl-Baxərzinin “Dumyətul-qasr va ‘usratu ‘əhlil-‘asr” əsərinin xütbəsi, daha sonra digər əsərlər verilib.

Hazırda hər iki əlyazma əsasında məktubların elmi-tənqidi mətni hazırlanır. Növbəti illərdə onların mətni, tərcüməsi və geniş təhlili ilə bağlı araşdırmanın elmi ictimaiyyətə təqdim olunması nəzərdə tutulur.

Xaqaninin ərəbcə yazdığı əsərlərin rast gəlinədiyi əlyazmalar haqqında verilən məlumatdan sonra klassik irsin öyrənilməsinə əlyazmaların cəlb edilməsinin daha effektiv nəticə verdiyini konkret misallar əsasında göstərmək maraqlı olardı. Bunun üçün şairin ərəbcə yazdığı şeirlər arasında həm həcmində, həm də məzmununa görə xüsusi əhəmiyyəti olan qəsidədən – Şirvanşah Cəlal əd-Dinə həsr olunan mədhiyyədən bir beytə nəzər salaq:

زوجت مهجة اصفهان بمدحتي اضعاف ما قد هدني بهجاء¹

Beytin Səccadi variantına əsaslanan İ. Həmidov tərəfindən edilən filoloji tərcüməsi belədir:

*İsfahanın qəlbini mədhiyyəmlə evləndirdim.
İsfahan isə dəfələrlə mənim qəlbimi sındırdı.²*

Əli Abdur-Rasuli və Foruzənfərin hazırladığı “Divan”da beyt belə verilib:

روح ت مهجة اصفهان بمدحتي اضعاف ما قد لي بهجاء³

¹ أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقاني شرواني. ديوان. دكتور ضياء الدين سجادي. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۴۷؛ خاقاني شرواني. ديوان، جلد دوم. ويراسته دكتور مير جلال الدين كرازي. تهران، نشر مركز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۶

² Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s. 60

³ حسان العجم افضل الدين ابراهيم بن علي خاقاني شرواني. ديوان. بتصحيح وتحشية وتعليقات علي عبد الرسول. ص. ۹۳۶؛ خاقاني شرواني. ديوان. با مقدمه استاد بديع الزمان فروزانفر. تهران، ۱۳۸۹، ص. ۷۲۶

Bu variant M–247 şifrəli Bakı nüsxəsi ilə ust-üstə düşür. Bir beyt daxilində iki sözdə fərq var: *زوجت – روجت، لي – هدى*. Variantlar arasında *rahatlatmaq – evləndirmək* (*زوجت – روجت*) sözlərindəki *ra* və *zəyn* hərflərinin nöqtəsi mənə fərqi yaratmışdır. Düzgün variantı müəyyənləşdirmək üçün şairin İsfahana etdiyi səfəri araşdırdıq. Məlumatə görə, başqa şəhərə səfər əsnasında şair yolüstü İsfahan şəhərini də ziyarət etmiş, amma isfahanlılarda özünə qarşı soyuqluq hiss etmişdir. Məlum olur ki, Xaqaninin tələbəsi kimi tanınan Mücirəddin Beyləqani ondan əvvəl İsfahanda olmuş və isfahanlıları həcv etmişdir. Bundan narazı qalan isfahanlılar Xaqanıyla soyuq davranırlar. Vəziyyəti yüngülləşdirmək məqsədilə şair “Mücirəddinin həcvi və İsfahanın mədhi” adlı bir mədhiyyə yazır və isfahanlıların incik qəlbini rahatladır.¹ Böyük ehtimalla, şair yuxarıdakı beytdə “*İsfahanın qəlbini öz mədhiyyəmlə sakitləşdirdim*” deməklə, məhz bu hadisəyə işarə etmişdir.

Bu məlumatı və beytin müxtəlif yazılış variantlarını nəzərə alaraq onu belə yazmaq olar:

روح مهجة اصفهان بمدحتي اضعاف ما قد هدتي بهجاء

İsfahanın qəlbini mədhiyyəmlə rahatlatdım, bu, həcvin mənə etdiyinin yumşalmasıdır (zəifləməsidir).

Yaxud şairin Məlikul-Ə'zam Alə əd-Dinə həsr etdiyi qəsidəyə baxaq. Qeyd etdiyimiz kimi, qəsidənin dilimizə ilk filoloji tərcüməsi Z. Əlizadə, poetik tərcüməsi isə M. M. Əlizadə tərəfindən edilmiş və Xaqaninin 1987-ci ildə nəşr olunmuş “Seçilmiş əsərləri”nə daxil edilmişdir. Qəsidə ikinci dəfə İ. Həmidov tərəfindən filoloji tərcümə edilmişdir. Hər iki tərcümədə dr. Səccadinin hazırladığı “Divan”dan istifadə edildiyinə görə,

¹ Ворожейкина, З. Н. Исфаханская школа поэтов и литературная жизнь Ирана в предмонгольское время (XI – начало XIII в.). Москва: Наука, 1984, с. 45

problemli məqamlar hər iki variantda özünü göstərir. Məsələn, qəsidənin 19-cu beytinə baxaq:

*O, tanyır, öz quşunu bilir necə səsləsin,
Ana bilər körpəsini südlə necə bəsləsin.¹*

*Körpənin böyüməsinin xeyrini quşlar da bilir. O, ana
döşündən mehribanlıqla ayrılır, sonra da onu əmir.²*

Hər iki tərcümənin qərribə səslənməsi birbaşa mətnlə bağlıdır. M–242 şifrəli Bakı və C 61 şifrəli Sankt-Peterburq nüsxələri əsasında beytin düzgün variantını müəyyənləşdirdik:

مصالح نشء الطفل تعرف ظئرہ لتقطمه رفقا به ثم ترضع

*Körpəni düzgün böyütməyi onun dayəsi bilər, əvvəlcə onu
şəfqətlə (ana) südündən ayırar, sonra özü ona süd verir.*

Divanlarda طير *quş*³ kimi verilən söz əslində ظئر *dayə* sözü imiş, beləliklə, sözün yazılışındakı bir nöqtə xətası bütün beytin mənasına təsir etmişdir.

Yaxud:

اقاف به العنقا ام ارض رحمة لماء حيوة الاربيحات منبع
اجودي جود منتهى سفن النهى لها الطور طل بل لها النيل مصنع⁴

Beytin ilkin poetik tərcümə variantı belədir:

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 219

² Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s. 101

³ أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقانی شروانی. دیوان. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۵۷؛ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۲

⁴ أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقانی شروانی. دیوان. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۵۶

*Omun rəhmət torpağıdır Simurğ üçün Qaf dağı,
Bu əcəbdir, nurlu yerdən axır həyat bulağı.
O səxavət Ağrısıdır, Nuh gəmisini dayanar,
Tur dağıdır, çiskinindən Nil dəryası yaranar.¹*

İ. Həmidovun da filoloji tərcüməsi demək olar ki, eyni mənanı ifadə edir:

*Nuhun gəmisinin son məkanı olan Cudi dağının səxavətidir.
Ondan ötrü Tur dağına şəh düşür, bəlkə, onun üçün Nil çayı
yaradılıb.²*

Hər iki variantda النھی sözü Nuh kimi tərcümə olunmuşdur. Halbuki ərəbcə Nuh peyğəmbərin (s.) adının yazılışı fərqlidir: نوح. Eləcə də, سفن (sufun – gəmilər) ərəb dilində سفينة (gəmi) sözünün cəmidir. Nuh peyğəmbərin (s.) bir gəmisini olduğuna görə, deməli, bu başqa sözdür.

Xaqaninin ərəbdilli yaradıcılığını tədqiq edən fars mütəxəssisləri isə beylərin mənasını belə açıqlamışlar:

آیا پرنده ی عنقا در کوه قاف است یا در سرزمین رحمت؟ بخاطر آبی که
تمام زندگی و بزرگواری در آن جمع شده است و منبع زندگی به شمار می رود
آیا کوه جودی، نهایت بخشش و سخاوت کشتی های عقل و خرد است؟ که برای آن،
کوهی از باران نم نم وجود دارد و هم چنین برایش رودی مثل نیل ساخته شده
است.³

*“Simurğ quşu Qaf dağındadır mı, yoxsa rəhmət torpağında?
Həyat mənbəyi sayılan və yalnız bütün həyatın və əzəmətinin o
suda əks olunmasına görədir?”*

¹ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 218

² Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s.98

³ علیرضا رضائی حمزه کندی. وحید رضائی حمزه کندی. آفتاب نهان خاقانی (شرح و ترجمه اشعار عربی خاقانی). اورمیة: بوت نشر، ۱۳۸۹، ص. ۱۳۷

Cudi dağı ağıl gəmilərinin (yan aldığı) səxavət və bəxşişin somudur? Ondan ötrü ki, bir dağ (olaraq) yağışdan damla-damla Nil çayı yaranmışdır”.

Bu tərcümə də beytin mənasını açmır. Deməli, beytin orijinalında problem var. Kəzzazinin tərtib etdiyi “Divan”da da beytlər demək olar ki, eyni şəkildə təqdim olunub. Buna görə də əlyazmaya müraciət edirik. Qəsidənin əks olunduğu M–242 şifrəli Bakı nüsxəsində sözlərin yazılışı, beytlərin düzülüşü fərqlidir, yəni birinci və ikinci beytlərin ikinci misralarının yeri dəyişikdir:

أقاف به العنقاء أم أرض رحمة	لها طور ظل بل النيل مصنع
أجودى جود منتهى شفق الهوى	لماء حياة الإلحيات منبع.

O, Ənqa quşu olan Qaf dağıdır, yoxsa Turun kölgə saldığı, Nilin yarandığı mərhəmət yurdu?

Ya alovlu eşqin son ışıltısı olan, canlıların həyat suyunun qaynağı olan Cudidirmi?

C 61 şifrəli Sankt-Peterburq nüsxəsinə nəzər salaq:

أقاف به العنقاء أم أرض رحمة	لماء حياة الإزحيات منبع
أجودى وجود منتهى سفن النهي	لها الطور ظل بل لها النيل مصنع

O, Ənqa quşu olan Qaf dağıdır, ya səxavətli həyat suyunun mənbəyi olan mərhəmət yurdu?

Sağ qalıb mənzil başına çatan gəmilər üçün Cudi dağıdır mı ki, Tur ora kölgə salır, Nil çayı da onun üçün yaradılıb.

“Əl-Qur’ənul-Kərim”in “İbrahim” surəsini nəzərə alaraq, bu variantı daha düzgün hesab etmək olar.

Qəsidənin digər beytlərində də eyni vəziyyət müşahidə olunur. Təmtəraqlı mədhiyyədən çox hökmdar-şair arasındakı real münasibətləri əks etdirən 45 beytdən ibarət qəsidəyə şair özünə-məxsus şəkildə giriş vermiş və üstüörtülü şəkildə Alə əd-Dindən narazılığını bildirmişdir. Qəsidənin sonuna yaxın isə sanki bu şi-

kayəti üçün üzrxahlıq etmişdir. Həmin beyt “Divan”larda belə yazılıb:

بدأت بفرض المدح ثم شفعته بسنة شكري ثم ها اتطوع¹

Əvvəlcə mədh etməyə başladım, sonra təşəkkür etməyə keçdim, sonra da budur, könüllü şəkildə arzularımı bildirirəm.

Qeyd etdiyimiz kimi, şair qəsidəyə mədhlə başlamamışdır. M–242 şifrəli əlyazma da bu fikri təsdiqləyir:

بدأت بعرض المراء ثم شفعته

Əlyazmada olan variantın ikinci misrasında naqislik müşahidə olunur. Həm əlyazmadan, həm də “Divan”lardan istifadə etməklə beyti belə yazmaq daha doğru olardı:

بدأت بعرض المراء ثم شفعته بسنة شكري ثم ها اتطوع

Əvvəlcə şübhə nümayiş etdirməyə başladım, sonra adətə uyğun olaraq ona təşəkkürümü bildirdim, sonra isə budur, könüllü şəkildə ürəyimdən keçənləri ərz edirəm.

Məhz bu variant qəsidənin məzmununa uyğun gəlir. Çünki şair əvvəlcə hökmdarın ona qarşı laqeydliyindən şikayətlənmiş, sonra “hər şeyin çoxu ziyandır” fikrini əsas tutaraq, hökmdarın ona bəslədiyi laqeyd münasibətinə haqq qazandırmış, ona təşəkkürünü bildirmiş, daha sonra ürəyindən keçənləri səmimi bir şəkildə dilə gətirmişdir.

Şairin İraqı vəsf etdiyi şeirində də bəzi anlaşılmazlıq vardır. 4 beytdən ibarət bu şeir M–242 şifrəli əlyazmada tam şəkildə, M–413 şifrəli əlyazmada isə 3 beyt şəklində təqdim olunmuşdur. Əlyazmadakı mətnlər bir-birinə uyğun gəlsə də, “Divan”lardan

أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقانی شروانی. دیوان. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸، ۱ ص. ۹۵۷؛ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۲

fərqlənir. Məsələn, birinci beytin ikinci misrasında عنه (onun haqqında) bəzi əlyazmalarda عند kimi verilib ki, bu da məzmunu daha aydın tamamlayır. هي سحر بابل عند كل عراق – o, (yəni şairin İraq sultanına təqdim etdiyi mədhiyyə) hamı üçün Babil sehridir. Burada عنه yazılırsa, qrammatik baxımdan tərcümə naqis alınır. Qitənin üçüncü beytinin birinci misrasını xüsusi olaraq vurğulamaq istərdik. Belə ki, “Divan”larda verilən, yəni:

القال سلطان لمن هو في التقى – “Dindar olan birinə şeytan deyilərmimi?” – misrası şübhə doğurur. Əgər söhbət hökmdardan gedirsə, deməli, burada şeytan sözü yersizdir. Əlyazmada bu beyt aşağıdakı şəkildə yazılıb:

القال سلطان لمن هو في التقى ملك العراق وآدم الاعراق

Mömin olan birinə sultan deyilə, o, İraq hökmdarıdır, nə-sillərin Adəmidir.

Böyük ehtimalla, şair bu beytdə qitənin əvvəlində İraq hökmdarını sultan kimi təqdim etdiyini əsaslandırır. Belə ki, məlik, sultan kimi sözlər yaxın mənalı olsalar da, aralarında incə fərq var. XIV əsr fəqihi, tarixçisi Təc əd-Din əs-Subki bu iki termin arasındakı fərqi belə izah edir: “İki vilayətə (əyalətə) sahib olan kəs sultandır. Yalnız bir əyalətə sahib olan məlik adlanır. Bir şəhərə sahib olan nə məlik, nə də sultan deyil, diyarın əmiri və sahibi adlanır. Zəmanəmizin katiblərinin səhv etdikləri məlumdur. Belə ki, onlar Həmanın sahibini sultan adlandırıblar. O, nə sultan, nə də məlik adlandırılmalıdır. Çünki onun hökmü (hakimiyyəti) o yer-dən (Həmadan) kənara çıxmır. Sanki onlar məlum istilahdan kənara çıxıblar. Sultan olmağın şərti budur ki, onun əlinin üzərində əl (hökmünün üstündə hökm) olmamalıdır. Eləcə də, məlik bir qəsəbənin sahibi kimi deyil. Sultan onun (qəsəbənin sahibinin) üzərində hökmranlıq edir (o sultanın hakimiyyətinə tabedir). Sultanın hökmünün (hakimiyyətinin) məlik üzərində olub olma-

masına gəlincə, bu, güc və zəiflik baxımdan fərqlənir".¹ Sultanın dini cəhətdən də hakimiyyəti güclü olur, yəni İraqın hökmdarı əslində məlikdir, çünki bir vilayəti idarə edir, amma şair ona "sultan" deyə müraciət etməklə hörmət və ehtiramını bildirir, növbəti beytlərdə isə bu müraciətini əsaslandırır.

Deməli, klassiklərimizin əsərlərinin adekvat tərcüməsi mükəmməl mətn tələb edir. Mükəmməl mətnin hazırlanması isə məhdud çərçivədə yanaşsaq, bir, yaxud bir neçə tədqiqatçının yox, böyük bir kollektivin işidir. Klassiklərimizin əlyazmalarının dünya kitabxanalarına səpələndiyini və onların yaradıcılığının yerli mütəxəssislərlə yanaşı, xarici tədqiqatçılar tərəfindən də öyrənildiyini nəzərə alsaq, klassik şairlərin əsərlərinin vahid mətninin hazırlanması beynəlxalq müstəvidə həyata keçirilməsi vacib olan bir məsələdir.

¹ السبكي، تاج الدين أبو نصر عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي. طبقات الشافعية الكبرى. الجزء الخامس، ص. ٣١٥

XAQANININ ƏRƏBCƏ MƏNZUM ƏSƏRLƏRİ

Xaqaninin ərəbcə mənzum əsərlərinin həcmi və onların janr xüsusiyyətləri

Xaqaninin ərəbcə yazdığı mənzum əsərlərdən elmə məlum beytlərin sayı ilə bağlı göstərilən rəqəmlər fərqli olduğundan onların məzmununa keçməzdən əvvəl həcminə aydınlıq gətirmək istərdim. Tədqiqat işinin əvvəlində qeyd olunduğu kimi, Xaqaninin ərəbcə əsərləri İran alimləri tərəfindən hazırlanan divanların sonunda yer alıb. Biz 4 tərtibçinin hazırladığı divanlara müraciət etdik və məlum oldu ki, Əli Abdur-Rasuli, Bədi əz-Zaman Foruzənfər tərəfindən hazırlanan divanlarda şairin ərəbdilli əsərlərinin müəyyən hissəsi (əsasən qəsidələr), Səccadi və Kəzzazi tərəfindən hazırlanan divanlarda isə hamısı yer alıb. Buna görə də, Xaqaninin ərəbdilli yaradıcılığına müraciət edən tədqiqatçılar son iki nəşrdən istifadə etmişlər.

Eyni mənbəyə əsaslanmalarına baxmayaraq, tədqiqatçılar arasında dövrümüzə qədər gəlib çatan beytlərin sayı ilə bağlı müxtəlif fikirlər var: İran alimi Seyyid Fəzlullah Mirqadiriyyə görə, şairin ərəbcə yazdığı 547 beytin 484 beytini sırf ərəbcə olan şeirlər, 63-nü fars dilində yazılan şeirlərin daxilində olan beytlər, 16-nı isə müləmmələrdəki beytlər təşkil edir.¹ İranda şairin ərəbdilli yaradıcılığını öyrənmiş Y. A. Bayquta görə, tədqiqata cəlb etdiyi 542 beytdən 501-i qəsidə və qitələrin, 41-i isə farsdilli əsərlərdə rast gəlinən ərəbcə beytlərin payına düşür.² İ. Həmidov Səccadi nəşrini əsas tutaraq yazır: *“Xaqani ərəbcə 506 beyt irs qoyduğu kimi, fars dilində yaradıcılığında da bir sıra müləmmə (ərəb və fars dillərində qarışıq şeirlər) və çoxlu təlmihlər (ərəb dilində Quran ayələrinə və hədislərə işarələr) yara-*

¹ میرقادرى، سيد فضل الله. طبع آزمایى خاقانى در شعر عربى // مجموعه مقالات بر گزيده ى همایش خاقانى شناسى. جلد اول. دانشگاه اورمیه، خرداد ۱۳۸۴. ص. ۵۴۶

² بايقوت، يوسف اصغرى. غرائب الاشعار (تصحیح انتقادى اشعار عربى خاقانى به انضمام شرح وترجمه). انتشارات دانشگاه جیرفت، ۱۳۹۵، ص. ۱

dib”.¹ Tədqiqatçı daha sonra yazır: “*Kəzzazinin tərtib etdiyi divanda Xaqaninin ərəbcə şeirləri 500 beytdən ibarətdir*”.² Əslində həmin divanlar arasında bir beyt fərqi var. Amma Səccadi nəşrində aid olduğu qəsidədən əvvəl təqdim edilən müqəddiminin sonundakı 5 beytlik şeir parçasını³ nəzərə alan İ. Həmidov Kəzzazi nəşrində qəsidənin üzərinə ** işarəsi qoyularaq, *footnote* kimi səhifənin sonunda verilən müqəddimədəki beytləri⁴ hesablamamışdır.

Y. A. Bayqutla İ. Həmidovun məlumatı arasında 5 beyt fərqi var ki, bu da İran tədqiqatçısının imam Məhəmməd Yəhyanın ölümünə yazılan mərsiyənin dibacəsindəki 5 beytlik şeir parçasını haqlı olaraq nəzərə almamasından irəli gəlir. Çünki həmin şeir parçası dibacənin sonluğu ilə eynidir və bu məsələyə dibacədən bəhs olunarkən ətraflı şəkildə toxunulmuşdur.

Daha əvvəl tərtib olunan Səccadinin hazırladığı “Divan” həm həcm, həm də tekstoloji cəhətdən daha etibarlı hesab olunur. Ərəbcə əsərlər burada *قصائد و قطعات عربية* *Ərəbcə qəsidlər və qitələr* adı altında təqdim olunmuşdur. Beytlər nömrələnməyib. Ümumilikdə isə bura 502 beyt daxildir.

Kəzzazinin tərtib etdiyi “Divan”da *سروده های عربی ərəbcə şeirlər* başlığı altında təqdim olunub. Burada 500 beyt verilib. Həcmcə böyük əsərlər nömrələnib. İki divan arasındakı 2 beyt fərqi imam Məhəmməd Yəhyaya həsr olunan mərsiyə ilə bağlıdır. O, Səccadi variantında 18 beyt, Kəzzazi variantında 16 beyt təşkil edir. Səccadi nəşrindəki son beyt nə əsərin məzmununa, nə də qafiyəsinə uyğun gəlmir. *Lala İsmail* nüsxəsində mərsiyənin ardınca verilən bu beyt əsərin qara mürəkkəblə yazılmış mətnindən qırmızı mürəkkəblə fərqləndirilib. M–242 şifrəli Bakı və 03810 şifrəli Fatih nüsxələrində

¹ *Xaqani Şirvani*. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s.6

² *Xaqani Şirvani*. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s.10

³ *أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقانی شروانی*. دیوان. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۴۹

⁴ *خاقانی شروانی*. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۷–۱۳۴۸

isə mufrad şəkildə verilib. Bu variantı daha düzgün hesab edərək monoqrafiyada biz həmin beyti əlyazmaya uyğun olaraq mufrad şəkildə, Muhəmməd Yəhyaya həsr olunan qəsidəni isə 17 beytlik mərsiyə kimi göstərmişik.

İ. Həmidov şairin ərəbcə əsərlərini tərcümə edərkən onları ayrı-ayrı yox, ümumi şəkildə nömrələmişdir. Şirvanşah Cəlal əd-Dinə həsr olunmuş 171 beytlik qəsidəni 170 beyt şəkildə göstərdiyinə görə beytlərin sayı 507 yox, 506 beyt kimi hesablanıb.

Əlyazmalardan bəhs olunan fəsildə C 61 şifrəli Sankt-Peterburq nüsxəsində və *Süleymaniyyə Kütüphanəsi Fatih* kolleksiyası 03810 nömrəli (bibliyografik kayıt no.: 242153) nüsxədən 2 yeni beyt aşkar etdiyimizi qeyd etmişdik. İran alimlərinin hazırladıqları divanlarda öz əksini tapmayan həmin iki beyti də əlavə etməklə, şairin ərəbdilli nəzmindən (müləmmələri və məktublarda rast gəlinən şeir parçalarını bura aid etmərik) elmə **504 beytin** məlum olduğunu bildiririk. Həmin beytlərlə monoqrafiyanın “Ərəbcə əsərlərin mətni” hissəsində tanış olmaq olar.

İran alimləri həmin beytləri müxtəlif şəkillərdə təqdim etmişlər. Səccadi bölgüsündə şirvanşah Cəlal əd-Dinə və Muhəmməd bin Yəhyaya olunan əsərlər qəsidə, Bağdada, Alə əd-Dinə, İzz əd-Dinə həsr olunanlar mədh adı altında verilmiş, qalan şeirlər ulduzlarla birbirlərindən fərqləndirilərək adsız təqdim edilmişdir.

Kəzzazi şirvanşah Cəlal əd-Dinə, İmam Muhəmməd Yəhyaya, Bağdada, Dərbənd hakimi Seyf əd-Dinə, Məlikul-Əzam Alə əd-Dinə və Muhəmməd Səm‘aniyə həsr olunmuş əsərləri qəsidə, İzz əd-Dinin, İraqın, qocalığın, Yəmənin, Reydə baş verənlərin təsviri ilə bağlı əsərləri qitə, qalan beytləri isə “həmçinin demişdir” adı ilə göstərmişdir.

İ. Həmidova görə, “*Xaqaninin ərəbcə şeirləri janr baxımından qəsidə, mədhiyyə və qitələrdən (şeir parçaları) ibarətdir. Qəsidə adlandırılan əsərlər də məzmununa görə mədh xarakteri daşıyır*”.¹ Bu açıqlamadan sonra alim onları Kəzzazi kimi qruplaşdırmışdır.

¹ *Xaqani Şirvani*. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s.11

Əli Rza Həmze Kindi və Vahid Rza Həmze Kindi tərəfindən isə bu beytlər mədh, vəsf, kiçik şeirlər və dubeytlər başlığı altında təqdim edilmişdir.

Gördüyümüz kimi, Xaqaninin ərəbdilli əsərləri ümumi şəkildə qruplaşdırılmışdır. Bu da həmin beytlərin tam bir əsər, ya da hər hansı bir əsərdən hissə ola bilməsi ehtimalı ilə bağlıdır. Həmin əsərlərin janrı ilə bağlı qəti hökm vermək çətin olsa da, məsələyə münasibət bildirmək istərdik.

Məlumdur ki, əsrlər boyu Şərq ədəbiyyatı tarixində ən çox müraciət olunan janr **qəsidə** olmuşdur. Xaqani bu janra özünəməxsus ştrixlər vurmuş, ictimai-fəlsəfi mövzulu qəsidələri ilə çox məşhurlaşmışdır: *“Firdovsi və Nizaminin poema janrında, Hafız və Füzulinin qəzəldə, Ömər Xəyyamın rübaidə göstərdiyi möcüzəni Xaqani qəsidə janrında göstərmişdir. Onun qəsidələri dərin və çoxcəhətli məzmun, yüksək sənətkarlıq baxımından diqqəti cəlb edir”*.¹

Öz inkişafında müxtəlif mərhələlərdən keçmiş və mürəkkəb kompozisiyaya malik olan bu janrın ilk nümunələri Cahiliyyə dövrünə aiddir. Həmin dövrdə qəsidə lirik girişlə, yəni atlalın (tərk edilmiş obanın qalıqlarının) təsviri ilə başlayırdı. A. Qasimovaya görə: *“Məhz xarabazarlığa çevrilmiş oba qarşısında ərəb şairi qəzavü-qədərin amansızlığını qəlbən dıyub hiss edir, varlığın bir parçası olmaqla insanın zaman burulğanında bir saman çöpütək acizliyini duyur. Nəticədə hər şeyin dövrünün axarında hərləndiyi amansız dünyada qəzavü-qədər şəxsləndirilib amansız bir obraza dönür”*.²

Əsrlər boyu qəsidənin lirik girişi kimi öz mövqeyini qoruyub saxlayan atlala müraciət sonralar poeziyada fərqli şəkildə təzahür etmişdir.

İbn Quteybə qəsidənin quruluşunu belə təsvir etmişdir: *“Əbu Muəmməd demişdir: “Bəzi qələm əhlinin belə dediyini eşitdim ki, qəsidə yazan qəsidəni yurd, oba izlərini, qalıqlarını xatırlamaqla*

¹ Səfərli, Ə., Yusifov, X. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 1982, s. 67

² Qasimova, A. Ş. Cahiliyyət ərəblərinin əqli-mənəvi durumu. Bakı: 2007, s. 141

başlamalı, ağlamalı və şikayət etməlidir, obanın qalıqlarına müraciət etməli, bir zamanlar burada yaşamış və yağışdan sonra yaranmış su hövzələri, otlaqlar ardınca obanı tərk edən oba əhlini xatırlamağa bir səbəb kimi dostunu ayaq saxlamağa məcbur etməlidir. Sonra nəsibə – qadının vəsfinə keçməlidir. Qəlbləri eşq, ayrılıq, həsrət acısından bəhs etməklə rıqqətə gətirməli, diqqəti özüünə cəkməlidir, sevgilisinin təsviri ona qulaq asanların diqqətini artıracaq, çünki qadının təsviri qəlblərə daha yaxındır. Belə ki, Allah-Təala da lirik duyğuları, qadına olan eşqi öz qullarının içinə salmışdır. Çox az adam tapılar ki, ondan asılı olmayaraq səbəbdən bu hissləri duymasın, halal və ya haram eşq yaşamasın. Şair diqqəti cəlb edib dinlənilməyinə əmin olduqdan sonra qaydalara uyğun hərəkət edir, öz şeirində səyahətə yollanır, yorğunluqdan, yuxusuzluqdan, gecə yol getməsindən, gündüzün istisindən, minik dəvəsinin və (yük) dəvəsinin əldən düşməsindən şikayətlənir. Dinləyicidən xahiş haqqını, ümid haqqını qazandığına əmin olduqda qərara gəlir ki, səyahət zamanı üzləşdiyi çətinliklərdən sonra öz məqsədinə çatmalıdır, mədh hissəyə keçir, sonra müəkkəfləndirməyə səsləyir, (onu) səxavətli olmağa təhrik edir, üstünlüyü ona verir, artıq şeyləri bacardığı qədər azaldır”¹.

Deməli, qəsidədə nəsib, vəsf, fəxr, mədh kimi hissələr ardıcıl şəkildə bir-birini tamamlamalıdır. Məhz bu ardıcılığa əməl olunan qəsidə müəllifi, İbn Quteybənin fikrincə, الشاعر المجيد – *bacarıqlı, həqiqi şair* hesab edilirdi.

Lakin zaman keçdikcə, qəsidə janrı da öz qədim köklərindən uzaqlaşmağa başlayır, mədhiyyə, fəxriyyə, xəməriyyə, həcv, qəzəl, tardiyə, mərsiyə və s. kimi janrlar qəsidənin tərkibindən çıxıb müstəqil janr kimi inkişaf edir. Xaqaninin yaşadığı dövrdə klassik qəsidəyə qoyulan tələbatı, yəni bir neçə mərhələdən keçməklə məqsədə çatmağı ödəməyən, kiçik girişdən sonra birbaşa mətləbə keçən belə əsərlər daha çox məzmunu uyğun olaraq, mədhiyyə, fəxriyyə, mərsiyə, qəzəl, xəməriyyə, vəsf və s. kimi adlandırılırdı. Qəsidə ilə mədh arasındakı əlaqəni müəyyənləşdirməyə çalışan rusiyalı alim

¹ ابن قتيبة. الشعر والشعراء. الجزء الاول. القاهرة: دار الحديث، دون تاريخ، ص. ٧٥ – ٧٦

Aleksandr Boriseviç Kudelin (1944–2003) orta əsr mənbələrində bu məsələyə aid məlumatın olmadığını qeyd etmiş və müasir mənbələrə müraciət etsə də, konkret fikir söyləməmişdir.¹ Klassik ərəb qəsidələrinin həcmi çox böyük olsa da, sonralar kiçik həcmli qəsidələr də yaranmağa başladı. Deməli, şairin əsərlərini həm formasına, həm də ideya-məzmununa görə dəyərləndirmək lazımdır.

Qeyd olunduğu kimi, şairin yaradıcılığında coğrafi məkanların təsviri ilə bağlı şeirlər az deyil. Ədəbiyyatda coğrafi məkanların, şəhər həyatının, şəhər mədəniyyətinin vəsfı ilə bağlı şeirlərin kökü Cahiliyyə dövrünə gedib çıxır. Qədim ərəb poeziyasının tədqiqatı ilə məşğul olanlar qəsidələrdə vəsfın mühüm rolunu qeyd edərək bunu Cahiliyyə dövrü poeziyasına “nöqsan” kimi qiymətləndirmişlər. Rusiyalı şərqşünas alim Betsi Yakovlevna Şidfar (1928–1993) bu mövqeni, haqlı olaraq, düzgün hesab etməmişdir. “*Şairlərin qabiliyyətinin məhz vəsflərdə sınaqdan keçirildiyini*” yazan B. Şidfara görə, əsl vəsfdə istənilən “aran, səhra” mövzusu gözəl təqdim edilməli, eyni zamanda da patetikaya yol verilməməli idi.² Alim qədim ərəb ədəbiyyatında şairlərin yaradıcılıq qabiliyyətini ön plana çəkərək, onların məhz bu qabiliyyət sayəsində makrokosmos – təbiət və mikrokosmos – insan arasında əlaqə yarada bilmələrini yaradıcı təfəkkürlə izah etmişdir.³

Cahiliyyə dövrü şairləri öz qəsidələrinin lirik girişlərində səhraları, onun təbiətini, yaşayış məskənlərinin qalıqlarını təsvir edir və konkret yer adlarını göstərməklə, oxucuda həmin şeirə marağı artırmaq məqsədi güdürdülər. B. Y. Şidfara görə “*Bu girişlərdə xüsusi adlar, əsasən də coğrafi adlar xüsusi rol oyna-*

¹ *Куделин, А. Б.* Арабская литература. Поэтика, стилистика, типология, взаимосвязи. Москва: языки славянской культуры, 2003, с. 111-112

² *Шидфар, Б. Я.* Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). Москва: Наука, 1974, с. 127

³ *Шидфар, Б. Я.* Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). Москва: Наука, 1974, с. 35

yırdı. Ravinin – danışanın dilindən ona doğma yerin adını eşidən dinləyici ona tanış olan vadinin, dağın və ya obanın təsvirini öz xəyalında canlandırır, şairin gözdən qaçırdıqlarını da fikrən bura əlavə edirdi”.¹

Ərəb dövlətçiliyinin yaranması, ərəb futuhatları təbii ki, ərəblərin həyat tərzinə öz təsirini göstərdi. Zamanla fərqli təbiətlə, fərqli mədəniyyətlə tanış olan ərəblərin dünyaya baxışı dəyişirdi ki, bu da, təbii olaraq, ədəbiyyatdan yan keçmirdi. Şairlər bəzən köhnə üslubda yazıb-yaradır, qədim ənənələri qoruyub saxlamağa çalışırdılar. Səlcuqilər dövrü ədəbiyyatı ilə bağlı ərəb müəllifi yazır: “Şairlər yaşayış yerlərinin qalıqlarını təsvir edir və onu qədim şairlər kimi tamamilə mədhiyyə qəsidələrinin girişi kimi verirdilər. Məmduhun mədhinə qədər dəvənin, sevgilinin yurdunun, çəkdiyi acıların təsvirini də bura daxil edirdilər”.² Xaqani şirvanşah Cəlal əd-Dinə həsr etdiyi qəsidəsində bu ənənəyə əməl etmişdir.

Ədəbiyyata daxil olan yeni meyarların təsiri artdıqca, şairlərin də təsvir obyektı qumlu, isti səhralardan yaşıl düzlərə, çaylara, dənizlərə keçir, tərk edilmiş obaların qalıqlarının (atların) təsviri isə gözəl sarayların, imarətlərin, qəsrlərin, şəhərlərin, bəzən də onların xarabalıqlarının təsviri ilə əvəz olunurdu. Artıq təbiətin, sevgilinin, miniyin, yaşayış yerlərinin və s. vəsfi müstəqil janr kimi inkişaf etməyə başladı. Getdikcə şəhərlərin təsviri ədəbiyyatda özünə yer etməyə başladı. Muhəmməd ət-Tuncı ədəbiyyatda şəhərlərin təsviri ilə yaranan əsərləri şairlərin etdiyi səyahətlərlə əlaqələndirmişdir. Alimin fikrincə, şairlər müxtəlif məqsədlərlə – yeni vəzifə, yeni himayədar tapmaq ümidi ilə, ya da səyahətləri çox sevdiklərinə görə səfərlərə çıxır və öz şəxsi təəssüratlarını qələmə alırdılar. Məhz buna görə də bəzən eyni şəhər bir şair tərəfindən mədh, digəri tərəfindən isə həcv olunurdu. Səlcuqilər dövründə Xorasan, Nişapur, Dəməşq, Bağdad,

¹ Шидфар, Б. Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). Москва: Наука, 1974, с. 13

² التونجي، محمد. حول الادب في العصر السلجوقي. منشورات مكتبة قورينا، ١٩٧٤، ص. ١٨٤

Hələb və digər şəhərlər təsvir obyektini kimi çox məşhur idilər. Xaqaninin həcmcə ikinci böyük qəsidəsi – Bağdada həsr etdiyi qəsidə bu üsluba daha çox uyğun gəlir.

Türk ədəbiyyatında şəhərlərin təsviri ilə bağlı əsərlər şəhər mədhiyyələri, şəhər şeirləri və ya şəhrəngizlərin (şəhraşub) bir növü kimi müxtəlif adlarla adlandırılmışdır. Bayram Ali Kaya şəhrəngizləri mövzusuna görə belə qruplaşdırıb: *“Mövzusuna və növünə görə şəhrəngizlər üç qrupa bölünür: 1. Tək bir gözəla aid olub həsbihal və ya sərgüzəştənamə tərzində yazılan, bununla yanaşı şəhərin təsvirlərinə də yer verənlər; 2. Bir yerin gözəllərini, bəzi sakinlərini, ya da sənət ərbabı ilə məsləklərini təsvir edənlər; 3. Bir şəhərin sadəcə gəzib görməyə dəyən təbii gözəlliklərindən, tarixi məkanlarından və sosial özəlliklərindən bəhs edənlər;”*¹

Tədqiqatçı Abdülkərim Gülhan şəhrəngizlərlə bağlı deyilənləri qısa şəkildə belə ümumiləşdirmişdir: *“Bu deyilənlərdə, şəhərə həyat verən, şəhəri şəhər edən, gözəlləşdirən, inkişaf etdirən gözəl insanlara duyulan məhəbbət duyğularının səmimi ifadələri görülür. Bu səbəbdən şəhrəngizlər üçün; “Bir şəhərdən və o şəhəri meydana gətirən, inkişaf etdirən, gözəlləşdirən, ayağa qaldıran gözəl insanlardan bəhs edən əsərlərdir” demək daha doğru bir ifadə olardı. Bəzi şəhrəngizlərdə, şəxslərdən bəhs edilməmiş, yalnız şəhərin təbiətinin gözəlliklərindən söz edilmişdir.”*²

Yaxın Şərq, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında şəhraşubların tarixini araşdıran R. Hüseynovun fikrincə, *“farsdilli poeziyada şəhraşubun ilk mükəmməl nümunəsini Məsud Səd Səlmən yaratmışdır.”*³ Eyni fikrə türk tədqiqatçısı Adnan Karaismailoğlu da tədqiqatlarında da rast gəlir: şəhrəngizlərin İran ədəbiyyatında qarşılığı “şəhr-əşub” olmuş və ilk nümunəsinə XII əsrdə Məsud Səd Səlmənin “Divan”ında rast gəlinmişdir. Türk ədəbiyyatında isə bu

¹ Bayram Ali Kaya. Şəhrəngiz // Türkiye Diyanet Vakfı. İslam ansiklopedisi. [Electronic resource] / 2016-2020 TDV İslâm Araştırmaları Merkezi. URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sehrengiz>

² Gülhan, A. Rıfki və İstanbul şəhrəngizləri // Journal of Turkish Language and Literature, – 2018. Volume:4, Issue:1, s. 92

³ Hüseynov, R. B. Məhsəti – necə varsa. Bakı: Yazıçı, 1989, s. 58

janra XVI əsrdən etibarən müraciət edilmişdir.¹ Əhməd Tamimdari fars ədəbiyyatının inkişaf tarixindən danışarkən, şəhraşubun adını çəksə də, “şəhəri qarışdıran” kimi hərfi tərcüməsini təqdim etmiş, bu janr haqqında məlumat verməmişdir.²

“Şəhəri qarışdıran” mənasını əsas götürsək, açıq-saçıq qəzəllər, hakimlərə həsr olunmuş həcvlər; bir yerin təbii və sosial gözəlliklərindən bəhs olunan mənada isə şəhərlərin vəsfi şəhraşub kimi dəyərləndirilə bilər.

R. Hüseynov şəhrəngizləri və yaxud şəhraşubları ədəbiyyat tariximizdə az öyrənilmiş janrlardan hesab edir: “... *bu şeir növü adətən şəhər həyatının güclü inkişafa başladığı, sənətkarlığın çiçəkləndiyi sənət və peşə sahibləri arasında daha möhkəm sosial baza tapan müəyyən fəlsəfi-siyasi-dini cərəyanların qüvvətləndiyi zaman kəsiklərində daha fəal tərzdə ədəbiyyat səhnəsində görünməyə başlayır. Ona görə də həmin janrın araşdırılması indi yalnız ədəbi baxımdan deyil, həm də ayrı-ayrı regionlarda renessans meyillərinin inkişafını izləmək üçün də diqqətəlayəkdir*”.³ Alim “Xaqani Şirvaninin şəhraşubları” adlı tezisində çox doğru olaraq, şairin yaradıcılığında şəhrəngizin hər iki mövzu dairəsinə daxil olan əsərlərinin olduğunu göstərmiş və buna misal olaraq, “Tuhfətul-İraqeyn” poemasının xüsusi əhəmiyyətini vurğulamışdır.⁴ Məlum olduğu kimi, Xaqani həmin poemada aşbaz anasından, nəccar atasından, təbib əmisindən sevə-sevə söz açmış, həm onların şəxsi keyfiyyətlərini, həm də məşğul olduqları peşələrin gözəlliyini vəsf etmişdir.

¹ Kaplan, Y. Seyrî ve Halep Şəhrəngizi // Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, İstanbul: 2015. Sayı:14, s. 68

² Тамимдарі, А. История персидской литературы. Перевод на русский язык: Дмитрий Алламов. Санкт-Петербург, 2007, с. 146

³ Hüseynov, R. B. Xaqani Şirvani şəhraşubları // Xaqani Şirvani. Anadan olmasının 870 illiyinə həsr edilmiş Respublika konfransının tezisləri, Bakı, 1997, s. 28

⁴ Hüseynov, R. B. Xaqani Şirvani şəhraşubları // Xaqani Şirvani. Anadan olmasının 870 illiyinə həsr edilmiş Respublika konfransının tezisləri, Bakı, 1997, s.29

Şairin ərəb dilində yazdığı əsərlərdə isə daha çox şəhərlərin gözəlliyindən bəhs olunur. R. Hüseynovun da qeyd etdiyi kimi, “*Xaqaninin şəhərlər haqqındakı şəhraşublarının üstün cəhətlərindən biri də onun ömrü boyu çoxlu səyahətlərdə olması, bu səyahətlərin verdiyi imkan sayəsində müqayisə etmək imkanının artmasıdır*”.¹

Şairin Bağdad şəhərinə həsr etdiyi qəsidəni mənası “*Bir yerin təbii və sosial özəlliklərindən bəhs edən bir nəzm növü*”² və yaxud *bir şəhərin sadəcə gəzib görməyə dəyən təbii gözəlliklərini, tarixi məkanlarını və sosial özəlliklərini göstərən* kimi açıqlanan şeir növünə, ərəb ədəbiyyatı baxımından yanaşsaq, vəsf şeirinə – şəhərlərin vəsfinə nümunə kimi qiymətləndirmək olar.

Maraqlıdır ki, Xaqaninin qəsidələrində həm fars, həm də ərəb ədəbiyyatının əlamətləri özünü büruzə verir. Məsələn, şair ərəbcə yazdığı bir neçə qəsidədə fars və ərəb qəsidələrini fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri olan mətlədən istifadə etmişdir. Mətlə qəsidənin ilk beytidir, bəzən eyni qəsidə daxilində bir sifətdən başqasına keçərkən bir neçə mətlədən istifadə olunduğunu qeyd edən İbn Qeys ər-Raziyə görə, Xaqani məhz bu üsluba meyl göstərmişdir.³ Maraqlıdır ki, şair hər iki dildə olan qəsidələrində mətlədən istifadə etmişdir. Onun farsca yazdığı əsərlər arasında çoxmətləli – dörd, beş mətləli qəsidələrə rast gəlinərsə də, ərəbcə yazdığı qəsidələri arasında ancaq ikisi (şirvanşah Cəlal əd-Dinə həsr olunan qəsidə və Bağdad qəsidəsi) iki mətlədən ibarətdir. İbn Qeys ər-Razi mətləsiz əsərləri həcmindən asılı ol-

¹ Hüseynov, R. B. Xaqani Şirvani şəhraşubları // Xaqani Şirvani. Anadan olmasının 870 illiyinə həsr edilmiş Respublika konfransının tezisləri, Bakı, 1997, s.29

² Devellioğlu, F. Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lüğət. Ankara: Aydın kitabevi, 2017, s. 1181

³ *Ибн Кайс ар-Рази. Свод правил персидской поэзии (ал-му'джем фи ма'айир аш'ар ал-'аджам). Часть II. О науке рифмы и критики поэзии. Перевод с персидского, исследование и комментарий Н. Ю. Чалисовой. Москва: Восточная литература, 1997, с. 293*

mayaraq, qitə kimi təqdim etsə də¹, biz bu fikri şairin ərəbcə yazdığı qəsidələrə aid etmirik. Bütün bunları nəzərə alaraq demək olar ki, Xaqani ərəb dilində 6 qəsidə yazmışdır və bu qəsidələr 370 beytdən ibarət olub şairin ərəbdilli yaradıcılığının əsas hissəsini təşkil edir. Onların ayrı-ayrılıqda həcmi aşağıdakı kimidir:

Şirvanşah Cəlal əd-Din I Axsitana həsr olunan qəsidə (mədhiyyə) – 171 beyt;

Bağdada həsr olunmuş qəsidə (vəsf və ya dəriyyat şeiri) – 69 beyt;

Seyfəddin Əbul-Muzəffər bin Muhammədə həsr olunan qəsidə (mədhiyyə) – 48 beyt;

Məlikul-Ə'zam Alə əd-Dinə həsr olunan qəsidə (mədhiyyə) – 45 beyt;

Muhamməd Səm'aniyə həsr olunmuş qəsidə (mədhiyyə) – 20 beyt;

İmam Muhamməd Yəhyaya həsr olunmuş qəsidə (mərsiyə) – 17 beyt.

Qəsidələrdə şair həm fars, həm ərəb poetik ənənələrindən eyni dərəcədə bəhrələnmişdir. Qeyd olunduğu kimi, qəsidələrin mətləhlərlə yazılması fars ənənələri ilə bağlı idisə, lirik girişlərdə klassik ərəb qaydalarına riayət edilmişdir.

M. Sultanovun fikrincə, şairin əsl yaradıcılıq simasını açıb göstərmək üçün mədhiyyə xarakteri daşıyan, mübaligəli qəsidələrindən daha çox ictimai məzmunlu qitələrini, rübailərini, qəzəllərini təhlil etmək lazımdır.² Bəlkə də bu fikir Xaqaninin farsca əsərlərində özünü doğruldur, amma şairin ərəbcə mədhiyyələrində vəziyyət fərqlidir. Çünki şairin dövrünün hökmdar və əyanları ilə yanaşı, tanınmış ziyalılarına da yazdığı qəsidələr didaktik fikirlərlə çox zəngindir. Məhəmməd Füzulinin qəsidə ilə bağlı dediyi – “*Həqiqətdə, qəsidə*

¹ *Ибн Кайс ар-Рази*. Свод правил персидской поэзии (ал-му'дjam фи ма'айир аш'ар ал-'аджам). Часть II. О науке рифмы и критики поэзии. Перевод с персидского, исследование и комментарий Н. Ю. Чалисовой. Москва: Восточная литература, 1997, с. 43

² *Sultanov, M. S.* Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s. 9

mübhəm ifadələr meydana və mətin mənalar məkanıdır. Onun sətirlərinin səfləri padşahlara xütbə minbəridir”¹ fikri Xaqaninin hökmdarlara belə məsləhət verməkdən çəkinmədiyi ərəbcə qəsidələrində tam şəkildə öz təsdiqini tapmışdır. Bu cəhət həmin əsərlərin şairin kamillik dövründə yazılması ilə izah oluna bilər.

Klassik ədəbiyyatda istifadə olunan janrlardan biri də **qitə**dir. Kiçik şeir formalarından olan qitə ərəb dilində **قطعة** (qı-t‘a) sözündən götürülüb və mənası hissə, parça deməkdir. Bu janrdan daha çox hər hansı mövzuda konkret fikir söyləmək üçün istifadə olunurdu. Öz qafiyyə quruluşuna görə qəzəl və qəsidəyə oxşasa da, özünəməxsus xüsusiyyəti budur ki, qitənin ilk beytinin misraları qafiyələnir: AB. Sonrakı beytlərdə isə ikinci misra birinci beytin ikinci misrası ilə həm qafiyyə olur: CB, DB və s. Qəsidədən bir hissə, fraqment kimi qiymətləndirilən qitənin həcmi az olur və son beytdə müəllifin adı çəkilmir. Məzmununa görə siyasi, əxlaqi, fəlsəfi qitələrə rast gəlinir.

Xaqaninin ərəbcə yazdığı şeirlərdən 8-i bu tipli şeirlərdir. Onların həcmi müxtəlifdir. Şairin həcmcə ən böyük qitələri bunlardır:

قطعة يصف بها ما حله بالزّي – Reydə baş verənləri təsvir etdiyi qitə (17 beyt);

قطعة قالها في الشيب والهرم – Qocalıq və ağ saçlar haqqında dediyi qitə (11 beyt).

Şairin farsca yazdığı əsərləri arasında rübailərin özünəməxsus yeri olduğu məlumdur. Onun ərəbdilli irsində də iki beytdən, yəni dörd misradan ibarət şeirlərə rast gəlinir. Bəzi əlyazmalarda onlar *dubeyt*, bəzilərində *rubai*, əksər məndələrdə isə adsız təqdim olunub. Xaqaninin ərəbcə yazdığı dördlüklərin rübai, yaxud dubeyt olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olduğundan bu şeirləri *iki beytlik şeirlər* adı altında təqdim edərək, onların qafiyələnmə sistemini göstərməklə kifayətlənirik. Rübai və dubeyt-

¹ *Məhəmməd Füzuli*. Əsərləri (tərtib edən: H. Araslı). 6 cildə, IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, s. 6

lər arasındakı fərqlərdən biri kimi qafiyələnməni göstərən R. Hüseynova görə, rubai AABA və yaxud AAAA şəklində, du-beytlər isə bu iki formadan başqa ABAB, AABB şəklində də qafiyələne bilər.¹ Şairin iki beytlik şeirləri daha çox AABA, az bir hissə isə ABAB şəklində qafiyələnmişdir.

Xaqaninin ərəbcə yazdığı əsərlər arasında *mufrad (fərd)*, yəni bir beytdən ibarət şeir formasına da rast gəlinir. Bu şeir formasının poeziyada az istifadə olunduğunu və onların daha çox didaktik məzmun daşıdığını yazan Ə. Tamimdariyə görə, burada misralar öz aralarında qafiyələnməyə də bilər.² Şairin yazdığı mufradda misralar qafiyələnmişdir.

Yuxarıda qeyd olunan janrlardan başqa şairin ərəb dilində olan əsərləri arasında 4, 5 və 6 beytdən ibarət şeir parçaları da vardır ki, tədqiqat işində həmin şeirlərdən “digər şeirlər” adı altında bəhs edilmişdir.

Müqəddimələr. Xaqaninin ərəbcə yaradıcılığının ikinci qolunu onun nəsr təşkil edir. Şairin ərəbcə nəsrindən elmə hələlik iki məktub və iki müqəddimə məlumdur. Müqəddimələr həm əlyazmalarda, həm də divanlarda aid olduqları qəsidələrin əvvəlində verildiyindən və məzmun baxımından qəsidələrlə əlaqəli olduğundan, eləcə də həcmcə kiçik olduğundan monoqrafiyada onlardan nəsr bölməsində deyil, aid olduqları qəsidələrdən əvvəl bəhs etmək, məktublar isə müstəqil əsər olduğundan onlardan xüsusi bölmədə danışmaq məqsəduyğun hesab edilmişdir. Ona görə də burada ancaq müqəddimələrə toxunuruq.

Şairin ərəbcə iki müqəddiməsi var və onlar iki divanda (dr. Səccadi, dr. Kəzzazi) və B 136 şifrəli Sankt-Peterburq, M–242, M–413 şifrəli Bakı nüsxələrində əks olunub. Müqəddimələrin həm “Divan”, həm də əlyazma variantlarında orfoqrafik səhvlər, nöqtələrin yerində qoyulmaması müşahidə olunur. Uzun illər tədqiqatdan kənar qalan bu nəsr nümunələri ilk dəfə İ. Həmidov tərəfindən tam şəkildə tərcü-

¹ Hüseynov, R. B. Məhsəti – necə varsa. Bakı: Yazıçı, 1989, s.98

² Тамимдари, А. История персидской литературы. Перевод на русский язык: Дмитрий Алламов. Санкт-Петербург, 2007, с. 203

mə edilmişdir. Amma mətndə müşahidə olunan katib xətalrı Səccadi nəşri əsasında edilən tərcümənin keyfiyyətinə təsir göstərmişdir. M. Sultanov, S. Rzaquluzadə kimi tədqiqatçılar isə ancaq müqəddimələrdən birindən bir cümlə nümunə gətirməklə kifayətlənmişlər.

Müqəddimələr Məlikul-Ə'zam Alə əd-Dinə və İmam Muhamməd Yəhyaya ithaf olunan qəsidələrə yazılıb. Əlyazmalardan fərqli olaraq, divanlarda hər iki müqəddimənin əvvəlində fars dilində qeyd var. Ola bilsin ki, həmin qeydlər divan tərtibçilərinin istifadə etdikləri əlyazmalarda öz əksini tapıb. Məlikul-Ə'zam Alə əd-Dinə həsr olunan qəsidəyə yazılan müqəddimə həcmcə daha kiçikdir. Müqəddimənin əvvəlindəki fars dilində qeyd belədir:

در عقب آن قصیده که (رخسار صبح پرده به بعدا بر افکند)¹

“Səhər üzündəki pərdəni qəsdən atır” qəsidəsinin ardınca

رخسار صبح پرده به بعدا بر افکند şairin fars dilində Mazandaran padişahı Nusrat əd-Din Əbu əl-Muzaffara həsr etdiyi mədhiyyənin mətlə beytidir.²

İmam Yəhya bin Muhamməd bin Yəhyanın xətirəsinə yazılan əsərin dibaçəsindəki qeyd isə belədir:

مقدمه آن قصیده که (رهروم مقصد امکان خراسان یابم)³

“Mən yol gedirəm, məqsədimi Xorasanda tapa bilərəm” qəsidəsinin müqəddiməsi.

Şeir parçası fars dilində olan

ستایش خراسان و تمناى وصول به آن و مدح امام محمد بن یحیی¹

¹ افضل الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی. دیوان. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۵۶

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد اول. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۸۹

³ افضل الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی. دیوان. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۴۸

Xorasanın tərifi və ona çatmaq arzusu və İmam Yəhya bin Məhəmməd bin Yəhyanın mədhi qəsidəsinin mətlə beytindəndir.

Məlikül-Ə'zam Alə əd-Dinə həsr olunan qəsidəyə yazılan müqəddimənin ilk cümləsi belədir: *فها أنا أشفع الفارسية بالعربية ارتجالا* – *Budur, mən bədahətən fars dilini ərəb dili ilə əvəz edirəm.*

Eyni fikir Alə əd-Dinə həsr olunan qəsidənin ilk beytində də təkrarlanır:

وها فارسيًا بالحجازي اشفع واحضر كسرى ثم نعمان اتبع²

Budur, mən farsı hicazlı ilə müşayiət edirəm, Kısranı gətirib, sonra Numəni təqib edirəm.

(Bu beytə divanlarda Məhəmməd bin Yəhyanın ölümünə yazılan mərsiyəyə aid olan müqəddimənin sonunda verilən beş beytlik şəirdə də rast gəlinir və bu məsələyə həmin müqəddimədən bəhs edilərkən münasibət bildirilmişdir.)

Deməli, şair çətinlik çəkmədən fars dilindən ərəbə keçə bildiyini, hər iki dilə yaxşı bələd olduğunu özü də vurğulamışdır. Xaqaninin fars və ərəb dillərində yazdıqları əsərlərin müqayisəsi də bu fikri təsdiqləyir.

Tədqiqat işində əldə olan bütün variantlardan istifadə edilməklə, hər iki müqəddimənin elmi-tənqidi mətninin ilkin variantı hazırlanmış və aid olduqları qəsidənin əvvəlində göstərilmişdir.

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد اول. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۳۵۱

² أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقانی شروانی. دیوان. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۴۹، ۹۵۰

Xaqaninin ərəbcə yazdığı qəsidələr

Qeyd etdiyimiz kimi, Xaqaninin ərəb dilində yazdığı 504 beytin əsas hissəsi, yəni 370 beyti qəsidələrin payına düşür. Şairin ərəbcə yazdığı altı qəsidədən dördü öz məzmununa görə mədhiyyə, Bağdad qəsidəsi vəsf, İmam Yəhya bin Muəmməd Yəhyaya həsr olunan qəsidə isə mərsiyə xarakteri daşıyır.

Əvvəlcə qəsidə-mədhiyyələrlə tanış olaq. Onlar arasında həcm-cə ən böyüyü 171 beytdən ibarət olan və mənbələrdə fərqli şəkillərdə təqdim olunan qəsidədir. Qəsidənin təhlilinə keçməzdən əvvəl təbii ki, onun həsr olunduğu tarixi şəxsiyyət araşdırılmalıdır. Qəsidə Əli Abdur-Rasuli və Bədi əz-Zaman Foruzənfər tərəfindən hazırlanan “Divan”larda, eləcə də M-247 şifrəli Bakı nüsxəsində adsız verilib. Səccadi “Divan”ında və Yusuf Aşgari Bayqutun hazırladığı kitabda *əl-Xari* (yaxud *əl-Xavari*) الخواری,¹ Kəzzazi “Divan”ında الخزاري *əl-Xəzəri*² kimi qeyd olunub. Qəsidə şairin 1987-ci ildə nəşr olunan “Seçilmiş əsərləri”ndə Səccadi nəşrinə uyğun olaraq “İmam Cəlaləddin əl-Xəvəriyə” adı altında təqdim olunmuş, şərhlər bölməsində isə Cəlal əd-Din barəsində belə açıqlama verilmişdir: “*İraqda din başçısı imam Cəlaləddin Xəvəriyə (İsfəhaniyə) işarədir. O, şairi zamanın xəlifəsi əl-Müqtəfəbillahın yanına aparıb, ona təqdim etmişdir*”.³ İ. Həmidov öz tərcüməsində onu “İmam Cəlaləddin əl-Xarini (və ya əl-Xəzarini, yaxud əl-Xəvarini) mədh edən qəsidə”⁴ başlığı ilə təqdim etmiş, *İzahlar və şərhlər* bölməsində isə “*Xacə İmam Cəlaləddin*

¹ أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقاني شرواني. ديوان. دكتور ضياء الدين سجادي. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۳۹؛ بايقوت، يوسف اصغري. غرائب الاشعار (تصحيح انتقادی اشعار عربي خاقاني به انضمام شرح وترجمه). انتشارات دانشگاه جیرفت: ۱۳۹۵، ص. ۲۴

² خاقانی شروانی. ديوان، جلد دوم. ویراسته دکتر مير جلال الدين كزاري تهران، نشر مركز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۰

³ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 221; s. 599

⁴ *Xaqani Şirvani*. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s. 11

*din əl-Xari – Xaqaninin mədh etdiyi şəxsiyyətlər*¹ kimi ümumi açıqlama ilə kifayətlənmişdir. Q. Kəndli-Herisçi qəsidəni “Cəlaləddin Xarinin adına yazdığı “Əlfiyyə”² kimi təqdim etmiş (Böyük ehtimalla alim “Əlfiyyə” yox, “Əliffiyyə” demək istəyib. Amma bu qəsidə nə *əlfifiyyə*, nə də *əlififiyyədir*. Əlififiyyə əsərin həcminə görə verilən addır və ərəb dilindən tərcümədə minlik deməkdir. Xaqaninin qəsidəsi 171 beytdən ibarət olduğuna görə əlfifiyyə adlana bilməz. Klassik əsərlər şeirin bütün beytlərinin bitdiyi hərfə, yəni ravi hərfinə görə həmin hərfin adı ilə adlandırılıb. Buna uyğun olaraq *əlififiyyə* ravi hərfi *əlif* olan əsərlərə deyilməlidir. Amma *əlif* hərfi zəif hərflər qrupuna daxil olduğundan, eləcə də haqqında danışdığımız qəsidənin ravi hərfi *əlif* yox, *həmzə* olduğuna görə o, “Əlififiyyə” yox, “Həmziyyə”dir. Çox güman ki, tədqiqatçı Xaqaninin qəsidə daxilində öz əsərini “Əlififiyyə” kimi təqdim etdiyinə görə bu addan istifadə edib. Hazırda qəsidənin ünvanlandığı tarixi şəxsiyyət araşdırıldığından bu məsələyə sonra toxunulub.) və Cəlal əd-Dinlə bağlı daha geniş məlumat vermişdir: “*Cəlaləddin Xari Sultan Toğrul və sultan Təkişlə çağdaş idi. Xaqani Cəlaləddinlə məktublaşdı*”.³ Şairin farsca yazdığı məktublar arasında *Cəlaləddin Xari* adına rast gəlinmir. Onun məktublarından 8-si *Xaqan Əzəm Cəlal əd-Dinə* ünvanlanıb.

Başqa mənbələrdə Cəlal əd-Dinlə bağlı hər hansı bir məlumata rast gəlinmədiyinə və bu məlumatın mənbəyi göstərilmədiyinə görə, Cəlal əd-Dinin nisbəsi (الخواری – əl-Xəvari və ya əl-Xuvari) ilə bağlı müəyyən araşdırmalar aparmağı vacib hesab etdik. Zəkəriyyə əl-Qəzvininin əsərində belə bir məlumata rast gəlinirdi ki, Xuvar Kuhistanın Rey ilə Nişapur arasındakı şəhərlərindən biridir. Sultan Toğrul bin Arslan Reyə gələrkən, onun ordusu atlarını əkin sahələrinə buraxır və Sədrəddin əl-Vəzzən bununla bağlı Sultanın yanına gedərkən məşhur vaiz, nəzm və nəsr ustası Cəlal əl-Xuvarini də özü ilə götür-

¹ *Xaqani Şirvani*. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s. 141

² *Kəndli-Herisçi, Q.* Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 442

³ *Kəndli-Herisçi, Q.* Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 468

rür. Şairin burada fars dilində bədahətən söylədiyi şeirdən çox xoşlanan Sultan atların əkin sahələrindən çıxarılmasını əmr edir.¹ Burada adı çəkilən Cəlal əl-Xuvari şairdir və onun haqqında geniş məlumat yoxdur. Lakin Xaqaninin qəsidəsindən belə məlum olur ki, şairin məmduhu xəlifələr qədər nüfuza sahib çox səlahiyyətli bir şəxsdir və o, böyük ehtimalla, əl-Qəzvininin adını çəkdiyi Cəlal əl-Xuvari deyil.

Yaqut əl-Haməviyə görə də, nisbə Rey vilayətinin şəhərlərindən biri olan İsfahanın on səkkiz fərsəxliyində yerləşən Xuvar şəhərinin adından götürülmüşdür. Kəzzazinin təqdim etdiyi *الـخـزـارى* – əl-Xuzəri isə Məvarənnəhrdəki Xuzər nahiyyəsinə görə verilən nisbədir.² Q. Kəndli-Herisçi Cəlal əd-Dinin Reyin Xar mahalından olduğunu və onların Xarda görüşdüyünü ehtimal edir.³ Buradan belə nəticə əldə etmək olar ki, Xar-Xavar-Xuvar eyni coğrafi ərazidir, sadəcə ərəb və fars dillərinin oxunuş qaydalarına görə müxtəlif variantlarda oxuna bilər.

Maraqlıdır ki, şairin farsca əsərləri arasında "فرست" ("Göndər") rədifli qəsidə ilə də bağlı eyni vəziyyət müşahidə olunur. Belə ki, həmin qəsidə Foruzənfər nəşrində "در مدح جلال الدين الخزاری" (Cəlaləddin əl-Xəzərinin mədhi)⁴, əlyazmada "در مدح امام جلال الدين خوارى" ("5" *در مدح امام جلال الدين خوارى* (İmam Cəlal əd-Din Xərinin mədhi haqqında deyib)) adı altında təqdim olunub. Xaqaninin eyni mövzuya hər iki dildə müraciət etdiyi əsərlər arasında müəyyən yaxınlıqlar özünü büruzə versə də, şairin əksər mənbələrdə eyni ad altında təqdim olunan 171 beytlik ərəbcə və 62 beytlik farsca qəsidəsi arasında heç bir oxşarlıq yoxdur. Deməli, qəsidələr eyni şəxsə ünvanlanmayıb. Tədqiqatımızın mövzusu-na uyğun olaraq biz ərəbcə yazılan qəsidə ilə geniş araşdırma apar-

¹ القزويني، زكرياء بن محمود. آثار البلاد وأخبار العباد. دار الصادر بيروت، ص. ۳۶۳

² الحموي، ياقوت. معجم البلدان. في خمسة مجلدات: المجلد الثاني، بيروت: دار الصادر، ۱۹۷۷، ص. ۳۶۴

³ Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 474

⁴ خاقانی شروانی. دیوان. با مقدمه استاد بدیع الزمان فروزانفر. تهران، ۱۳۸۹، ص. ۶۰۸-۶۱۱

⁵ AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-247 / خاقانی شروانی. کتبات

dıq və ancaq bir mənbədə, REA Şərq Əlyazmaları İnstitutundakı bir əlyazmada bu vaxta qədər qəsidə ilə bağlı yazılanları təkzib edən təqdimata rast gəldik. Belə ki, həmin fondada C 61¹ şifrəli əlyazmada əsər

قصيدة الخامس والماية في مدح جلال الدين منوچهر مشتمل در شكایت اوطان
واخوان بضبت ذی المطالع

(*Vətəndən və qardaşlıqdan şikayəti əhatə edən, Cəlal əd-Din Mənuçəhrin mədhi haqqında mətlələri olan yüz beşinci qəsidə*) adı altında təqdim olunub. Belə təqdimat qəsidənin məzmununa çox uyğun gəlir. Çünki qəsidənin məzmununda Vətəndən, qardaşlıqdan, dostlardan şikayət xüsusi yer tutur. Amma əlyazmadakı *Cəlal əd-Din Mənuçəhr* adının dəqiqləşməyə ehtiyacı var.

Mənbələrə görə, *Cəlal əd-Din* titulu II Mənuçəhrə (530555/1136-1160) yox, I Axsitana (555-566/1160-1196) aid olub. S. Aşurbəyli II Mənuçəhrin tam adının və titullarının Hadi Həsənin Əbul-Əla, Xaqani və Fələkinin əsərləri əsasında müəyyənləşdirdiyini yazır: "*Xaqan-i Bozorg, Kəbir və ya Əkbər həm Mənuçəhrə, həm də oğlu Axsitana aid idisə, Əbu-l-Xayca və Fəxr əd-Din ancaq III Mənuçəhrə, Əbu-l-Muzaffər və Cəlal əd-Din isə Axsitana aid olub*".² Y. E. Bertels də Nizami Gəncəvinin "Yeddi gözəl" poemasını sifariş edən hökmdarın adını şairin öz əsərinə istinadən belə qeyd etmişdir: "... sifarişçinin tam adı belədir: böyük xaqan Şirvanşah *Cəlal əd-Dövlə və əd-Din Əbul-Muzaffər Axsitan ibn Mənuçəhr. Bu ad Axsitanın saray şairləri olan Fələki, Xaqani və digərlərinin qəsidələrində rast gəlinən forma ilə üst-üstə düşür*".³ Doğrudan da, Xaqaninin bütün mənzum əsərlərində II Mənuçəhr *Fəxr əd-Din*, I Axsitan isə *Cəlal əd-Din* titulu ilə təqdim olunub. Onun fars dilində yazdığı 60 məktubdan 8-i خاقان اعظم جلال الدين / *Böyük Xaqan Cəlal əd-Dinə* ünvanlanıb. Şairin məktublarının araşdırılmasında böyük rolunu oynayan Ahmed Ateş *Lala İsmail Efendi dergisində* tapılan məktub-

¹ REA Şərq Əlyazmaları İnstitutunun əlyazması, C 61 / خاقانی شروانی. دیوان /

² Ашурбейли, С. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку: ЭЛМ, 1983, с. 128-129

³ Бертельс, Е. Э. Избранные труды. Низами и Фуззули. Москва: Издательство восточной литературы, 1962, с. 142

lar arasında VII olan məktubla bağlı yazır: “*Yaprak 11 b-15 a. Hakan-i A'zam Calal al-Din'e – her halde Ahsitan b. Manuçihr olmalıdır – gönderilmiş bir mektup*”.¹

Bu deyilənləri və Xaqani Şirvaninin ərəbcə yazdığı və şikayətin ön planda olduğu əsərlərin ömrünün daha kamil dövrünə təsadüf etdiyini nəzərə alaraq, belə düşünmək olar ki, əlyazmada جلال الدين منوچهر adında بن oğlu sözü buraxıla bilər. Beləliklə, qəsidəni monoqrafiyada *Calal əd-Din I Axsitan bin Mənuçehrə* həsr olunmuş əsər kimi təqdim edirik.

Qeyd etdiyimiz kimi, Xaqaninin bu qəsidəsi öz strukturuna görə qədim ərəb qəsidələrinə qoyulan tələbata cavab verir. İran tədqiqatçısı Yusuf Aşğari Bayqut qəsidəni, haqlı olaraq, “Xaqaninin müəlləqəsi” adlandırmışdır.² İ. Həmidov əsərlə bağlı yazır: “*Qəsidədə Xaqani ayrılıq duyğularını təsvir edir, çünki ənənəvi ərəb qəsidəsinin quruluşu və məzmunu bunu tələb edir*”.³ Deməli, bu qəsidə klassik ərəb qəsidələrinə qoyulan tələb çərçivəsində qiymətləndirilməlidir. İbn Quteybənin qəsidənin quruluşu ilə bağlı bölgüsünü nəzərə alaraq, 1-58-ci beytləri qəsidənin nəsib hissəsi kimi göstərmək olar. Ənənəvi ərəb qəsidələri kimi bu lirik giriş şairin qəm-qüssəsini özündə əks etdirərək, qəmgin notlar üzərində köklənmişdir:

بكت الرباب فقلت اي بكاء أبكاء عهد أم بكاء اخاء
فالعهد فالربع المحور بدمعنا ثم الاخاء لزمره الخطاء

Rubab (və yaxud Rabab) ağladı. Sordum: bu nə ağlamaqdır? Dövrəyə ağlayırsan, yoxsa qardaşlığa?

(Dedi:) Vətəndə göz yaşlarımızla keçən dövrəyə, sonra da bir qrup dostun qardaşlığına (ağlayıram).

¹ Ateş, A. Hakaninin mektubları dergisi // Ankara: Türk Tarih Kurumu. Bel-leten, 1961. XXV cilt, sayı 98, s. 242

² Bayqut, يوسف اصغرى. غرائب الاشعار (تصحيح انتقادى اشعار عربى خاقانى به انضمام شرح وترجمه). انتشارات دانشگاه جیرفت، ۱۳۹۵، ص. ۸

³ Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s. 15

Ərəb mətnlərində hərəkələrin qoyulmaması tərcümə prosesini çətinləşdirən, təhrifə yol açan məqamlardandır. Dini mətnlər yazılarkən təhrifin qarşısını almaq məqsədilə onlar hərəkələnir, qalan hallarda isə mətnlər, əsasən, hərəkəsiz təqdim olunur. Bu da bir sözün müxtəlif tərcüməsi ilə nəticələnir. Beytdəki رباب sözü də hərəkəlmədən asılı olaraq 2 cür oxunub izah edilə bilər:

1) الرِّبَاب *rubab* kimi – simli musiqi aləti olan rubab Şərqdə geniş yayılmışdı. Bu alət haqqında müxtəlif hekayətlər, rəvayətlər vardır. Ərəb mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, ona ilk dəfə Bənu Tayy qəbiləsindən olan qadının əlində rast gəlinib. Cahiliyyə şairləri qəsidələri, xüsusilə də mərsiyələri onunla müşayiət edirdilər. Sonralar bu alət ərəblərlə birgə Əndəlus – Avropaya keçmişdir.

2) الرِّبَاب *Rabab* – qadın adı kimi; “Lisənul-ərəb”ə görə: “*Əbu Ubeydə demişdir: ər-rababə, (fəthə ilə) bir-birinin üzərinə toplaşan buluddur, onların cəmi ər-rababdır, qadın da bu söz ilə ər-Rabab adlandırılıb*”¹

Yəni *ər-Rabab* qadın adı kimi klassik ərəb poeziyasında işlədilmişdir. Məşhur ərəb şairi İmrul-Qeys öz müəlləqəsində deyir:

كَذَابِكَ مِنْ أُمِّ الْخَوِثِرِثِ قَبْلَهَا وَجَارَتِهَا أُمُّ الرِّبَابِ بِمَاسِلٍ²

Adətin üzrə bundan əvvəl Umm əl-Huvayrisi və Mə'səldə onun qonşusu Umm ər-Rababla da bəxtin gətirməmişdi.

Hər iki mənə qəsidənin kədərli girişinə və poeziyanın tələbinə uyğun gəldiyinə görə bu sözü həm musiqi aləti (rubab), həm də qadın (Rabab) kimi tərcümə etmək olar.

Xaqaninin ərəbdilli əsərlərini tərcümə edənlər onun birinci mənasından çıxış edərək, rubab kimi tərcümə etmişlər.³

¹ ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت، المجلد السادس، ص. ٧١
² امرئ القيس. ديوان. ضبطه و صحّحه الاستاذ مصطفى عبد الثقافي. بيروت: دار الكتب العلميّة، ٢٠٠٤ م. ١٤٢٥ هـ. ص. ٩

³ *Xaqani Şirvani*. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ.Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s. 29; *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 221;

Bu beytlə bağlı bir qeyd də edək ki, M–247 şifrəli Bakı nüsxəsində ağlayan rabab yox, ديار (diyər) – dir ki, bu da دار (dər) – sözünün cəm formasıdır və dilimizdə ya *ev, yaşayış məskəni*, yaxud *ölkə* bildirir. Bu variant Abdur-Rasuli tərəfindən hazırlanan “Divan”la üst-üstə düşür.¹

Qəsidənin girişi göz yaşları, kədər, qəm-qüssə ilə doludur. Şair öz qəsidəsini göz yaşları ilə başlamaqla, qədim ərəb qəsidəsinin lirik girişinə gözəl bir nümunə yaratmaqla kifayətlənməmiş, ona bir yenilik qatmışdır. Belə ki, ərəb şairlərinin lirik girişi ilə müqayisədə bu qəsidənin girişi daha mənalıdır. Əgər qədim ərəb şairləri

قفا نَبْكِى من ذِكْرِى حَبِيبٍ و مَنزِلٍ بِسَقَطِ اللّوى بَيْنَ الدُّخُولِ فَحَوْلِ

*Dayanın! Sevgilimizi, obamızı, Dəxul və Hauməl arasındakı buruq-buruq qumları xatırlayıb ağlaya*² – deyərək yanındakıları sevgili ilə keçirdiyi günlərə, insan məskənlərinin izlərinə ağlamaq üçün ayaq saxlamağa çağırırdısa, Xaqani öz dostlarını insaf, vəfa, ləyaqət, qəhrəmanlıq və s. insani keyfiyyətlərin qalıqlarına göz yaşı axıtmağa səsləyirdi:

صَحْبِيْ تَعَالَوْا نَبْكُ فِيْ غَصَصِ الشَّجَى جيران انصاف وربع وفاء
فطلول مكرمة و رسم فتوة وخيام معرفة ونوى صفاء

*Dostlar, gəlin bu qayğının ağrıları içində insafın məskəninə, vəfanın vətəninə ağlaya*q.

Ləyaqətin qalıqlarına, qəhrəmanlığın izlərinə, mərifət xeyməsinə, saflıq toxumuna.

عليرضا رضائي حمزه كندی. وحيد رضائي حمزه كندی. أفتاب نهان خاقانی (شرح وترجمه اشعار عربي خاقانی). اورمیه: بوت نشر، ۱۳۸۹، ص. ۵۴.
¹ حسان العجم افضل الدين ابراهيم بن علي خاقانی شروانی. دیوان. بتصحيح وتحشية وتعليقات علي عبد الرسول، ص. ۹۲۹.

² Qasimova, A. Ərəb ədəbiyyatı. V–XIII əsrlər (ikinci nəşr). Bakı, 2023, s. 109 ([A.Qasimova. Ərəb ədəbiyyatı.pdf](#))

Qəsidədə Xaqaninin dostlarından narazılığı öz əksini tapıb. Buludlar kimi gah gülüb, gah ağlayan şairin göz yaşlarının və gülüşünün səbəbini soruşan dostlarına verdiyi cavablar maraqlıdır:

قالوا أتبكي قلت أبكى وذكمت
كنتم أوداني فصرتم داء
قالوا أتضحك قلت أضحك منك
هذا جواب خائف الأعداء

Dedilər: ağlayırsan? Dedim: Sizin sevginizə ağlayıram, mənim dostlarım olduğunuz halda başıma bəla oldunuz.

Dedilər: gülürsən? Dedim: Sizə gülürəm, bu da düşmənləri qorxudan bir cavabdır.

Növbəti beytlərdə Xaqani müxtəlif maraqlı fikirlərlə çıxış edir, sərgərdan həyatından bəhs edir, şairin tərک edilmiş obası Şirvandır. O, Şirvanla bağlı giley-güzaranı dilə gətirir, Şirvandan küsərək Təbrizə sığındığını söyləyir. Belə məlum olur ki, Şirvanda günü xoş keçməyən şair hakim qüvvələr, digər şairlər tərəfindən sıxışdırılmaqla yanaşı, həm də əzizlərini bu torpaqlarda itirmişdir. Vətəni çox sevsə də, bu sevgi ona əzab-əziyyət gətirir. Getdiyi yerlərdə belə rahatlıq tapa bilmir. Bir tərəfdən Vətəndə başına gələnləri xatırlayıb acı çəkir, digər tərəfdən isə xiffət, həsrət ona əzab verir.

Şair zamanədən narazılığını, dövrənin amansızlığını, onun məsum insanların cəlladı olduğunu belə dilə gətirmişdir:

قلبي كظيم بعد شوك نعامتي
عن بلدتي والدهر ذابح شاء
قضمتني الدنيا بأنياب النوى
وتلقفت بلهامة كلّ بلاء
مضغتني الاوطان ثم لفظتني
نحو البلاد أهيم في اليهماء
مضع كما التمر لفظ كالنوى
ها تارك شيمة بلدتي السماء¹

Doğma yurdumda könümə tikanlar batandan bəri qəlbim kədərlə doludur, dövrən də quzuların (məsumların, fağırların) cəlladıdır.

Dünya qürbətın dişləri ilə məni gəmidirdi, bələlərin ağzı ilə məni acgözlüklə uddu.

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۲

Doğma yerlər məni çeynədikdən sonra başqa ölkələrə tərəf tüpürdü, hələ də səhralarda dolaşıram.

Xurma kimi çeynədi, çayirdək kimi tüpürdü, bu da mənim məğrur şəhərimə xas bir xüsusiyyətdir.

- كالبحر يخطف كلَّ حيٍّ موجه فيمجه ميتا بكل عراء Sirvanı canlıları udub, cansız bədənələrini sahilə atan bir dəniz kimi görən şair, yaxınlarının bu dənizin dalğalarında qərq olduğunu xatırlayaraq, öz xilas yolunu oradan – Şirvandan uzaqlaşmaqda görmüşdür:

غرقت بموج البعد فلك أقاربي فلقاربي لا بدّ من إرفاء¹

Yaxınlarımin (doğmalarımin) gəmissi uzaq dalğalarda qərq oldu, mənim qayığım isə limana yan almalıdır.

59-95-ci beytlər qəsidənin fəxriyyə hissəsidir. Burada şair özündən, elmindən bəhs edir. Dünya malı üçün heç kimin qarşısında əyilmədiyini göstərir, həyası, elmi, himməti ilə fəxr edir:

شرفي بماء العلم بل غرقي به غرق المحيا لي بماء حياء
قبلت علما أنّ علمي قاتلي والقتل إحياء لدى العلماء
كالشمع ينقص حين زاد لهيبه ما قد نمى علمي ذوي حوباء²

Şərəfim elm suyundadır, orada mən, üzüm həya suyunda qərq olduğu kimi, qərq oluram.

Məni öldürdüyünü bilə-bilə elmi qəbul etmişəm, alimlər üçün bu ölüm dirilikdir.

Yandığca şöləsi artan, özü kiçilən şam kimi, elmimi artıran cismimin əriməyidir.

Əgər qəsidənin girişində cahiliyyə dövrü şairlərinin təsiri duyulursa, bu hissədə artıq İslam ənənələri özünü büruzə verir.

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۲

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۳

Şair özünü əsl müsəlman kimi qələmə verərək, ümidini ancaq Allaha bağladığını göstərir. Aşağıdakı beytdə Peyğəmbərin ﷺ سائر الانبياء – الفخر فخرى وبه افتخر على سائر الانبياء – *Kasıblıq fəxrımdır və onunla digər peyğəmbərlərdən seçilirəm* hədisinin inikasını görürük:

ما شيمتي الخلاء لكنّ همّتي ذات الغناء وبفقرى استغناء

Təkəbbürlü olmaq xasiyyətim deyil, amma himmətim zənginliyin özüdür, mənim zənginliyim elə kasıblığımdadır.

95-ci beytdə şair özü ilə bağlı düşüncələrini yekunlaşdırmış və özünün أفضل Əfzəl (afdal – ən yaxşı, ən fəzilətli) təxəllüsünü də qeyd etmişdir:

أنا أفضل الدنيا ما أتى خاطري إلا بفضل الله ذي الآلاء

Mən bu dünyanın Əfzəliyəm (ən fəzilətlisiyəm), mənim ağıl-mın məhsulu ancaq Allahın lütfü sayəsindədir.

96-cı beytdən başlayaraq mədh hissə başlayır. Cəlal əd-Dini hidayət yolçularının qılınıcı, rəhbərlər rəhbəri, ölü quşlara həyat verən İsa, şəriətin dayacağı və s. kimi ifadələrlə tərif edir. Burada ora əsr şairlərinə məxsus mübaliğələrə geniş yer verilib:

أعواده طوبى ومجلس مجده جنّات عدن موعد العرفاء
طوبى لطوبى إن غدت كرسيه فالعرش يحسده على استعلاء

Dirəkləri Tuba ağacıdır, Ədn cənnətinə bənzəyən alicənab məclisi isə ariflərin görüş yeridir.

Tuba onun kürsüsü olmaqdan həzz alardı, Ərş onun ucalığına həsəd aparardı.

113-cü beytdən qəsidənin ikinci mətləsi başlayır:

إني لأخدم ناصح الخلفاء فرد الائمة خاضع الحنفاء

Mən xəlifələrin məsləhətçisinə, imamlardan birinə, hənəfi-lərin (əsl müsəlmanların) etibarlısına xidmət edirəm.

Xaqaninin yenilikçi şair olduğu məlumdur. Bu qəsidədə də bunun şahidi olmaq olar. Məsələn, 160-cı beytdə şair yazdığı qəsidə ilə bağlı deyir:

قَرَضْتُهُ بِقَصِيدَةِ الْفَيْةِ وَالْحَبْرَ قَرَطْنِي بِحَرْفِ الْبَاءِ
يَعْنِي لِي التَّقْدِيمَ كَالْأَلْفِ الَّتِي قَفَّيْتُهَا وَأَنَا أَبُو النُّقْضَاءِ¹

Əlifıyyə qəsidəsi ilə onu mədh etdim və mürəkkəb bə hərfin-də məni cilovladı.

Yəni qafiyələndirdiyim əlif kimi təqdim etmək mənə məxsusdur və mən qarşıçıxmalar atasıyam.

Birinci beytdə şairin “bə hərfi” ilə “Bağdad” rədifli qəsidə-sini nəzərdə tutduğunu və həmin qəsidənin həcmcə şirvanşah Cəlal əd-Ddinə həsr olunan mədhiyyədən kiçik olmasını mürək-kəbin onu “cilovlaması” ilə əlaqələndirdiyini ehtimal etmək olar.

İkinci beytdə isə şair demək istəyir ki, qəsidəni “Əlifıyyə” kimi təqdim etmək fikri şəxsən ona məxsusdur. Çünki qəsidə beytlərin son hərfinə uyğun olaraq, “həmziyyə” adlandırılmalı idi, lakin poeziya sahəsində yenilikçi şair və yaxud şairin öz söz-ləri ilə desək, “qarşıçıxmalar atası” kimi tanınan Xaqani burada da öz ənənəsinə sadiq qalmış və onu istədiyi kimi təqdim etmişdir.

Qəsidənin sonuna doğru şair yazır:

قَلَمِي كَمَنْقَارِ الْحَمَامِ لِرَأْسِهِ حَلَاكَ الْغُرَابِ وَ مَنْطِقِ الْبَيْغَاءِ
لَوْ مَسَّهُ الطَّاءُ لَصَيَّرَ زَعَمَهُ صَدَقَ الْغُرَابُ مَنَبِّئِ الْإِنْبَاءِ
ضَمَنْتُ نِصْفَ الْبَيْتِ لِلطَّاءِ تَوَهَّمْتُ بِاسْمِ الْبَحْتَرِيِّ الطَّاءِ

Qələmim göyərçinin dimdiyi kimidir, ucunda qarğa qaralığı və tutuquşu dili var.

Əgər ət-Tai ona toxunsaydı, onun iddiası xəbər gətirən qar-ğanın həqiqətinə çevrilərdi.

Ət-Tainin beytinin yarısını daxil etdim, bununla da əl-Buhturi ət-Tainin adına işarə etdim.

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۶

Bu beyt, Xaqaninin qəsidəni əl-Buhturinin Əbu Səid Muhəmməd bin Yusuf əs-Səğri ət-Taini mədh etdiyi qəsidəsinin təsiri altında yazdığını iddia etməyə əsas verir. Adı çəkilən qəsidə belə başlayır:

زَعَمَ الْغُرَابُ مُنَبِّئُ الْأَنْبَاءِ أَنَّ الْأَجْبَةَ آذَنُوا بِتَنَاءٍ¹

Xəbərlər carçısı qarğa bildirdi ki, sevgililər uzaqlaşmaq üzrədirlər.

Xaqani *Ət-Tainin beytinin yarısını daxil etdim* deməklə *الغراب مُنَبِّئُ الْأَنْبَاءِ* (xəbərlər carçısı qarğa) ifadəsindən istifadə etdiyini göstərmişdir. Əl-Buhturinin adı çəkilən qəsidəsi 56 beytdən, Xaqaninin qəsidəsi isə 171 beytdən ibarətdir. Buna görə də şair aşağıdakı beytdə mətləbi uzatdığına görə xəcalət çəkdiyini dilə gətirmişdir:

أَطْنَبْتُ حَتَّى أَغْرَقَ خَجَلَهُ

Mətləbi o qədər uzatdım ki, az qaldı xəcalət tərində qorqolum.

Qəsidələr arasındakı oxşar cəhətləri belə göstərmək olar:

- hər iki qəsidə öz məzmununa görə mədhiyyədir;
- hər iki qəsidənin ravi hərfi həmzədir;
- hər iki qəsidə eyni bəhrdə – kamil bəhrində yazılıb.

Beytdə *ət-Tai* sözünün yazılışı ilə bağlı onu qeyd etmək istərdik ki, ərəbcə bu söz, düzgün yazılış qaydasına görə, *ى* hərfi ilə bitməli idi. Səccadi və Kəzzazi nəşrlərində² qəsidənin qafiyəsinə uyğun *الطاء* yəni dayaqsız həmzə ilə, Əli Abdur-Rasuli və

¹ البحتري. ديوان. المحقق: حسن كامل الصيرفي. مصر: دار المعارف، ١٩٦٢. ص. ٥

² أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقاني شرواني. ديوان. دكتور ضياء الدين سجادي. تهران، ١٣٣٨، ص. ٩٤٧؛ خاقاني شرواني. ديوان، جلد دوم. ويراسته دكتور مير جلال الدين كزافي. تهران: نشر مركز، ١٣٧٥، ص. ١٣٤٧

Foruzənfər nəşrlərində¹ və M-247 şifrəli əlyazmada الطائي şəklində yazılmışdır.

Şairin həcmcə ikinci böyük mədhiyyəsi (47 beyt) **Dərbənd əmiri Seyf əd-Dinə** həsr olunan qəsidədir. Əvvəlcə əsərin mənbələrdə necə təqdim olunduğunu qeyd edək. Xaqaninin Dərbənd hakiminə iki dildə – fars və ərəb dillərində mədhiyyə yazdığı artıq qeyd olunub. Onun əlyazmalarının Bakı nüsxələri arasında M-204 şifrəli əlyazmada Dərbənd hakiminə hər iki dildə həsr olunan qəsidə ardıcıl şəkildə – əvvəlcə بدمح ملك سيف الدين كويد *hökmdar Seyf əd-Dinin mədhində deyir* başlığı altında fars dilində olan qəsidə, daha sonra أيضا له *yənə omundur* başlığı altında ərəbcə olan qəsidə təqdim olunub. M-242 şifrəli nüsxədə أيضا له قصيدة في المدح *onun mədh etdiyi daha bir qəsidə*, M-413 şifrəli nüsxədə adsız, B-7763 şifrəli nüsxədə qəsidənin ilk beyti ilə, C 61 şifrəli Sankt-Peterburq nüsxəsində (vərəq 147 b) قصيدة الرابع و *Seyf əd-Din Əbu əl-Muzaffar bin Muhammədin mədhi olan 104-cü qəsidə* adı altında verilib. Divanlarda da hər iki dildə yazılan qəsidə oxşar şəkildə təqdim olunduğuna görə,² onu *Dərbəndin sahibi (hökmdarı) Seyf əd-Din Muzaffar bin Muhammədin mədh olunduğu qəsidə* kimi qeyd edirik.

Mənbələrdə Dərbənd əmiri ilə bağlı fərqli fikirlərə rast gəldiyimizdən qəsidənin məzmununa keçməzdən əvvəl bu məsələyə aydınlıq gətirək. Azərbaycanın XI–XII əsrlər tarixini araşdırmaq üçün Məsud bin Namdar, Fələki Şirvani, Mücirəddin Bəyləqani, Nizami Gəncəvi ilə yanaşı Xaqani Şirvaninin də əsərləri S. Aşurbəyli, Z. Bünyadov, V. M. Beylis, M. F. Minorski və s. kimi tarixçi alimlər üçün qiymətli mənbə rolunu oynamışdır. Z. Bünyadov yazır: “*Tarixçi üçün, hər şeydən əvvəl, Xaqaninin*

¹ حسان العجم افضل الدين ابراهيم بن علي خاقاني شرواني. ديوان. بتصحيح وتحشية وتعليقات علي عبد الرسول. ص. ٩٣٦؛ خاقاني شرواني. ديوان. با مقدمه استاد بديع الزمان فروزانفر. تهران، ١٣٨٩، ص. ٧٢٧

² حسان العجم افضل الدين ابراهيم بن علي خاقاني شرواني. ديوان. بتصحيح وتحشية وتعليقات علي عبد الرسول. ص. ١٨٧؛ ص. ٩٤٠

əsərləri ona görə qiymətlidir ki, burada tədqiq olunan dövrün on hökmdarının adı və titulu çəkilir".¹ Şirvanşahlar dövlətinin ən məşhur tədqiqatçısı S. Aşurbəyli «Государство Ширваншахов» ("Şirvanşahlar dövləti") əsərində Xaqaninin qəsidələrindən xeyli sitatlar gətirmişdir. 2007-ci ildə nəşr olunmuş "Azərbaycan tarixi" kitabı da bu cəhətdən istisna deyil. Amma kitabda şairin əsərlərinə əsasən fikir yürüdülmürkən "Xaqaninin şeirlərindən birində görünür...", "Buna öz mədhiyyələrindən birində şair Xaqani də işarə etmişdir", "Omun yazdığından aydın olur ki..."² kimi ümumi ifadələrdən istifadə olunmuş və dəqiq mənbə göstərilməmişdir. Bu da şairin məhz hansı əsərinə istinad olunduğunu araşdırmağa imkan vermir. Dərbənd əmiri ilə bağlı olan məlumat da belədir: "1154-cü ildə abxaz (gürcü) hökmdarı Demetre ilə Dərbənddə olmuş ərəb tarixçisi İbn əl-Əzraq Dərbənd əmiri, abxaz (gürcü) hökmdarının kürəkəni Əbül müzəffərin adını çəkir. Xaqaninin mədhiyyəsində Dərbənd əmiri kimi göstərilmiş Əbül müzəffər 1160-cı ildən sonra hakimiyyətə gəlmiş şirvanşah I Axsitanın (Tamarın və Mənuçehrin oğlunun) titulu olmuşdur. Güman etmək olar ki, 1154-cü ildə gələcək şirvanşah Axsitan Əbül müzəffər də özünün bir çox sələfləri kimi əvvəlcə Dərbənd əmiri olmuşdur. Gürcü salnaməsi 1191/1192-ci ilə qədər şirvanşah kimi hakimiyyətdə olmuş Axsitanı "Movakan (Muğan), Şirvan və Dərbənddən Xalxaladək (Ərdəbil yaxınlığında) dəniz sahili vilayətlərin hökmdarı" kimi qələmə verir".³

"Xaqaninin mədhiyyəsi" deyilərkən hansı mədhiyyənin nəzərdə tutulduğu qeyd olunmadığına görə belə ehtimal edirik ki, söhbət şairin Dərbənd əmirinə fars dilində yazdığı əsərdən gedir. İstənilən halda burada verilən məlumat Xaqaninin qəsidəsinə

¹ Bünyadov, Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. 1136–1225-ci illər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 200

² Azərbaycan tarixi. III–XIII əsrin birinci rübü (məsul redaktor: N. Vəlixanlı). 7 cildə: II c. Bakı: Elm, 2007, s. 343; s. 251; s. 344 və s.

³ Azərbaycan tarixi. III–XIII əsrin birinci rübü (məsul redaktor: N. Vəlixanlı). 7 cildə: II c. Bakı: Elm, 2007, s. 266

yox, ümumiyyətlə Dərbənd və Şirvanın tarixinə aid mənbələrə ziddir. Düzdür, Xaqani əsərlərində Axsitana Əbu əl-Muzaffar kimi müraciət etmişdir: “*Xaqani Əbul-Müzəffər dedikdə Axsitandan, Fəxrəddin dedikdə Mənuçehrdən danışır. Axsitan Müzəffərəddin ləqəbini, Əbul-Müzəffər künyəsini daşımışdır*”.¹ Məlum olduğu kimi, “kunyə” sözünün mənası ləqəbdir, أبو، ابن، أم، بنت (ata, qız, ana, oğul) kimi sözlər vasitəsilə yaranır, amma yalnız ləqəbə, kunyəyə əsaslanmaqla nəticə çıxarmaq düzgün deyil.

Ərəb mənbələrinə əsaslanan Vladimir Fyedoroviç Minorskinin (1877–1966) «История Ширвана и Дербенда X–XI веков» (“X–XI əsrlər Şirvan və Dərbənd tarixi”) əsərinə görə, təxminən 524–45-ci / 1130–50 illər arasında əl-Babı ziyarət edən ispaniyalı ərəb – səyyah Əbu Hamid əl-Əndəlusi əl-Ğarnati yerli əmir *Seyf əd-Din Muḥəmməd bin Xəlif əs-Sulamini*ni adını çəkmişdir və bu ad ərəb tarixçisi İbn əl-Əzraqın *Tə’rix Məyyafarığın* əsərində də çəkilib, İbn əl-Əzraq göstərir ki, ona hicri 549 / 1154-cü ildə gürcü çarı Dmitrini müşayiət edərkən rast gəlib, çar Dmitrinin kürəkəni olan Əbul-Muzaffar qayınatasını qarşılamağa gəlibmiş.² Minorski Seyf əd-Dinin ərəb əsilli Haşimi Sulami sülaləsinin əmiri olduğunu göstərmiş və əlavə dəlil kimi görkəmli numizmat, arxeoloq Yevgeniy Aleksandroviç Paxomovun (1880–1965) tədqiqatına əsaslanmışdır. Bütün ömrünü Qafqazın tarixinə həsr edən Y. A. Paxomov Azərbaycanda numizmatika elminin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır. O, qədim sikkələr əsasında XII–XIII əsrlərdə Dərbənd knyazlığının tarixi ilə bağlı əsaslı tədqiqat aparmış və bizim üçün əhəmiyyət kəsb edən dövrdə Dərbənddə 8 sikkə növünün olduğunu və onlardan 4-nün Muzaffara aid olduğunu göstərmişdir.³ Minorski onun verdiyi məlumatla əsasla-

¹ *Kəndli-Herişçi, Q.* Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 369

² *Минорский, В. Ф.* «История Ширвана и Дербенда X–XI веков». Москва: Издательство восточной литературы, 1963, с. 184

³ *Пaxомов, Е. А.* О Дербендском княжестве XII–XIII в. // Баку: Известия АЗГНИИ, 1930, т. 1, вып. 2, с. 3

naraq İbn əl-Əzraqın adını çəkdiyi Əbu əl-Muzaffarın *əl-Məlik əl-Adil Muzaffar bin Muḥamməd bin Xəlifə* olduğunu göstərmişdir.¹ Bu fikir Xaqaninin Dərbənd əmirinə ərəbcə yazdığı qəsidədən olan aşağıdakı beytlə üst-üstə düşür:

السالمي العادل الملك الذي صاد الملوك الصيد صيد الا عصر
قد عزت العرب الاعاجم عزة بالسالمي الهاشمي المخبر²

Əs-Səlimi əl-‘Adil kibrli hökmdarları zamanəsinin ovçu-su kimi ovlayan hökmdardır.

Həm ərəblər, həm əcəmlər islahatlar edən əs-Səlimi əl-Həşimi sayəsində güclü oldular.

Q. Kəndli-Hərişçi də şairin Dərbənd səfəri ilə bağlı məlumat vermiş və onun Dərbəndə həbsindən az sonra – hicrətin 552-ci ilində səfər etdiyini və Dərbənd hakimi Seyf əd-Dinin ona dördmörtəbəli “zərnigar eyvanlı” qəsir və əsmər türk qızı ər-məğan etdiyi qənaətinə gəlmişdir.³ Alim Dərbənd əmirinin kimliyini belə göstərmişdir: “*Xaqaninin 552-ci ilin sonlarında Dərbəndə getməsi irəlicədən düşünülmüş bir səfər idi. O vaxt Şamaxı və Dərbənd hökumətləri arasında dolaşıqlıq və çəkişmə var idi. Buna görə də Şirvanşahlarla çəkişmədə olan Xaqani üçün Dərbənd əmirliyi əmin görünə bilərdi. O zaman Arslan Seyfəddin Müzəffər Dərbənd hökmdarı idi*”.⁴ Q. Kəndli-Hərişçi Xaqani yaradıcılığına əsasən Dərbənd hakiminin adına Arslan adını da əlavə etmişdir. Xaqani kimi Mücirəddin Beyləqaninin də mədh

¹ Минорский, В. Ф. История Ширвана и Дербенда X–XI веков. Москва: Издательство восточной литературы, 1963, с. 185

² أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقاني شرواني. ديوان. دکتر ضياء الدين سجادي. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۵۵

C 61 şifrəli Sankt-Peterburq nüsxəsi, vərəq 145 a

³ *Kəndli-Hərişçi, Q.* Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 292

⁴ *Kəndli-Hərişçi, Q.* Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 291

etdiyi şəxsiyyətlər sırasına daxil olan Dərbənd hakimi onun da əsərində “*Dərbənd hakimi Müzəffər ibn Məhəmməd Arslan*”¹ kimi təqdim olunmuşdur. Minorski bu ada Arslan adının əlavə edildiyini həmin dövrdə Dərbənddə artıq türkləşmə prosesinin başlaması ilə əlaqələndirmişdir.²

Dərbənd əmirinin kimliyini araşdırmaq üçün şairin əlimizdə olan qəsidəsinə istinad etsək, belə nəticə əldə edirik ki, “Azərbaycan tarixi” kitabında göstəriləyi kimi, əgər bu, I Axsitanın tituludursa, deməli, həmin vaxt Şirvanda I Axsitanın atası II Mənuçəhr hakimiyyətdə olub. Qəsidədə Şirvandakı vəziyyətdən şikayət və Dərbənd əmirinin şairə göstərdiyi səxavətlə bağlı beytlər öz əksini tapıb. Onda belə çıxır ki, şair oğula atadan şikayət etmiş, həmin vaxt şairlə onsuz da soyuq münasibətləri olan Axsitan da bu şikayətin müqabilində şairə qayğı göstərmişdir. Eləcə də, hər iki dildə olan qəsidədə Dərbənd əmiri *Əbul-Muzəffər bin Muəmməd* kimi qeyd olunub. Ərəbcə olan qəsidədə şair deyir:

خضع الوری لمظفر بن محمد و محمد فاق الوری بمظفر³

İnsanlar Muzəffər bin Muəmmədə itaət göstərdilər və Muəmməd müzəffərliyi ilə insanlar arasında seçildi.

Bu kimi hallar, eləcə də “Azərbaycan tarixi”nin “*Mənbələr və ədəbiyyatın siyahısı*”nda şairin ölkəmizdə nəşr olunan “Seçilmiş əsərləri”nin adının düzgün qeyd olunmaması Z. Bünyadovun illər öncə dediyi “*Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani, Fələki Şirvani və başqa şairlərin əsərlərində tarixçi üçün mühüm olan hadisələrin xatırlanması, hökmdarların fəaliyyətinin qiymətlən-*

¹ Əlizadə, L. Mücirəddin Beyləqani qəsidələrində bəzi tarixi faktlar // Klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatına dair araşdırmalar. Bakı: Elm və təhsil, 2021, s. 164

² Минорский, В. Ф. История Ширвана и Дербенда X–XI веков. Москва: Издательство восточной литературы, 1963, с. 185

³ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۹

dirilməsi özünəməxsus yer tutur, müxtəlif vəzifə titulları göstərilir, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin xidməti və saraydakı mövqeyi qeyd edilir. Ancaq təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanın bizi maraqlandıran dövrdəki ədəbiyyat tarixinin tədqiqatçıları şairlərin, xüsusən Xaqani, Fələki, Mücirəddin Beyləqani kimi dahiələrin yaradıcılığını tarixi şəraitlə bağlı şəkildə hələlik lazımi dərəcədə öyrənməmişlər”¹ fikrini gündəmə gətirir, yəni klassik şairlərimizin əsərlərini araşdıran ədəbiyyat tarixi tədqiqatçıları ilə həmin dövr şairlərinin əsərlərinə tarixi mənbə kimi müraciət edən tarixçilər arasında iş birliyi çox vacibdir. Ancaq bu iş birliyi sayəsində klassik şairlərimizin əsərlərini araşdıran ədəbiyyat tarixi tədqiqatçıları orada olan tarixi məqamları ədəbiyyat aləminə düzgün təqdim edə bilər; həmin dövrü tədqiq edən tarixçilər də tariximizi düzgün çatdıra bilər. Məsələn, Xaqaninin ərəbcə şeirlərinin filoloji tərcüməsində həmin dövrə aid tarixi mənbələr araşdırılsaydı, Dərbənd hakiminin kimliyini göstərən beyt təhrifə uğramazdı:

السالمي العادل الملك الذي صاد الملوك الصيد صيد العصر
قد عزت العرب الاعاجم عزة بالسالمي الهاشمي المخبر

*O elə sağlam və ədalətə malik bir ölkə başçısıdır ki,
Başqa ölkə başçılarını əsrlər boyu ovçu kimi ovladı.
Artıq o, ərəblərin və əcəmlərin qüdrətini sağlamlığı,
Haşimiliyi və məhumatı ilə artırmışdır.²*

Eləcə də, “Azərbaycan tarixi”nin tərtibçiləri Q. Kəndli-Herisçinin “Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti)” monoqrafiyasında şairin Dərbənd səfəri ilə bağlı verilən məlumatla ətraflı tanış olsaydılar, Dərbənd hakimi ilə şirvanşah I Axsitanı eyniləşdirməzdilər.

(Digər mənbədə – “Seçilmiş əsərləri”ndə bu iki beyt yoxdur.³)

¹ Bünyadov, Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. 1136–1225-ci illər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 199

² Xaqani Şirvani. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s. 89-90

³ Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 215-218

Qəsidənin məzmununa keçməzdən əvvəl qeyd edək ki, Xaqaninin Dərbənd hakiminə hər iki dildə yazdığı şeirlərin hər ikisinin ravi hərfi ر – *radır* və hər iki qəsidənin girişində səhərin gəlişi təsvir olunub. Şairin fars dilində yazdığı 5 mətlədən ibarət olan qəsidə belə başlayır:

چون آه عاشق، آمد صبح آتش مُعْتَبَر
سیماب آتشین زد در بادبان اخضر¹

Aşiqin odlu ahı səhər tezdən hər tərəfi ətrə boyayanda yaşılıqlar yelkəninə günəş saçıdı.

Ərəbcə olan qəsidə:

يا طيف ناظرة كصبح مسفر سفر الصبح نعم صباحا و اسفر

Ey səyyahın səhərinə bənzəyən yuxu, səhər oldu, səhəri qarşıla və yox ol.

Gördüyümüz kimi, hər iki qəsidə təbiət mənzərəsinin – səhərin açılmasının təsviri ilə başlayır. Təbiətin vəsfini Səlcuqilər dövrü ədəbiyyatına xas bir xüsusiyyət kimi göstərən Muhəmməd ət-Tunciyə görə, həmin dövrdə yaranan divanları qəsidə-mədhiyyələrin girişində verilən gül-çiçəyin, yığılan meyvənin, dənizlərin, çayların, gecənin təsviri olmadan təsəvvür etmək mümkün deyildi.² Bu da ərəb ədəbiyyatında əl-Buhturi, İbn əl-Mu‘təzz, İbn Rumi kimi vəsf ustalarının ənənələrinin davamı idi.

48 beytdən ibarət ərəbcə yazılan qəsidədə qəmgin notlar özünü göstərir. Çox güman ki, bu da şairin daxili narahatlığının əksidir. Çünki o, rahatlıq tapmaq ümidi ilə Şirvandan baş götürüb Dərbəndə səfər etmiş, amma arzusunda olduğu mənəvi rahatlığı tapa bilməmişdir.

Səhərin gəlişinin təsviri mədhiyyənin ilk 10 beytini əhatə edir. 11-ci beytdə şair daxilindəki yaralardan bəhs edir. Şirvanla

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد اول. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۲۶۷

² التونجی، محمد. حول الادب في العصر السلجوقي. منشورات مكتبة قورینا، ۱۹۷۴، ص. ۱۹۵

bağlı acısını dilə gətirərək, orada xoş gün keçirmədiyini, içinin yaralarla dolu olduğunu göstərir:

جرح الحشا حاشاك حشّ حشاشتي لا تنكري جرح الحشا لا تنكر
شكواي عن شروان شرواها الشقاء عودي الى ثغر السعادة و اذكر¹

Haşa, daxilimdəki yara son nəfəsimi də aldı, içimdəki yaraları qınama sən, qınama.

Şərvandan şikayətim onun ağır vəziyyətini göstərir, səadət olan yerə qayıt və zikr elə.

14-cü beytdən Dərbəndin təsvirinə keçid alan şair Dərbənddə ona hədiyyə edilən qəsrə Kisra bürcü ilə müqayisə etmişdir:

أبرج كسرى صاغ حليك صانع فكسرت طرف الغانيات السقر
خلع الامير عليك أبهى خلعة فرفلت مضحكا بالنضر منظر²

Yaradan səni Kisra bürcü iləmi bəzəyib? Gözəllərin qalıcı baxışlarını yayındırırsan.

Əmir səni ən gözəl xələtlə mükafatlandırıb, sən də gülümsəyərək bu gözəl mənzərəylə qürurlanırsan.

Şair məzmunu xələl gəlmədən, təmtəraqlı, yorucu cümlələ-rə yol vermədən öz məqsədinə doğru gedir və məmduhün məd-hinə maraqlı bir keçid edir. O, qalanın uzaqdan diqqət cəlb et-məsini hökmdar Seyf əd-Dinin döyüşdə parlayan qılıncına bən-zədir.

ودنا لك الاقصى كأنك في الوغى من سيف سيف الدين برق الجوهر³

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۸

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۹

³ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۹

Seyf əd-Dinin qılınıc döyüşdə qiymətli daş-qaş kimi necə bərq vurursa, sən də uzaqdan elə görünürsən.

Xaqaninin burada qalanı *qılınca* bənzətməsi təsadüfi deyil. Çünki qılınıc Şərq ədəbiyyatında qəhrəmanlıq rəmzi kimi çox məşhur olub. Məsələn, ilkin İslam dövrü şairi Kə'b ibn Zuheyr (v. 662) “Burdə” qəsidəsi kimi tanınan “Bənət Suad” (*Suad mə-ni tərək etdi*) qəsidəsində Peyğəmbəri ﷺ qılınca bənzətməmişdir:

إنَّ الرسولَ لسيفٌ يستضاءُ به مهتدٌ من سيوفِ الله مسلول

Peyğəmbər parlaq bir qılınıc kimidir. O, Allah-təalanın qılınıcdan sıyrılıb çıxardığı iti hind qılınıcına bənzəyir.

(Tərcümə: A. Qasımova)¹

18-ci beytdən mədh hissə başlayır. Dərbənd əmirinin ədalətindən, cəsarətindən, insanların ona olan sevgisindən bəhs edilir. Şairə görə, bu sevgini əmir öz xidmətləri sayəsində qazanıb. Həm onun rəiyyəti, həm əsgərləri əmirə zorakılıqla deyil, öz xoşlarına itaət göstərirlər. Onun adına xütbələr oxunur, üzündəki nura ibadət edilir.

Şair Dərbənd şəhərinə xüsusi məhəbbət bəsləmişdir. Bəlkə də bu, Dərbəndin tarix boyu “dəmir qapı Dərbənd” kimi mübarizlik, qəhrəmanlıq simvolu olmasından bəhrələnmişdir. Xaqani təbii ki, Dərbənd şəhərinin Şərq tarixində qoyduğu izə yaxşı bələd idi. Buna görə də o, bu şəhərə “dünyanın cənnəti” deyə müraciət edərək İsa peyğəmbərin (s.) bu torpaqla təyəmmüm etdiyini və məhz bu torpağın paklığı, təmizliyi ilə göylərə qalxdığını göstərmişdir. Mədhhiyyənin 35-39-cu beytlərini təşkil edən bu hissədə şair özünü də unutmur:

يا جنة الدنيا فديتك فاسمعي هذا الثناء عن شاعر متبحر²

¹ Qasımova, A. Ərəb ədəbiyyatı. V–XIII əsrlər (ikinci nəşr). Bakı, 2023, s. 236 ([A.Qasımova, Ərəb ədəbiyyatı.pdf](#))

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۹

Ey dünyanın cənnəti, sənə qurban olum, məni dinlə, bu tərif alim-şairdən gəlir.

Qəsidənin son beytlərindən belə məlum olur ki, Dərbənd hakimi şairə qarşı çox səxavətli və əliaçıq davranmışdır:

أحييتني كرما بفضل منشط وامنتني خجلا ببذل منشط¹

Sən alicənablıqla həvəsləndirici fəzilətinlə məni diriltidin, canlandırıcı səxavətinlə məni xəcalətimdən öldürdün.

Qəsidənin sonunda Xaqani müdrikliyi özünü göstərir. Şair incə bir siyasətlə Seyf əd-Ddinin ona göstərdiyi səxavətdən, alicənablıqdan bəhs etməklə yanaşı, Dərbənd əmirinə öz tövsiyələrini, məsləhətlərini verməkdən çəkinmir:

فاخلد وخذ بالنفاذ يد الوري وأملك رقاب المالكين وسخر
والله عاذ بنصره لك حافظا فاحفظ عباد الله طرا وانصر²

Həmişə var ol və insanlara əl tutmaqda davam et, hakimlərin başının üstündə dur və özünə tabe et.

Allah səni hiyf edərək sənə kömək olduğu kimi, sən də onun qullarını bir nəfər kimi qoru və kömək ol.

Xaqaninin digər bir mədhiyyəsi də **Məlikul-Ə'zam Alə əd-Din Atsız (1128–1156)** həsr olunub. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, şairin ərəb dilində iki müqəddiməsi – dibaçəsi var. Onlardan biri adı çəkilən qəsidəyə yazılıb. Müqəddimədə mənalı söz deməyə bir çağırış var; şair birdən-birə fars dilindən ərəb dilinə keçməsindən, lakin buna baxmayaraq, yenə də dil-də söz oyununa yer verməməsindən, əsassız, təmtəraqlı nitqdən qaçmasından danışır. Onun məzmunu şairin orta əsr Azərbaycan alimi Qütb əd-Din Əbhəriyə farsca yazdığı mək-

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۰

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۰

tuba uyğun gəlir. Həmin məktubunda da şair sözün işlənməsindəki çatışmazlıqlardan, çürümüş ifadələrin yazıdan çıxarılmasının gərəkliyindən, yeni söz və deyimlərin yazıya gətirilməsi yollarından, hər sözün yerinə görə işlədilməsinin vacibliyindən söz açmışdır.¹

Məktubda olduğu kimi, dibaçədə də Xaqani sözə yüksək qiymət vermiş və onu süası yaxında olan, ancaq yüksəkdə durduğuna görə əlçatmaz olan Günəşlə müqayisə etmişdir. Müqəddimədəki maraqlı fikirlərdən biri də belədir:

فلا ينبغي أن يكون الاديب شاعرا ولكن يجب أن يكون الشاعر أدبيا كما لا ينبغي أن يكون الطبيب فيلسوفا ولكن يجب أن يكون الفيلسوف طبيبا.

*Ədibin (elmi olanın, ziyalının) şair olması vacib deyil, lakin şairin ədib olması vacibdir. Necə ki, təbibin filosof olması vacib deyil, lakin filosofun təbib olması vacibdir.*²

Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, dibaçənin bu hissəsi M. Sultanov və S. Rzaquluzadənin tədqiqatlarında öz əksini tapıb. Hər iki tədqiqatçı tərcüməni versələr də, fikir şərh olunmamışdır. Təbii ki, Xaqani kimi mütəfəkkirin sözlərini tam açıqlamaq çox çətinidir. Amma yenə də bu maraqlı fikrə öz münasibətimizi bildirmək istədik.

Məlumdur ki, orta əsrlərdə şairə qoyulan tələblər çox sərt idi. Nizami Aruzinin verdiyi məlumata görə, şair bütün elmlərdən xəbərdar olmalı və müxtəlif adətlərə bələd olmalı idi; şeir istənilən elm sahəsinə fayda verə bildiyi kimi, istənilən elm sahəsi

¹ Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (red. hey. sədri: M. Kərimov). 6 cildə, II c. Bakı: Elm, 2007, s. 464

² أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقاني شرواني. ديوان. دكتور ضياء الدين سجادي. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۵۶؛ خاقاني شرواني. ديوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدين كزازی. تهران: نشر مركز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۲

şeyirdə öz əksini tapa bilərdi.¹ Deməli, şair əvvəlcə ədib, yəni ziyalı, savadlı, hərtərəfli dünyagörüşə malik olmalı, daha sonra şair kimi qələmini sınamalı idi. Buna görə də, ədibin, ziyalının şair olması vacib deyil, amma şairin ədib olması vacibdir, filosof və təbib kimi. Bu iki termin arasındakı əlaqənin tarixi çox qədimdir. Hippokrat, Əbu Bəkr ər-Razi, İbn Sina kimi alimlər əvvəlcə görkəmli filosof, daha sonra isə təbib olmuşlar, yəni təbiblik filosofluqdan sonra gələn mərhələdir; buna görə də təbibin filosof olmağa ehtiyacı yoxdur, amma filosof getdikcə inkişaf edib təbib ola bilər.

Qəsidəyə keçməzdən əvvəl onu qeyd edək ki, eyni mövzu ya hər iki dildə müraciət etmə ənənəsi Xaqani yaradıcılığı üçün xarakterikdir və bu ənənəyə uyğun olaraq, şair Alə əd-Dini də iki dildə – həm fars, həm də ərəb dilində mədh edib. Q. Kəndli-Herişçinin bununla bağlı gəldiyi qənaət belədir: *“Xaqani qəsidələrini oxşar bir şəraitdə yazaraq, 544-cü ildə Atsız göndərmişdi. Bu əsərdə şair Atsız əvvəlcə farsca, sonra ərəbcə şe’r yazdığını, “ərəbcəyə sarı üz qoyduğunu”, ərəbcə hicaz ləhcəsi və şivəsilə nəzm və nəsr yazdığını bildirir. Xaqani bu şeirlərini Ələddinin xatirindən yorğunluğu çıxarmaq məqsədilə, vəzir Qivamül-Mülkün xahişilə qələmə aldığı Atsız bildirmişdir. O, bu əsərini 544-cü ildə 24 yaşında ikən Şamaxıda yazaraq Atsız göndərmişdir”*.²

Qəsidənin həcmi istifadə olunan mənbələrdə fərqlidir: M–242 şifrəli Bakı əlyazmasında 43, C 61 şifrəli Sankt-Peterburq əlyazmasında 44, Kəzzazi və Səccadi nəşrlərində 45 beytdən ibarətdir. Qəsidənin həcmi kimi, mətni də mənbələrdə fərqli verildiyindən tərcümədə bütün mənbələri nəzərə almağa çalışdıq.

¹ Арузи, Н. С. Собрание редкостей или четыре беседы (пер. с перс. С. И. Баевского и З. Н. Ворожейкиной). Москва: Издательство восточной литературы, 1963, с. 47, 59

² Kəndli-Herişçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 206

Qəsidənin ilk beyti haqqında əvvəlki paraqrafda məlumat verilib. Növbəti beytdə yüksəklik təsvir olunur. 10-cu beytə qədər olan hissədə göstərilir ki, həmin yüksəkliyin zirvəsində İsa peyğəmbər (s.) üçün pənahgah var, İdris peyğəmbər (s.) üçün genişlik; ulduzlar onun yolunda oruc tutur, səma səcdəyə gedir. 11–15-ci beytlərdə şair, öz məmduhunu bu yüksəkliyin üzərində təsvir edir. 16–26-cı beytlər qəsidənin ən maraqlı hissəsidir. Burada hökmdar-şair arasındakı real münasibətlər ön plana çəkilməmişdir. Məlum olur ki, Alə əd-Din Xaqaniyə qarşı həmişə diqqətçil davranmamışdır və buna görə də şair incə bir eyhamla onun səxavətinə ehtiyacı olduğunu dilə gətirmişdir:

أنا النبات أنمائي بغيث سخائه فنبت الكرى ينمو إذا الغيث يهجم
أنا الماء اعلانى بشمس نواله فماء الرّبيّ يعلو إذا الشمس تطلع¹

Mən onun səxavət yağışı ilə böyütdüyü bitkiyəm, əkilən bitki yağış yağarsa, əmələ gəlib inkişaf edir.

Mən onun uğurlarının günəşi ilə göylərə qaldırdığı suyam, su günəş çıxarsa göylərə qalxar.

Şairin burada öz məmduhunun müsbət keyfiyyətlərini *yağışla, günəşlə* müqayisədə ön plana çıxartması Cahiliyyə və Əməvilər dövrünün poetik ənənələrini xatırladır.

Daha sonra şair Alə əd-Dinin bəzən şeirə qarşı laqeydliyinə toxunsa da, bu laqeydlikdən şikayət etmir, əksinə, belə bir münasibəti ədalətli və mərhəmətli Allahın (a.c.) öz bəndəsinə olan münasibəti ilə müqayisə edir:

هو البحر ذو الجزر والمدّ في الندى كذلك دأب الله يعطى ويمنع

Səxavətdə (əliaçıqlıqda) o, qabarma və çəkilmələri olan dənizdir, bu, həm verən, həm də alan Allaha xasdır.

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۲

Xaqani yaradıcılığı üçün xarakterik olan didaktik fikirlər, nəsihətlər bu qəsidədə özünü daha parlaq şəkildə göstərir. Şair insanları doğru yoldan azdıran bəzi keyfiyyətləri tənqid etməklə, sanki özünü də tərbiyə etməyə çalışır. Məsələn, aşağıdakı beytə nəzər salaq:

بواعث حرص المرء نار و صخرة فلا صخرة تروى ولا نار تشبع.

İnsan hərisliyinin səbəbi od və daşdır, amma susuzluğu yatıran daş yoxdur, aclığı doyuran da od.

Burada od (نار) qızıl, daş (صخرة) isə qiymətli daş-qaş mənasında işlədilmişdir. Şair insanı yolundan azdıran sərvət hərisliyinə qarşı çıxmış, qızılın, qiymətli daş-qaşın qarın doyurmadığını bildirmişdir. Eyni fikrə “Tuhfətul-İraqeyn”də də rast gəlirik:

زر چیست جز آتشی فسرده خاکی بیمار بلکه مرده¹

Zər nədir? Kül olmuş atəşdən başqa bir şey deyil, xəstə torpaq, bəlkə də ölü torpaq.

Qiymətli daş-qaşın qarın doyurmadığı ilə bağlı fikirlər Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” poemasında Bərdənin ağıllı hökmdarı Nüşabə ilə Makedoniyalı İskəndərin qarşılaşmasını yada salır. Poemada Makedoniyalı İskəndərin şərəfinə ziyafət düzəldib, yemək əvəzinə qarşısına daş-qaş düzdürən Nüşabə dünya şöhrətli sərkərdəyə yeyilə bilməyən daş üçün savaşağın mənasız olduğunu göstərmiş, bu ağıllı hərəkəti ilə Bərdəni işğaldan qurtara bilmişdir.

Qəsidənin növbəti beytləri də didaktika üzərində qurulub. Burada isə “hər şeyin çoxu ziyandır” fikrinin təbliğini görürük:

نهاية فعل الخمر سُكر معاقر لَمَّا زاد فوق السكر فهو مضيق
دوام نعيم بالزوال مخبر وكثير دواء للطباع مفرع²

¹ خاقانی شروانی. تحفة العراقيين. کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ص. ۱۷
² خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۲

Şərabı çox içməyin sonu sərxoşluğa qurşanmaqdır, sərxoşluq artıqca, qənimin olur.

Həzzin (xoş günlərin) uzun sürməsi yoxluqdan xəbər verər, dava-dərmanın çoxluğu insan təbiəti üçün təhlükəlidir.

Bu fikir “əl-Qur’ənul-Kərim” ayələrinin (“əl-Furqan” surəsi, 67-ci ayə; “əl-İsra” surəsi, 29-cu və 110-cu ayələr) təsiri altında formalaşan لا إفراط ولا تفريط – *əməllərin xeyirlisi orta olanıdır, nə ifrata varmaq, nə də laqeydlikdir* hikməti ilə uzlaşır.

27-ci beytdən qəsidənin əsas hissəsi – Alə əd-Dinin mədhi başlayır. Şair burada orijinallıq nümayiş etdirmiş və Alə əd-Dinin onun qəsidəsinə laqeyd qaldığını vurğulayaraq göstərmişdir ki, hökmdarın onun təmtəraqlı sözlərinə ehtiyacı yoxdur, çünki onun arxasında öz xalqı var və o, hər iki İraqda tanınıb sevilir:

فلا غرو أن يزرى بما أنا حلته لأجل علاء الدين قوم سميدع
نظام المعالي من خراسان سيد عريق وفي صقع العراقين مصقع

Təəccüblü deyil ki, o, mənim bəzəkli sözlərimə laqeyd qaldı; çünki Alə əd-Dinin uğrunda qəhrəmanlıq göstərən xalq var.

Xorasandan olan bu yüksək keyfiyyətlər sahibi nəcib bir ağadır və hər iki İraqın ərazisində məşhurdur.

Alə əd-Dini “dövrünün Cahizi” adlandıran şair, onu iki tac sahibi Keyxosrov kimi qələmə vermiş, həm türklərin, həm də İranın ona itaət etdiyini göstərmişdir.

Qəsidədə şair Xaqanini filosof Xaqani əvəz etdikcə nücum, din, fəlsəfə, hikmətlə bağlı fikirlər də bir-birini ardıcıl şəkildə tamamlamışdır.

Xaqaninin qəsidələrindən biri də **Muhamməd Səm‘aniyə** həsr olunmuş mədhiyyədir. Maraqlıdır ki, şairin ərəbdilli şeirləri arasında Səm‘aniyə həsr olunmuş şeir ayrı-ayrı parçalar şəklində təqdim olunub. Əgər Səccadinin tərtib etdiyi “Divan”da Səm‘aninin adının çəkildiyi şeirlər 14 və 6 beytdən ibarət hissələr şək-

lində ardıcıl olaraq təqdim olunubsa,¹ Kəzzazinin tərtib etdiyi “Divan”da 14 beytlik şeir “قصيدة يمدح بها محمد السمعي” “Muhamməd Səm‘aninin mədh olunduğu qəsidə”² adı altında, digər 6 beyt وله أيضا – həmçinin ona aiddir başlığı ilə ayrı-ayrı şeir nümunələri (4 və 2 beytlik)³ kimi dağınıq şəkildə yer almışdır. Şairin əlyazmalarına gəlincə, şeirə Bakı nüsxələri arasında M-413 şifrəli əlyazmada rast gəlini. Burada haqqında danışdığımız şeir parçaları eyni səhifədə yazılmışdır. Əvvəldə qeyd olunduğu kimi, həmin əlyazma digərlərindən öz strukturuna görə fərqlənir, yəni əlyazmada əsərlər vərəqlərin kənarlarında da yazılıb. Qəsidənin əsas hissəsi (əlyazmada bu hissə 13 beytdən ibarətdir) səhifənin mərkəzində yazılmış, qalan 6 beyt isə səhifənin sağ küncündəki boş yerə yerləşdirilmişdir. Şeir parçaları qafiyyə və məzmun baxımından bir-birinə uyğun gəlir. Buna görə də, bu şeirlərin *Muhamməd Səm‘aninin mədh olunduğu qəsidə* “قصيدة يمدح بها محمد السمعي” adı altında iki mətləli qəsidə kimi verilməsini daha doğru hesab edərək, həm tərcümə, həm də araşdırma prosesinə bu şəkildə yanaşdıq. Şairin digər əsərlərinin tərcüməsi zamanı rastlaşdığımız çətinliklər burada da müşahidə olunur. Amma mənbələr arasında müqayisələr aparmaqla müəyyən nəticələr əldə etmək mümkün oldu.

Qəsidənin elə ilk beytlərindən şairin öz məmduhuna verdiyi yüksək dəyər özünü göstərir:

أحني لكنز الفضل أسّ معاني خضر العلوم محمد السمعي
فلك الفضائل شمس أوجات العلي نخل الشهاب الفرد ذي اللعان⁴

¹ أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقانی شروانی. دیوان. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۶۶ – ۹۶۷

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۷

³ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۷۰ – ۱۳۷۱

⁴ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۷

Fəzilət xəzinəsi, elmlərin Xıdrı Muəmməd Səməniyə mə-nalar qaynağını baş əydirirəm.

Fəzilət və ləyaqət zirvəsinin Günaşi, tayı-bərabəri olmayan parlaq ulduzların bəzəyi sənə aiddir.

Şair qəsidədə Səməninin dərin və xeyirli biliklər sahibi olduğunu göstərmək üçün onu elmlərin Xıdrı kimi qələmə vermişdir. Çünki *Xıdr* “əl-Qur’ənul-Kərim”in “Kəhf” surəsində adı aşkar çəkilməyən alim kimi təqdim olunub:

﴿فَوَجَدَا عَبْدًا مِنْ عِبَادِنَا آتَيْنَاهُ رَحْمَةً مِنْ عَيْنِنَا وَعِلْمًا﴾

(Musa və Yuşa orada) Öz dərgahımızdan mərhəmət (peyğəmbərlik və vəhy, yaxud ilham və kəramət) ata etdiyimiz və Öz tərəfimizdən elm (qeybə dair bəzi biliklər) öyrətdiyimiz bəndələrimizdən birini (Xızırı) tapdılar.

(Tərcümə: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev).

Abdur-Rahməni əs-Sədinin təfsirində Xıdr belə təsvir olunur: “Allah Xıdra xüsusi lütfkarlıqla yanaşaraq, ona dərin və xeyirli biliklər bəxş etmişdir. Özünün bəzi bilikləri ilə o, hətta dinin əsas əhkamları və digər şeylər barəsində ondan daha məlumatlı olan müqəddəs Musa peyğəmbəri (s.) də ötürüb keçmişdi”.¹

Qəsidənin məzmunu ilə tanışlıqdan sonra belə ehtimal etmək olar ki, qəsidə XII əsrin əvvəllərində yaşamış Xorasandan olan hafiz, mühəddis, tarixçi, filoloq Əbu Səad Abdul-Kərim ibn Muəmməd əs-Səməniyə həsr olunub. Adların geneologiyasına aid səkkiz cildlik kitabı ona xüsusi şöhrət qazandırmışdır. Bu əsər qərbdə İspaniyadan tutmuş şərqdə Çinə qədər orta əsrlər müsəlman dünyasının bütün regionlarını əhatə edən materialı

¹ *Ас-Саади, Абд ар-Рахман. Толкование Священного Корана (пер. с араб. Э. Кулиев). В 3 томах: т. 3. Москва, 2012, с. 471*

özündə hifz edir.¹ Xaqani aşağıdakı beytdə bu cəhəti göstərmişdir:

قد سلّ من ظلمات غيم دواته ياقوتة لعداد اكرم عان²

O öz mürəkkəb qabısının qara buludlarının zülmətindən ali-cənab bəndələri saymaq üçün bir yaqut çıxartdı.

Bu qəsidədə də şair öz məmduhunu Suhban Vailə, Quss bin Saidəyə bənzətməmiş və sonda özünü onun səsinədən doğan əks-səda kimi qələmə vermişdir.

Xaqaninin növbəti qəsidəsi öz məzmununa görə mərsiyədir və o, imam **Muhamməd Yəhyaya** həsr olunub. Qəsidəyə keçməzdən əvvəl onun yazılma səbəbinə toxunaq. Şairin yaşayıb-yaratdığı XII əsr həm mədəniyyətin çiçəklənməsi, həm də siyasi hadisələrin, müharibələrin, hakimiyyət çəkişmələrinin güclənməsi ilə xarakterizə olunur. Səlcuqilər dövlətini parçalayan, müxtəlif şəhərlərdə amansız qətlər törədən *oğuz*, *ğuzz* tayfalarının kimliyi, fəaliyyəti ilə bağlı fərqli fikirlər var. Ərəb tədqiqatçısı Muhamməd Xalid əl-Mumini "فتنة الغز والسلطان سنجر" ("Ğuzz qiyamı və Sultan Səncər əs-Səlcuqi") adlı məqaləsində yazır ki, bəzi mənbələrdə əcəm, qarışıq köçəri millət, heç bir dinə etiqad etməyən natəmiz yarımvəhşi tayfa kimi xarakterizə olunan *ğuzzlar* digər mənbələrdə türkmən sözünün sinonimi hesab edilmiş və onların İslamı qəbul etmiş türk tayfaları kimi Türkiyədə, Türkmənistanda, Azərbaycanda, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda, Özbəkistanda, qismən də Çində və Əfqanıstanda yaşadıkları göstərilmişdir; *ğuzzların* bolsulu və yaşıl otlaqlı ərazilər tapmaq ümidi ilə Orta Asiyadan gəldiyini və hicrətin II və IV yüzilliklərində Ceyhun və Seyhun çayları arasında məskun-

¹ Əliyeva, N. A. Əbdülkərim əs-Səmani və onun elmi irsi // Bakı: AMEA-nın Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 2005. №5-6, s. 239

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۶

laşdığını yazanlar da var.¹ Ğuzzların (oğuzların) kökü ilə bağlı fikirlər müxtəlif olsa da, onların Səlcuqilər dövlətinin tarixindəki rolu türkiyəli tarixçi Mehmet Altay Köymen tərəfindən çox dəqiq təsbit edilmişdir: “*Böyük Səlcuq İmperatorluğunu quranlar Oğuzlar olduğu kimi, yıxanlar da Oğuzlardır*”.² Sultan Səncər (548–552/1153–1157) hakimiyyətinin sonlarına doğru oğuzlar Səlcuq ordusunu məğlub edərək Sultanı əsir aldılar. Hicrətin 550 (1153/54)-ci ilində baş verən və “Fitneyi-Ğuzz”, yaxud “Oğuz üsyanı” kimi tarixdə iz buraxmış həmin hadisədə minlərlə insan, o cümlədən Nişapur Nizamiyyə mədrəsəsinin müdərrişi, öz dövrünün görkəmli alimi, bacarıqlı siyasətçisi, poeziya bilicisi İmam Muəmməd bin Yəhya qətlə yetirilmişdir. Nişapurda yaşayan Muəmməd bin Yəhya ğuzzların Nişapura hücumu zamanı şəhərin müdafiəsində iştirak etmişdir. Şəhəri ələ keçirən ğuzzlar bir çox alim, fəqih kimi, onu da xüsusi amansızlıqla öldürmüşlər. XII əsr tarixçisi və alimi Əbul-Fərəc ibn əl-Cauzi İmamın ölümü ilə bağlı yazırdı: “*Belə bir xəbər gəlib çatmışdır ki, türkman ğuzzları Nişapura daxil olaraq oranı qarət etmiş, əhalini və fəqihləri, o cümlədən şafii şeyxi Muəmməd bin Yəhyanı qətlə yetirmişlər, onların qətlə yetirdiklərinin sayı otuz minə yaxın idi*”.³ İbn əl-Əsirin verdiyi məlumata görə, “*Nişapur əhli onlara müqavimət göstərə bilmədi, ğuzzlar ora daxil olaraq, qətlər törədir, kişilərdən var-dövlət tələb edir, istədiklərini verənləri belə sağ qoymurdular, onların qətlə yetirdiyi çoxlu alim, imam arasında zəmanəsinin əvəzolunmaz Şafii fəqihi olan Muəmməd bin Yəhya da var idi, onun yanına uzaq Şərq və Qərbdən çoxlu adam gəlirdi və ölümünə bir çox alimlər yas tut-*

¹ المومني، محمد خالد. فتنة الغز والسلطان سنجر السلجوقي \\\ دراسات، العلوم الإنسانية والاجتماعية، المجلد ٤٢، العدد ٢، ٢٠١٥، ص. ٣٩٢

² Köymen, M. A. Selçuklu Devri Türk Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017, s. 309

³ ابو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد بن الجوزي. المنتظم في تاريخ الملوك والامم. بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٢ هـ - ١٩٩٢ م. الجزء الثامن عشر، ص. ١٠١

dular".¹ Xaqani də bu hadisədən çox təsirlənmiş və həm fars, həm ərəbcə yazdığı əsərlərində öz kədərini ifadə etmişdir. Q. Kəndli-Herisçinin yazdığına görə, "Xaqaninin "Fitneyi-ğuzz" və İmam Muhəmməd Yəhyanın öldürülməsinə yazdığı mərsiyələr o vaxtki müsəlman Şərqində yayılaraq dillər əzbəri idi. Bu əsərlər şairin şöhrətinin daha da çox yayılmasına səbəb oldu. 800 il ərzində "Fitneyi-ğuzz"dan danışan təzkirəçilər və tarixçilər Xaqaninin bu mövzuda yazdığı şe'rlərinə toxunmaqdadır".²

Şairin bu hadisənin təsiri altında farsca mərsiyələr, "شد" və "خاك" rədifli şeirlərini, ərəbcə adını çəkdiyimiz qəsidəni və qəsidənin dibaçəsini yazmışdır. Fars dilində olan خاك – torpaq rədifli qəsidəsində o, Muhəmməd bin Yəhyanın ağzına torpaq basılaraq öldürüldüyünü,³ شد rədifli qəsidədə isə dara çəkilərək edam edildiyini göstərib.⁴

Şairin yaradıcılığında İmamın ölümü ilə bağlı fərqli fikirlərin olduğunu Q. Kəndli-Herisçi həmin vaxt şairin Xorasandan çox uzaqlarda, yəni vətəni Şirvanda olması, öz şeirlərini eşitdiyi xəbərlər əsasında yazması ilə əlaqələndirmiş və həmin vaxt şairin Reydə ola bilmə ehtimalına haqq qazandırmamışdır.⁵ Amma tarixi mənbələrdə də İmamın edamı ilə bağlı müxtəlif fikirlər var, hətta onun diri-diri yandırıldığı da iddia olunur.⁶ Nəzərə alaq ki, ğuzzların Nişapurda törətdiyi 3 günlük qarət və talanda minlərlə insan amansızlıqla qətlə yetirilmişdi,

¹ ابن الاثير. الكامل في التاريخ. بيروت: دار الكتب العلمية، ١٣٠٧ هـ \ ١٩٨٧ - م. المجلد التاسع، ص. ٣٨٧

² Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 234

³ خاقانی شروانی. دیوان، جلد اول. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی تهران، نشر مرکز، ١٣٧٥، ص. ١٣٨

⁴ خاقانی شروانی. دیوان، جلد اول. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی تهران، نشر مرکز، ١٣٧٥، ص. ٣٢٩

⁵ Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 233

⁶ المومني، محمد خالد. فتنة الغز والسلطان سنجر السلجوقي \ دراسات، العلوم الإنسانية والاجتماعية، المجلد ٤٢، العدد ٢، ٢٠١٥، ص. ٣٩٦

buna görə də İmamın necə edam edilməsi ilə bağlı məlumatın dəqiq olmaması təbiidir.

Qəsidənin müqəddiməsi Xorasan torpağının mədhi ilə başlayır. Şair bu torpağı qoruması, ona qarşı ədalətin bərpa olunması üçün Allaha dua edir və qətlə yetirilən Muhəmməd bin Yəhyanı xoş sözlərlə anaraq, ruhuna dualar oxuyur. Şair Xorasanı “*Dünyanın urvatı, əzəmətli İslam sultanından belə yüksək zirvə, elm adamlarının sığınacağı, dini qanunların anlamı, həqiqi vəsilələr məkanı, at belindəki igidlərin cıdır meydançası*” kimi qələmə vermiş, daha sonra şübhə ilə yanaşdığı astrologiyaya münasibət bildirmiş və sahədə dəqiqlik görmədiyini dilə gətirmişdir. Müqəddimənin sonunda şair Muhəmməd bin Yəhyanı mücahid, mütləq imam, fədakar alim kimi təsvir etmiş, ruhuna dualar oxumuş, qəbrinin nurla dolmasını diləmişdir.

Səccadi və Kəzzazi nəşrlərində müqəddimə 5 beytlik şeir parçası ilə tamamlanmışdır.¹ İ. Həmidovun fikrincə, “... *beş beytlik parça qəsidənin qafiyəsinə uyğun gəlmir. Bu beytlər “yə” qafiyəli qəsidəyə giriş kimi götürülməlidir*”.² Amma bu şeir parçasında ifadə olunan fikirlər yeni olmayıb müqəddimənin son hissəsinin cüzi əlavələrlə təkrardır, yəni Səccadi və Kəzzazi tərəfindən hazırlanan divanlarda müqəddimənin son hissəsi şeir şəklində yenidən verilib. Bizim əlimizdə olan əlyazmalardan ikisində – M–413 və M–242 şifrəli Bakı nüsxələrində bu müqəddimə var, amma şeir parçası yoxdur. *Lala İsmail* kolleksiyasından 00439 şifrəli əlyazmada isə müqəddimənin ancaq həmin hissəsi nəsr şəklində verilib. Müraciət etdiyimiz əlyazmalardakı bu cəhətləri, müqəddimənin son hissəsi ilə şeir parçasının eyni olduğunu və şeir parçasının ilk beytinin digər beytlərə uyğun gəlmədiyini nəzərə alaraq, onun Səccadi və Kəzzazinin müraciət etdikləri əlyazmanı hazır-

¹ أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقانی شروانی. دیوان. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۴۹؛ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۸

² *Xaqani Şirvani*. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s. 149

layan katib tərəfindən müqəddiməyə əlavə olunduğunu iddia etmək olar.

Şeir parçası haqqında tam təsəvvür əldə etmək üçün onu burada göstərək:

وها فارسيا بالحجازي اشفع و احضر كسرى ثم نعمان اتبع
نعم هذه التحفة الدرية هي انقب من الكواكب الدرية
والرماح الفصاحة احسن درية اشفعها بقطعة موسومة عربية
هي من امهات الاعجاز لابانطق الحجاز ارفع رتبة
بل هي من الشوارد القولية والاوابد الحولية بعربية

İlk beyt bizə artıq Məlikul-Ə'zam Alə əd-Dinə həsr olunan qəsidədən məlumdur və o, digər beytlərlə nə mənaca, nə də qafiyəcə uzlaşmır. Həm şeir parçası, həm də müqəddimənin son hissəsinin, demək olar ki, eyni olmasına rəğmən hər iki divanda onların mətnində fərqlər müşahidə olunur:

رياح – رماح؛ درية – درئة (درثة)؛ رتبة – رئية؛ بعربية – يعريبه.

Əlyazmalardan və divanlardan istifadə etməklə müqəddimənin son hissəsinin mətninin, fikrimizcə, düzgün variantı belədir:

نعم هذه التحفة الدرية هي انقب من الكواكب الدرية والرياح، الفصاحة
احسن درئة اشفعها بقطعة موسومة عربية، هي من امهات الاعجاز ارفع رتبة بل
هي من الشوارد القولية و الاوابد الحولية بعربية وأنا بها اباهي و هي

Bəli, bu bir inci töhfəsidir, o, parlaq ulduzlardan və küləklərdən belə güclüdür, fəşahət ən yaxşı qalxandır, mən onu ərəb dilində olan bir parça ilə müşayiət edirəm, o (yəni bu parça) icazın mənbəyidir, mən onu ərəbcə olan qədim deyimlərlə, məşhur məsəllərlə daha yüksəklərə qaldırıram, mən onunla fəxr edirəm və budur o...

Belə bir təqdimatdan sonra qəsidə başlayır. Yə rədifli qəsidə 17 beytdən ibarətdir. İlk beytlərdə Yəhyanın İsa kimi ölməzlik qazandığı, kəlamlarının sehrli təsirə malik olduğu göstərilmişdir. Mərsiyənin 4-cü beytinin mətnində müəyyən problem hiss

olunur. Kəzzazi nəşrində beytin sonunda qoyulan (?) işarəsi fikrimizi təsdiqləyir. Əldə olan əlyazmalara baxsaq, M–242 və M–413 şifrəli Bakı nüsxələrində beyt öz əksini tapmayıb. Beytə ancaq Türkiyə nüsxəsində rast gəlini.¹ Hər üç mənbədən istifadə etməklə beyti belə yazmaq olar:

أضحى خضرا ومنه قسّ حاكى خضرا وحكم يحيا

Xıdra çevrildi, bununla da mömin oldu, Xıdra bənzədi və ölməz oldu.

Bir beyt daxilində Xaqani iki dəfə Xıdr peyğəmbərin (s.) adını çəkmiş və məmduhunu ona bənzətməmişdir. Xıdr qissəsinə görə, o, Adəm (s.) peyğəmbərin ən uzunömürlü övladı olmuş və dünyanı su basarkən atasının vəsiyyətinə əməl edib onu istədiyi yerdə dəfn etmişdir. Buna görə də Allah (a.c.) ona ölməzlik bəxş etmişdir.² Şair də öz məmduhunun həm mömin olduğunu, həm də ölməzlik qazandığını Xıdr ilə müqayisə fonunda vermişdir.

Şair Sultan Səncərin həbs edilməsini və İmamın qətlə yetirilməsini belə təsvir etmişdir:

سافر حصيرا جسد سنجارا جاور مصيرا نول يحيى³

Səncərin bədənini həbs olunaraq getdi, Yəhyaya çatan mücahidlik oldu.

Əsərin həcmnin kiçik olmasına rəğmən burada çox maraqlı fikirlər öz əksini tapıb.

Bağdad qəsidəsi. Qeyd olunduğu kimi, şairin ərəbdilli yaradıcılığında vəsfə gözəl nümunələr vardır. Belə nümunələrdən biri də Bağdad şəhərinin mədhidir.

¹ Türkiyə Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi Koleksiyon no. 1250. Bibliyografik kayıt no. 420683, v. 55a

² ابن كثير. البداية و النهاية. الجزء الاول. دار هجر. ص. ٢٤٣

³ Xaqani Şirvani. Divan. AMEA Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-413

Orta əsrlərdə Bağdad İslam mədəniyyətinin xüsusi mərkəzi kimi çoxlarının can atdığı şəhərlərdən idi. Bir çox dövlət və din xadimlərinin, filosofların, münəccimlərin, hüquqşünasların, şair və ədiblərin hazırlanmasında böyük rol oynayan Bağdad Nizamiyyə mədrəsəsi bu şəhərin nüfuzunu daha da artırdı. Xaqani də digər şairlər kimi Bağdada xüsusi rəğbət bəsləmiş və Şərqin – İslamın mədəni mərkəzini görmək arzusu illər uzununu onu tərk etməmişdir. Şair Bağdada iki dəfə səfər etmiş və hər iki səfəri çox uğurlu olmuşdur. Birinci Bağdad səfəri zamanı Abbasilər xilafətində böyük siyasi və mənəvi nüfuzu olan Cəməl əd-Din Muhəmməd Mosuli sayəsində xəlifə əl-Muqtəfi tərəfindən böyük hörmətlə qəbul edilmişdir. Hər iki səfərlə bağlı Q. Kəndli-Herisçi geniş məlumat vermişdir. Şairin Bağdada ərəbcə həsr etdiyi qəsidəsi bu məlumatlardan ikisinin dəqiqləşməsinə kömək edə bilər:

1. Q. Kəndli-Herisçi şairin birinci səfəri ilə bağlı yazırdı: *“Qəbul mərasimində xəlifənin ən yaxın adamları, əl-Müqtəfinin türk xatınından doğulmuş oğlu-vəliəhdi, ədib ikinci dəfə Məkkəyə gedərkən xəlifə olan Yusif əl-Müstəncid də iştirak edirdi”*.¹ Lakin şairin ikinci Məkkə səfərindən bəhs edərkən alim həmin dövrdə Bağdad xəlifəsi kimi əl-Mustədinə göstərmişdir.² Xaqani qəsidənin son beytlərində 1170–1180-ci illərdə Bağdadda xəlifəlik etmiş Abbasilər sülaləsindən olan əl-Mustədinin adını çəkmişdir ki, bu da şairin ikinci Bağdad səfəri zamanı əl-Mustədinin hakimiyyətdə olduğunu təsdiqləyir.

2. Q. Kəndli-Herisçi şairin ikinci Bağdad səfəri ilə bağlı yazırdı: *“Xaqaninin Məkkə səfərindən Şirvana qayıdaraq, daha sonra Təbrizə köçdüyünü... söyləyənlər bərk yanılmışlar”*.³ Qə-

¹ Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 254

² Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 425

³ Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 434

sidənin 30-cu beyti bu məlumatın dəqiqləşməsinə kömək edə bilər. Həmin beytdə şair üzünü Şirvan mehinə tutaraq deyir:

يا فيح شروان خذ كتابي ها واحمل ففيه ثناء بغداد¹

Ey Şirvan mehi, budur yazdığımı götür və apar, orada olan Bağdadın tərifidir.

Beləliklə, beyt qəsidənin Şirvanda yazıldığını və şairin Bağdaddan sonra Şirvana qayıtdığını, sonra isə Təbrizə köçdüyünü deməyə əsas verir.

İki mətldən ibarət qəsidənin birinci mətləsi 32 beytdən ibarətdir. İlk iki beytdə Xaqani Bağdadın suyunu, havasını müqəddəsləşdirir ki, bu beytləri qəsidənin girişi kimi göstərmək olar:

أ مشرب الخضر ماء بغداد ونار موسى لقاء بغداد
كوثرنا دجلة وجنتنا الكرخ وطوبى هواء بغداد²

Xızdrın içdiyi Bağdad suyudurmu? Musanın odu Bağdadla görüşdənmidir?

Kövsərimiz Dəclə, cənnətimiz Kərx, ən xeyirlisi Bağdad havasıdır.

Üçüncü beytdən başlayaraq Bağdad–Misir qarşılaşması başlayır, 17-ci beytdə kimi şair Bağdada qarşı çıxanlara cavab verir, onun hər cəhətdən üstün olduğunu göstərir:

قيل لمضر أن تذكر انت فما بمصر سناء بغداد
تالله للنيل صفو دجلة لا ولا لمصر بهاء بغداد³

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۶

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۴

³ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۵

Mudara deyildi ki, yadda saxla: Misirdə Bağdadın möhtəşəmliyi yoxdur.

Allaha and olsun ki, Nildə Dəclənin saflığı yoxdur, Misirdə Bağdadın gözəlliyi.

(Mudar şimal ərəblərinin əsasını qoyan şəxsin adıdır.)

Beytdəki fikirlər şairin həmin dövrdə Misirdə və Bağdadda baş verən siyasi hadisələrə olan münasibətinin təəcəssümü ola bilər, yəni şair Misri özlərinə mərkəz seçən İsmaililərə qarşı narazılığını Misrin, Nil çayının, Misir əhalisinin təmsalında əks etdirmişdir.

18-ci beytdən 32-ci beytə kimi Bağdadın qədimliyindən, müqəddəsliyindən danışılır.

اعاد روعي هواء بغداد وزاد روعي فضاء بغداد

Bağdad havası ruhumu yenilədi, ömrümü uzadan Bağdad genişliyidir

– beyti (33-cü beyt) ilə başlayan 37 beytdən ibarət ikinci mətlənin əvvəlində şair Bağdad qadınlarını da unutmamışdır:

تصيد ليث الرجال حاملة
ترمي برشق اللحاظ واعجبا
بعين ظبي نساء بغداد
أراميات طباء بغداد

Aslan kimi kişiləri ovlayan ceyran gözli Bağdad qadınlarıdır.

Gözəl baxışları ilə ox atırlar, acəba ən mahir oxatanlar Bağdad ceyranlarıdır?

Növbəti beytlərdə Bağdad gecələri vəsf olunmuşdur. Şairə görə, Bağdad gecələri öz aydınlığı ilə seçilir, Bağdad axşamı ona səhəri xatırladır...

52-62-ci beytlərdə şair özündən, şairlik istedadından, gözəl söz demək qabiliyyətindən bəhs etmiş, Bağdadın səfasını görəndən sonra yə-si düşmüş Xaqan kimi qələmə vermiş, burada da ona həsəd aparanların olduğunu vurğulamışdır:

ها انا عنقاء شائع خبري وحاسدي خنفساء بغداد
يسرق لفظي كأنه جرد وبيته نافقاء بغداد¹

*Budur, mən Ənqa quşuyam, xəbərim (hər yerə) yayılıb,
mənə həsəd aparən isə Bağdad böcəyidir.*

*Sözümü oğurlayıb, sanki bir siçovuldur, onun evi isə Bağ-
dadın dəlmə-deşiyidir.*

Belə məlum olur ki, şair Bağdadda çox sevilmişdir. Onun bu şəhərdə məşhurlaşmasına nə əcmliyi, nə də kasıblığı mane olmuş və o, Quss bin Saidə, Ya'rub kimi fəsahtli söz dediyinə görə, digər əcəmlərdən fərqli olaraq, şöhrət qazana bilmişdir.

Qəsidənin 64-69-cu beytləri isə xəlifə əl-Mustədinin mədhindən ibarətdir. Şair onun Bağdad qaranlığı üçün bir işıq olduğunu göstərmiş və Bağdadın sürətli inkişafını xəlifənin əmirləri özünə tabe edərək mərkəzi hakimiyyəti gücləndirməsi ilə əlaqələndirmişdir.

Xaqaninin ərəbcə qitələri və digər şeirləri

Xaqaninin ərəbdilli əsərləri arasında qitələrin də öz yeri var. Bu qitələrdən həcminə görə ən böyüyü Rey şəhərinə həsr olunub. Tədqiqat işinin əvvəlində deyildiyi kimi, səyahətləri çox sevən Xaqaninin ərəb dilində olan irsinin müəyyən hissəsini Şirvan, Bağdad, Təbriz, Xorasan, Rey, İsfahan, Yəmən, İraq haqqında olan düşüncələri təşkil edir. Bu şəhərlər arasında Reylə bağlı təəssüratlar fərqli xarakter daşıyır. Belə ki, şairin həm fars, həm ərəb dillərində yazdığı şeirlərdə Rey, əsasən, məzəmmət olunmuşdur. Xaqaninin Tehranın altı kilometrliyində yerləşən və Şərqin ən qədim şəhərlərindən biri olan, həm İslamdan əvvəl, həm də sonra mədəniyyət mərkəzi kimi öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayan, görkəmli alimləri ilə tarixə düşən, əlverişli coğrafi mövqeyi, gözəl təbiəti, təbii sərvətləri ilə məşhur olan bu şəhərə

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران، نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۷

qarşı belə münasibət bəsləməsi maraqlı doğurmaya bilməz. Şairin Rey səfəri müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılsa da, bu sahədə ən doğru nəticə Q. Kəndli-Herisçiyə məxsusdur. Mərhum alim Reylə bağlı hər beyti diqqətlə araşdırmış və belə nəticəyə gəlmişdir ki, şair Reyə bir neçə dəfə səyahət etmişdir və Xorasan məqsədli Rey səfəri "... onun Şirvanı tərk edərək Təbrizi seçdiyi zamanda baş vermişdir".¹ Tədqiqatçının fikrincə, şairin bu səfəri ilə bağlı Muhammad Afnin "Lubab əl-əlbab"da qeydə aldığı rəvayət çox qiymətlidir.²

Şair Reyə ərəbcə bir qitə həsr etmişdir:

مرضت بالري ثم خامرني قطعة يصف بها ما حله بالري
Reydə baş verənlərin təsvir edildi-yi qitə. Öz həcminə görə digər qitələrdən fərqlənən, yəni 17 beytdən ibarət olan bu şeir parçası Xaqaninin Rey səfərinin qısa icmalındır və şairin bu səfərlə bağlı heç də xoş olmayan duyğularını özündə əks etdirmişdir. Qitədən belə məlum olur ki, bir tərəfdən xəstəlik, digər tərəfdən vətən xiffəti şairə dinclik verməmiş, onu əldən salıb zəiflətməmişdir:

هم عليه القلوب مطبوعة مرضت بالري ثم خامرني
 و أسل قلبي كأنني رطب اصفر عنه النواة منزوعة³

Reydə xəstələndim, sonra qayğı məni bürüdü. Onun (qayğının) ürəklərdə olması təbiidir.

Sanki mən saralmış (yetişmiş) bir xurmayam və ürəyimi onun çəyirdəyi kimi çıxardılar.

Qitənin məzmunundan belə anlaşıdır ki, şairin xəstəliyi çox ciddi olmuşdur; cəhənnəm odu kimi qızdırma, halsızlıqla yanaşı, şairin mənəvi iztirabları da ona rahatlıq verməmişdir. Reydən şikayətlənən, Reyin surətinin aldadıcı olduğunu göstərən şair daha son-

¹ Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 464

² Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 465

³ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۹

ra həkimin gəlişini, xəstəliyin müddətini bir həftə təyin etdiyini belə göstərmişdir:

و كان أثنائي الطبيب في عكس عهد سقام أعدّ أسبوعه
كلّمني شرب مسهل بشيع والنفس عما اشتتهه ممنوعة¹

Yanıma həkim gəldi, xəstəliyin vaxtını bir həftə müəyyənləşdirdi.

Məni yüngülləşdirəcək, iyrənc (dərman) içməyi tapşırıd; ürək istəyənsə qadağandır.

Buradan belə qənaətə gəlmək olar ki, qitədəki Reydən narazılıq orada yaşanan çətin günlərdən qaynaqlanmışdır.

Şairin ərəb dilində yazdığı digər şeirlərdə də Reyin adı xatırlanmışdır ki, bu haqda sonra məlumat veriləcək.

Xaqaninin qitələri arasında *Qocalıq və ağ saçlar haqqında qitə* xüsusi maraq doğurur. Əvvəlcə onu qeyd edək ki, qitədə hədislərə müraciət var; digər klassik şairlər kimi Xaqani də hər iki dildə yazdığı mənzum və mənsur əsərlərində “əl-Qur’ənul-Kərim”in ayələrindən, qissələrdən, hədislərdən geniş şəkildə bəhrələnmişdir və monoqrafiyanın müvafiq fəslində bu cəhətə toxunulub. Haqqında danışdığımız qitədə isə hədislər əsərin məzmununu tamamladığından onlardan bu fəsildə bəhs etməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Qitə məzmununa görə *ağ saçlar* haqqında adlı şeir növünə nümunədir. Muhəmməd ət-Tunci belə şeiri şikayətin bir növü və yaxud onun bir hissəsi kimi xarakterizə etmiş, bu şeir növündən mədhiyyələrin, risələrin, həcvlərin girişində istifadə olunduğunu göstərmişdir. Tədqiqatçı Səlcuqilər və onlardan sonrakı dövr şairləri arasında ağ saçlara, qocalığa aid şeirlərin, əsasən, ölümdən, əcəldən xəbər verdiyini, bəzən də gözəllərlə

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۹

bağlı xoş xatirələrin yada salınması məqsədilə yazıldığını qeyd etmişdir.¹

Ərəb ədəbiyyatında qocalığa, ağ saçlara aid şeirlərin tarixi daha qədimdir. Bəzən şairlər ağ saçları, qocalığı ömrün müdrik çağı kimi mədh etmiş, bəzən isə onu ölümün ilkin mərhələsi, ölümün əkiz qardaşı, ölümün elçisi kimi qələmə vermiş və gəncliyə yas tutmuşlar.² İkinci variantda ərəb ədəbiyyatında daha tez-tez rast gəlinir.

Ağ saçlar haqqında olan şeir nümunələrinə ərəb ədəbiyyatı tarixində şair, filoloq və “bir günlük xəlifə” kimi tanınan Abdullah İbn əl-Mu‘təzzin (861–908) yaradıcılığında tez-tez rast gəlinir. “Divan”a daxil olan şeir nümunələrindən birində şair özünü Hind adlı gözələ tutaraq saçının ağardığını, amma qəlbinin qocalmadığını deyir;³ başqa birində isə gəncliyin ona xəyanət etdiyini dilə gətirir⁴ və s. Ədib hikmət dolu əxlaqi kəlamlarından ibarət كتاب الاداب – “Ədəb barədə kitab”ında ağ saçlara belə tərif vermişdir: “*Ağarmış saçlar faniiliklə ilk görüşdür*”.⁵

Ərəb ədəbiyyatında ağ saçlar, qocalıq mövzusunda yazılan şeirlər arasında *zuhdiyyə* janrının (“*Zuhd tərki-dünyalıq anlamına gəlir insanları fani dünyanın nemətlərinə uymamağa çağırır. O dövrdə yenidən yaranmağa başlayan Sufi düşüncəsində zuhd mühüm yer tutub mistik kamilləşməyə aparan əsas məqamlardan sayılırdı. Amma bir şeir janrı kimi, bu poeziya heterodoks sufizmdən daha çox ortodoks İslam təfəkkürünə yaxın idi. Çünki zuhdiyyə şeirində məqsəd olaraq Allaha yaxınlaşmaq deyil, insanlara İslam düşüncə tərzini aşılamaq dayanırdı*”⁶) ən görkəm-

¹ التونجي، محمد. حول الادب في العصر السلجوقي. منشورات مكتبة قورينا، ١٩٧٤، ص. ١٦٧

² <https://al-maktaba.org/book/31862/5368#p37>

³ ابن المعتز. ديوان. بيروت: دار الصادر، دون تاريخ. ص. ٢٥٨

⁴ ابن المعتز. ديوان. بيروت: دار الصادر، دون تاريخ. ص. ٣٤٧

⁵ Крачковский, И. Ю. Избранные сочинения. В 6 томах: т. 2. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1956, с. 53

⁶ Qasimova, A. Ərəb ədəbiyyatı. V–XIII əsrlər. Bakı, 2023, s. 354

(A.Qasimova. Ərəb ədəbiyyatı.pdf)

li nümayəndəsi Əbul-Atahiyənin (747–826) şeiri xüsusilə məşhur idi:

بَكَيْتُ عَلَى الشَّبَابِ بِدَمْعٍ عَيْنِي فَلَمْ يُغْنِ الْبُكَاءُ وَلَا النَّحِيبُ
فَيَا أَسَفًا أَسِفْتُ عَلَى شَبَابٍ نَعَاءُ الشَّيْبِ وَالرَّأْسِ الْخَضِيبُ
عَرِيتُ مِنَ الشَّبَابِ وَكَانَ غَضًّا كَمَا يَعْرِى مِنَ الْوَرَقِ الْقَضِيبُ
فَيَا لَيْتَ الشَّبَابَ يَعُودُ يَوْمًا فَأُخْبِرُهُ بِمَا صَنَعَ الْمَشِيبُ¹

Göz yaşlarımla gəncliyə ağladım, amma nə ağlamağın, nə də göz yaşlarının bir faydası olmadı.

*Təəssüf... ağarmış saçların, rənglənmiş başların yas tutdu-
ğu gəncliyə üzülürəm.*

*Yarpaqlarını itirən budaq kimi, mən də tərəvətli gəncliyim-
dən məhrum oldum,*

*Kaş ki, bir gün gənclik geri dönəydi və ona qocalığın nələr
etdiyini deyərdim.*

Ağarmış saçlarla yanaşı, onların boyanması da insanları düşündürən məsələlərdən olub. Hələ qədimdən müxtəlif xalqlar arasında bunula bağlı fərqli adətlər mövcud olub. Yəhudilər və xristianlar arasında saç boyamaq adəti olmadığına görə, bəzi dini mənbələrə görə, məhz onlardan seçilmək üçün müsəlmanlara saç boyamaq buyrulmuşdur.²

İslamda saç və saqqalı boyamaq barədə fikirlərə həm dini rəvayətlərdə, həm də hədislərdə rast gəlmək mümkündür. Əksər mənbələr saç boyamağın sünnət olmasını təsdiqləsə də, saçı hansı rəngə boyamaq, nə ilə boyamaq, hansı yaşda boyamaqla bağlı bəzi hökmlər mövcuddur. Türkiyəli alim Muhəmməd Enes Topgül İslamda saç boyamanın məkrüh və ya caiz olmasını etibarlı mənbələr əsasında araşdırmış və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, erkən dövrlərdə boyamanın vacib olub-olmadığı, hansı rəngə üstünlük verilməsi ətrafında ixtilaf olarsa da, zamanla boyama-

¹ <https://www.aldiwan.net/poem10339.html>

² صحيح البخاري. ألباس. ٥٥٥٩. ص. ٢٢١٠
[.pdf](#) مكتبة كتوباتي - صحيح البخاري

nın və boyamada bəlli rənglərdən istifadə etmənin sünnət olduğu qəbul edilmişdir.¹

Bu motivlər ədəbiyyatda da öz əksini tapmışdır. Ərəb ədəbiyyatında boyama deyərkən ilk yada düşən şair Hassən bin Səbitdir (h.554–674). Əbul-Fərəc əl-İsfəhaninin (284–356/897–967) verdiyi məlumata görə, Hassən bin Səbit bığını və saqqalının alt dodaqla çənə arasında olan hissəsini (ərəbcə buna عَفْقَة ‘*anfaqa* deyilir) həna ilə rəngləyirmiş, qalan hissəsinə isə toxunmazmış, oğlu Abdur-Rahmən ondan niyə belə etdiyinin səbəbini soruşduqda isə belə cavab verir ki, mən ağzı öz ovunun qanına bulaşmış şir kimi görünmək istəyirəm.²

Bəzi şairlər isə saç-saqqalını rəngləyib cavanlıq eşqinə düşən qocaları tənqid etmiş, bunun işə yaramadığını göstərmişlər. Məsələn, Əbu Abdullah İbn ət-Tubi adlı şair yazırdı:

يا خاضب الشيب دعه فليس يخفى المشيب
حصلت منه على أن يقال شيخ خضيب

Ey ağ tüklərini rəngləyən, burax bu işi. Bununla qocalığığın gizlədə bilməyəcəksən.

Uzaqbaşı sənə “saqqalı rənglənmiş qoca” deyəcəklər.³

Abbasilərin birinci dövründə yaşayan şairlərindən olan Mahmud bin Hasən əl-Vərraqlı (v. 844–850) şeirinə baxaq:

يا خاضب الشيب الذي في كلِّ تالئة يعودُ
إنَّ النُّصُولَ إذا بدا فكأنَّه شيبٌ جديُّ
وَلَهُ بَدِيهَةٌ رَوَعَةٌ مَكْرُوهُهَا أَبَدًا عَتِيْدُ
فَدَعِ الْمَشِيْبَ كَمَا أَرَادَ، فَلَنْ يَعُوْدَ كَمَا تُرِيْدُ⁴

¹ Topgül, *Muhamməd Enes*. Hicri 3. Asrın Başlarında Sünnete Sarılmak: “Saç-Sakalını da Boyardı” // Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 59:1 (2018), s.110

² الاسفهانى، أبو الفرج. كتاب الاغاثي، الجزء الرابع. القاهرة: دار الكتب المصرية، ١٣٦٩ هـ - ١٩٥٠ م. ص. ١٣٦

³ Qasimova, A. Ərəb ədəbiyyatı. V–XIII əsrlər. Bakı, 2023, s. 641-642

⁴ الوراق، محمود بن حسن. ديوان. جمع و تحقيق: عنان راغب العبيدي. بغداد، ١٩٦٩، ص. ٦٠

*Ey (rənglənmənin) hər üçüncü günü yenidən ağaran saçlarını
rəngləyən,*

*Rəngin getməsi yeni ağılıq kimi görünür,
Onun qorxulu şəkildə qəfil gəlməsi həmişə xoşagəlməz olub,
Ağ saçları istədiyi kimi boş burax, çünki o, sənə istədiyin kimi
olmayacaq.*

İbn əl-Mu'təzz ağarmış saçları rəngləməyin gözəl görünmə-
diyini belə ifadə etmişdir:

وَفُؤَادِي فِي الْغَيِّ بَعْدُ جَمُوحُ الْخِضَابِ الْكَمِيتِ أَيْضاً قَبِيحُ وَمَضَى ذَلِكَ الشَّبَابُ الصَّحِيحُ ¹	حِيلَةُ الشَّيْبِ فِي عِذَارِي تَلُوحُ قَبِّحَتْ شَيْئُهُ الْمَشْيِبِ كَمَا أَنَّ ذَا شَبَابٍ مُلَقَّقٌ لَيْسَ يَخْفَى
--	--

*Gicgahımda ağ saçlar görünür, qəlbimsə hələ gənclik əhva-
lındadır.*

*Ağ saçlar eybəcərdir, amma onların rənglənməsi də gözəl gö-
rünür.*

*Çünki o, yalançı gənclikdir və onu gizlətmək olmur, əsl gənc-
lik isə artıq keçib.*

Xaqaninin qitəsi də bu mövzuda yazılsa da, məzmunca ərəb ədəbiyyatında qocalıq haqqında yazılan şeirlərdən fərqlənir. Sanki o, həm dini mənbələrdə, həm də ərəb ədəbiyyatında ağarmış saçlar, qocalıq, saç rəngləmə ilə bağlı yazılanları oxumuş və oxuduqlarını kiçik bir qitə daxilində əks etdirməyə çalışmışdır. Qitənin məzmunundan belə qənaətə gəlmək olar ki, Xaqani onu ömrünün yaşlı vaxtlarında, saçlarının ağardığı dövrdə yazmışdır.

Qitənin əvvəlində şair ağarmış saçlarını rəngləyənlərə haqq qazandırıb saç rəngləməyin qəbahət olmadığını bildirmiş, insanları qocalıqdan qorxmamağa, bacardıqca onun əlamətləri ilə mübarizə aparmağa səsləmiş və 11 beytdən ibarət qitədə İslamda rəng qoy-
ma, ağ saçlarla bağlı mövcud olan fikirləri əks edirməyə müvəffəq olmuşdur. Əgər dini mənbələrdə saç boyamada qırmızı, sarı, qara

¹ ابن المعتز. ديوان. بيروت: دار الصادر، دون تاريخ. ص. ١٥٢

kimi rənglərdən söhbət gedirsə, Xaqaninin əsərində ancaq qırmızı rəngə boyanmış saç-saqqal təsvir olunmuşdur. Şair خضب (xǝb) feilindən istifadə etmişdir ki, “Lisənul-arab”a görə, bu kökdən olan sözlərdən, əsasən, qırmızı rənglə boyamada istifadə olunur.¹

Qitə saqqalını boyayana tutulan iradla başlayır:

قالوا خضبت فما هذا السواد له بریق خط كدور النون و القلم

Dedilər: (saqqalını) rəngləmişən, amma bu qaralıq mürəkkəb və qələmin (yaradığı) dövrə kimi parlaq xətt deyil.

Qitənin ikinci beyti bu irada cavab üzərində qurulub; şair Peyğəmbər ﷺ və onun ətrafının ağ tüklərini boyadığını göstərməklə bu irada belə cavab vermişdir:

نعم خضبت فخير الناس قد خضبوا إلى النبيّ أوّلِيّ القربى ذوي النعم

(Dedim:) Bəli, rəngləmişəm, çünki Peyğəmbərə, onun yaxınlarına və alicənab insanlara qədər bütüən yaxşı insanlar (saqqallarını) rəngləyiblər.

Dini mənbələrdə Peyğəmbərin ﷺ saç-saqqalını boyaması ilə bağlı fərqli fikirlərə rast gəlinir. Əl-Buxaridə Ənəs bin Malikdən söylənilən iki hədis Peyğəmbərin ﷺ saç-saqqalını boyaması fikrini təkzib edir. Belə ki, hər iki hədisə görə, Ənəsdən bu barədə soruşduqda o, belə cavab verir ki, Peyğəmbərin ﷺ saçları boyamaya ehtiyac duyulacaq qədər ağarmayıbmış.²

Usmən bin Mauhəb əl-Həşimidən olan iki hədisə görə isə Umm Sələmə Peyğəmbərin ﷺ rənglənmiş tüklərini onlara göstərüb. İkinci hədisdə tüklərin qırmızıya boyandığı da göstərilib.³

¹ ابن منظور. لسان العرب. بيروت: دار الصادر. المجلد الخامس، ص. ۸۵

² صحيح البخاري. ألباس. ۵۵۵۵ \ ۵۵۵۶. ص. ۲۲۱۰

³ مكتبة كوتباتي - صحيح البخاري

صحيح البخاري. ألباس. ۵۵۵۷ \ ۵۵۵۸. ص. ۲۲۱۰

مكتبة كوتباتي - صحيح البخاري

Əbu Bəkr əs-Siddiq (573–634) və Umar bin əl-Xəttabın (586–644) (Allah onlardan razı olsun) ağ tüklərini boyamaları da hədislərdə öz təsdiqini tapır.

Qitənin 3-cü beytində Xaqani yazır:

حَتَّى الْإِمَامَانِ صَهْرَاهُ وَ لَقَدْ كَتَمَا
لَوْنِ الْمَشْيِبِ بِمَاءِ الْخِطْرِ وَ الْكَتَمَ

Hətta iki imam da onu (saqqalını) qırmızıya boyayıb, qocalığın rəngini xitr və kətəm suyu ilə gizlədib.

Beytdə adı çəkilən *xitr* və *kətəm* boyaq bitkiləridir və mənbələrdə təbii saç boyamasından danışılarkən əsas xına, kətəm və xitr kimi bitkilərin adı çəkilir. Məsələn, “Lisənul-arab”da verilən məlumatlara görə, hələ qədimdən ərəblər arasında tüklərin qara rəngə boyanması üçün xitr bitkisindən¹, qırmızıya boyanması üçün isə kətəm bitkisindən istifadə olunub.²

Şair iki imam deyərkən, çox güman ki, İmam Hüseyni və İmam Əbu Cəfəri nəzərdə tutub. Çünki rəngləmə ilə bağlı bütün mötəbər hədislərdə, əsasən, bu iki imamın adı çəkilir. Məsələn, şiə muhəddisi və alimi Əbu Cəfər Muhəmməd bin Yaqub əl-Kuleyni ər-Razinin (təxminən h. 328-329/m. 939-940-da vəfat edib) “Əl-Kafi” adlı məşhur hədis toplusunda Peyğəmbər ﷺ və onun əhlinin, Hüseyn bin Alinin, Əbu Cəfərin (a.) (tüklərini) kətəmlə rənglədiklərinə dair hədislər var.³

Xaqani növbəti beytlərdə ağarmış saçları nura bənzətmiş və onu boyamağı işığın zülməti əvəzləməsi, Günəşin tutulması kimi təbii hesab etmişdir:

الشَّيْبُ نَوْرٌ بِأَذْنِ اللَّهِ أَخْضِيهِ
أَمَّا تَرَوْنَ كَسُوفَ الشَّمْسِ يَخْضِبُهَا
فَاللَّهُ يَخْضِبُ قَرَبَ الشَّمْسِ بِالظَّلْمِ
بِسُنَّةِ اللَّهِ يَهْدِي سُنَّةَ الْأُمَمِ

¹ ابن منظور. لسان العرب. بيروت: دار المصادر. المجلد الخامس، ص. ١٠٠ – ٣١٠١

² ابن منظور. لسان العرب. بيروت: دار المصادر. المجلد الثالث عشر، ص. ٢٣ – ٢٤

³ الكليني، الشيخ محمد بن يعقوب. الكافي. الجزء السادس. طهران: دار الكتب الإسلامية، ١٣٦٧ ش.

ص. ٤٨٠

Ağ saçlar nurdur və mən Allahın izniylə onu boyayıram, Allah da Günəşi zülmətə boyayır.

Onu (Günəşi) boyayan Günəş tutulmasını görmürsünüz? Ümmətlərin qaydalarını Allahın qanunları müəyyənləşdirir.

Birinci beytdə şairin ağ tükü nura bənzətməsi hədislərdən qaynaqlanmışdır. Yenə də əl-Kuleyninin hədis toplusundan bir hədisə baxaq: *Bir kişi Peyğəmbərin ﷺ yanına gəlir, onun saqqalındakı ağ tükü görən Peyğəmbər ﷺ deyir: (Ağ tük) nurdur. Sonra əlavə edir: kimin tükü İslamda ağarıbsa, bu, Qiyamət günündə onun işığı olacaq. Həmin kişi həna qoyub yenidən Peyğəmbərin ﷺ yanına gəlir. Peyğəmbər ﷺ onun (saqqalını) rənglədiyini görüb deyir: mur və İslam. Sonra kişi (saqqalını) qaraya boyayır. Peyğəmbər ﷺ deyir: mur, İslam və iman; qadınlarınızın qəlbinə məhəbbət, düşmənlərinizin qəlbinə qorxu.*¹

İkinci beytdə isə şair saç boyamağı Günəş tutulması kimi təbii hesab edir və “əl-Qur’ənul-Kərim”in əl-Əhzab surəsi 62-ci ayə, əl-Fəth surəsi 23-cü ayə, Fətir surəsi 43-cü ayədə buyurulan وَلَنْ تَجِدَ لِسُنَّةِ اللَّهِ تَبْدِيلًا – *Sən Allahın qanunlarında heç bir dəyişiklik tapa bilməzsən* hökmünə işarə edərək göstərir ki, əgər ümmətlərin qanunları Allahın qoyduğu qanunlarla müəyyənləşirsə, onda nura, işığa bənzəyən ağ saçların boyanması da təbii qəbul ediləməlidir.

Aşağıdakı beytlərdə Xaqani öz vəziyyətini təsvir etmiş və qırmızıya boyanmış saqqalı alova bənzətmişdir:

بعارضي فبدت سوداء كالحمم	ماذا الخضاب ولكنّ مقلتي قطرت
فاسودّ ما جفت هذا حكم كلّ دم	أضحي دم الجفن فوق الخدّ منجمدا
فقد علاني دخان النار بالضررم	كانني مضرم نار الهوى أبدا

Boyama nədir ki?! Gözümdən yanağıma yaş axdı və kömür kimi qara göründü.

¹ الكليني، الشيخ محمد بن يعقوب. الكافي. الجزء السادس. طهران: دار الكتب الإسلامية، ١٣٦٧ ش. ص. ٤٨٠

*Kirpiklərdən axan qan yanaqlarda donub qaldı və qaraldı;
bu da qanın xüsusiyyətidir.*

*Sanki mən əbədi eşq odunda yanıram və o odun tüstüsü mə-
ni qırmızı alova bürüyüb.*

Daha sonra şair insanlara Peyğəmbərin ﷺ vəsiyyətini xatır-
ladaraq onları özlərinə fikir verməyə, qocalığın insanın xarici
görünüşündə buraxdığı xoşagəlməyən izləri gizlətməyə çağır-
mışdır:

أوصى النبي ذوى القربى أن اكتحلوا وغَيِّروا شيبكم تنفوا ذوى الهرم

*Peyğəmbər öz yaxınlarına vəsiyyət edib ki, gözlərinizə sür-
mə çəkin, ağarmış saçlarınızı rəngləyin, qocalığın gətirdiyi pis
görüntünü dəfedin.*

Beyt Əl-Kuleyninin topladığı Əbu Cəfərdən olan
hədislərdən birini xatırladır: *Bir dəstə adam Huseyn bin Alinin ﷺ
yanına gələndə onu (saqqalına) qara rəng qoymuş görürlər. On-
dan bu haqda soruşduqda o, əlini saqqalına çəkib deyir: Allahın
rəsulu ﷺ müharibələrin birində müşriklər üzərində güclü
görünmək üçün qara rəng qoymağı buyurmuşdu.*¹

Qitənin son beytlərində Xaqani deyir:

و في الغروب ترى الدنيا إذا هرمت صارت خضيب الدجى مسودّ باللمم
جرت عليّ وحطًا الشيب عاتبه و ما تلقى عتيا من أذى الهرم

*(Günəş) qürub edərkən görürsən ki, dünya qocalanda Xa-
dib (ulduzu) da qara rəngə boyanmış kütləyə çevrilir.*

*(Qocalıq) məni axtarır, ağ saçlar da onu təqib edir, qocalı-
ğın gətirdiyi acılardan qaça bilən Atibə rast gəlinmir.*

¹ الكليني، الشيخ محمد بن يعقوب. الكافي. الجزء السادس. طهران: دار الكتب الإسلامية، ١٣٦٧ ش.
ص. ٤٨١

Burada adı çəkilən خضيب *Xadıb* ulduzu ingilis dilində *Caph*, ərəbcə الكف *əl-Kəff* kimi də tanınır və o ulduz qədimdən ərəblər arasında xına qoyulmuş qadın əlinə bənzədilmişdir.¹

Beytdə istifadə olunan عتیب (Atib) kəlməsi çox maraqlı mənə ifadə edir. Belə ki, “Lisənul-arab” da bu söz belə açıqlanır: *“Atib: qəbilədir. Ərəblərdə belə bir məsəl var: Atib kimi öldü. Yəməndən olan bu qəbilənin əsasını Atib bin Əsləmə bin Malik bin Şəmuət bin Tədil qoyub, Malik dininə məxsus olan qəbilədir. Sonralar digər tayfalar onlara hücum edib, kişiləri əsir alıb onları qula çeviriblər. Onlar deyirdilər: əgər bizim oğlan uşaqlarımız böyümüş olsaydılar, bizi xilas edərdilər. Onlar əsirlikdə ölənə qədər belə davam etdi və ərəblərdə məğlub olub ölənlə bağlı belə bir məsəl yarandı: Atib öldü.”*²

Deməli, şair qocalıqla mübarizənin bir arzu, xəyal olduğunu göstərərək, bunu imkansız hesab edir. Şairin fikrincə, əgər atiblər xilas olmaq üçün xəyal qururdularsa, qocalıq qarşısında bu xəyal belə imkansızdır; atiblərin xilas olmaq üçün qurduqları xəyal nə qədər imkansızdırsa, qocalıq qarşısında bu xəyal etmək belə yersizdir.

Xaqani yaradıcılığı üçün xarakterik olan cəhətlərdən biri də nəsihatəmə fikirlərdir. Şair demək olar ki, bütün şeirlərində didaktikaya yer vermişdir. Onun ərəbcə yazdığı həcmcə üçüncü böyük qitəsi sırf didaktika üzərində qurulub. 9 beytdən ibarət və dayaqsız həmzə ilə bitən sözlərlə qafiyələnmiş qitə ilk beytdən başlayaraq sona kimi nəsihət xarakteri daşıyır.

Əvvəlcə qitənin mətninə toxunmaq. Qeyd olunduğu kimi, şairin ərəbcə əsərlərinin elmi-tənqidi mətni hazırlanmadığına görə, onlar müxtəlif mənbələrdə fərqli şəkildə təqdim olunub. Bu əsərin də ilk beyti Səccadi və Kəzzazi tərəfindən hazırlanan divanlarda (monoqrafiyada 4 divandan istifadə olunub ki, digər 2 divana şairin ərəbcə əsərlərindən bəzi nümunələr daxil edilib) belə verilib:

¹ ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت، المجلد الخامس، ص. ٨٦

² ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت، المجلد العاشر، ص. ٢٣

أَفْضَلُ كَافِي الْإِبْرَارِ خَيْرًا وَ قَابِلُ كُلِّ مَالٍ بِالْإِخَاءِ¹

Birinci beyt M–242 və M–413 şifrəli Bakı nüsxələrində fərqli şəkildə yazılıb:

أَفْضَلُ اسِرَارِ كَافِي النَحْرَاءِ وَقَابِلُ كُلِّ قَالٍ بِالْإِخَاءِ

Fikrimizcə, hər iki variantda naqislik var. Divanlara görə, qitə 'ə sual ədatı ilə başlayıb, amma verilən suala cavab olmadığından məna natamam qalır; eləcə də ikinci misra tərcüməyə yatmır. Burada iki amil nəzərə alınmalıdır:

– qitənin növbəti iki beyti əmr formasında olan feillə başlayır. Deməli, birinci beyti də əmr formasında yazmaq daha məntiqlidir;

– həmin üç beyt *حسن*, *كرم*, *فضل* – *fdl*, *krm*, *hsn* kökləri ilə başlayır və həmin kökdən olan hər üç feilin birinci babda *muḍarri* (indiki) zaman formasında tipik saiti *u* olduğuna görə onların əmr forması eyni qayda ilə düzəlir, yəni *'uḫḍul*, *'ukrum*, *'uḫsun*. Bu da şeiri həm ahəng, həm də məna baxımından tamamlayır.

Buna görə də həm əlyazmalardan, həm də divanlardan istifadə edərək, qitənin ilk 3 beytini belə verməyi məqsədəuyğun hesab edirik:

أَفْضَلُ كَافِي الْإِبْرَارِ خَيْرًا وَقَابِلُ كُلِّ قَالٍ بِالْإِخَاءِ
وَأَكْرَمُ مَنْ أَهَانَكَ ثُمَّ نَاقِضُ إِسَاءَتُهُ بِإِحْسَانِ الثَّنَاءِ
وَأَحْسَنُ ثُمَّ لَا تَنْتَظِرُ جَزَاءً فَفِي الْإِحْسَانِ تَعْبِيَةُ الْجَزَاءِ

Xeyirli iş görməkdə saleh insanları ötüb keç, deyilən hər sözünü dostcasına qarşıla.

Səni təhqir edənlə alicənab davran, sonra onun təhqirinə yaxşı tərzdə etiraz et.

Yaxşılıq et, amma əvəzini gözləmə, yaxşılıq etmənin özünü mükafat deməkdir.

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۹؛ أفضل الدین بدیل بن علی نجار خاقانی شروانی. دیوان. دکتر ضیاء الدین سجادی. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۵۸

Burada “Yaxşılığa yaxşılıq hər kişinin işidir, yamanlığa yaxşılıq nər kişinin işidir” atalar sözünün inikasını görürük.

وَعُوذُ نَفْسِكَ النَّاسَ الْمَرْخَى فَتَنْفَسَ النَّفْسَ حَامِلَةَ الرِّخَاءِ
إِذَا الْمُعْطَى أَرَاكَ الْمُنْعَ فَأَجْعَلْ فَيُولِكَ مَنَعَهُ كَنْزَ الْعَطَاءِ

Üzünü zəif, incik insanlara çevir, alicənab qəlblərə təsəlli ol.

Əgər hədiyyə verən sənə imtina edirsə onun imtinasını ata xəzinəsi kimi almış kimi qəbul et.

Xaqani burada da özünəməxsusluq nümayiş etdirir. İnsanları xalqı incidən, cəfa çəkdirən valilərdən, hakim təbəqədən yaxşılıq gözləməməyə çağırır:

قلوب الناس تأنس بالأيادي وقلبك أنس بأذى الجفاء
فحلوا في جفاء القوم فاقبل و لا تقبل ايادي المولاء
وكن كالدهر يقتل كل نار تحرقه ويأبى كل ماء

İnsanların qəlbi iltifata meyl edir, sənin qəlbinsə cəfanın ağrısına.

Onlar (ağalar) xalqın cəfası hesabına güclənirlər; bunu qəbul et və ağaların yaxşılığını qəbul etmə.

Suyu rədd edib onu yandıran odu söndürən zamanə kimi ol.

Başqa bir şeirində şair səxavətli olmağı təbliğ edir:

فقم واستمع أخبار معن ووحاتم وذکر فحسن الذكر احسن قصّة
و لا تتحر مالا واتلفه بالندی فعندك ما أتلفت انفع حصّة

Ayağa qalx, Məan və Hatim haqqında deyilənlərə qulaq as. Yadda saxla ki, xatirələrin yaxşısı yaxşı hekayələrdir.

Mal-dövlət yığma, onu (malını) səxavətlə xərclə, xərclədiklərin (malının) ən xeyirli hissəsidir.

(Beytdə adları çəkilən Məan bin Zaidə əş-Şeybani (m.769-cu ildə vəfat edib) və Hatim ət-Tai (m. 605-ci ildə vəfat edib) öz səxavətləri ilə məşhur olan insanlardır.)

Xaqaninin ərəbcə yazdığı kiçik mədhlərdən biri 3 beytdən ibarət İzz əd-Dinə həsr olunan qitədir. Ola bilsin ki, əsər həcmcə daha böyük olmuş, bir hissəsi itib-batmışdır. Qitənin tərcüməsi zamanı İzz əd-Dinin kimliyini müəyyənləşdirmək mümkün olmadı. Bu istiqamətdə aparılan araşdırma nəticəsiz qalsa da, məlum oldu ki, şair “Tuhfətul-İraqeyn”də İzz əd-Din adlı iki şəxsi mədh etmişdir. Onlardan biri – در مدح عز الدين محمد قصار “İzz əd-Dini tərif” adı altında dilimizə tərcümə olunsada,¹ haqqında məlumat verilməmişdir. İkinci şəxs isə در مدح امام عز الدين ابو الفضل محمد سعيد اشعري başlığı altında təqdim olunub və həmin hissə tərcümədə öz əksini tapmayıb. Qitənin kiçik olması və həsr olunduğu şəxsin kimliyinin naməlum qalması onun tərcüməsini çətinləşdirir.

Şairin digər mədh xarakterli 3 beytlik qitəsi də İməd əd-Din adlı şəxsə həsr olunub. Həmin qitədə şair mədh etdiyi şəxsin məziyyətlərindən danışır.

Şairin bəzi şeirləri tədqiqat işlərində qitə kimi təqdim olunsalar da, qafiyələnmə sisteminə görə qitəyə qoyulan tələbatı ödəmir. Ərəb müəlliflərinin divanlarında da 2, 3, 4 və s. beytlərdən ibarət kiçik həcmli əsərlərə rast gəlindiyindən həmin beytlərin müstəqil bir əsər olma ehtimalı da var. Çünki həmin nümunələrdə konkret fikir var. Həmin şeirləri beytlərin sayına görə ayırıraq onları **digər şeirlər** adı altında qruplaşdırmışıq. Belə şeirlərdən birində Şirvanla Bağdaddan bəhs edilir.

Bağdad mövzusunda Xaqaninin hər iki dildə yazdığı əsərlərində tez-tez rast gəlinir. Şairin Bağdada həsr etdiyi ərəbcə qəsidəsindən monoqrafiyanın müvafiq hissəsində ətraflı şəkildə bəhs olunub. Əgər həmin qəsidədə şair Bağdadla Misri qarşılaşdıraraq, üstünlüyü Bağdada verirsə, ərəbcə yazdığı qitələrdə vəziyyət dəyişir və onun müraciət etdiyi mövzular sırasına Bağdadın həcvi də daxil olur. Belə bir yanaşma bizə İbn əl-Mu‘təzzi xatırladır: “... *ərəb ədəbiyyatında şəhərlərin tərfi ilə bağlı şeirlər olub. İbn əl-Mu‘təzz isə ədəbiyyata şəhərlərin, konkret olaraq*

¹ *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 88-89

*Bağdadın həcvini gətirib. Bəzən o, sinkretik şeir yaradır; bir şeirdə Bağdadı həcv edib, Samarraı tərifləyir”.*¹

Əgər İbn əl-Mu‘təzz Samarra şəhərini Bağdada qarşı qoyursa, Xaqani də Şirvanı Bağdadla qarşılaşdırır və üstünlüyü “Şirvana qurban olum” deyərək doğma yurduna verir. Bu məzmununda, yəni Şirvan-Bağdad qarşılaşması ərəbcə yazılmış iki qitədə əks olunub. Birinci qitə 8 beytdən ibarətdir. Burada şair Şirvanı hər cəhətdən Bağdaddan üstün bilir:

راحت روعي نسيمها بآب	شروان ام العلى لكل آب
بغداد منها مزيد منشعب	فديت شروان من صحيح بنا
بأساء ذات النسب و النشب	ترى بشروان كل غانية
عمياء ذات الصراخ و الصخب	تلقي ببغداد كل زانية
بنات أهل الغنى ذوى النسب	فقيره برّت كلّ فاقرة
بنصف الأرز من الذهب	ترضي لخبز الشعير قاعة
كلتاهما السواتان بالأدب	سعى صرّة بلحظتي رقّة
من عجم ثم نصفها عرب	أعني كسيرا فنصف لفظته

Şirvan hər asi üçün üçün ülviyyətin anasıdır, onun yaydakı nəsimi ruhumun dərmanıdır.

Bir həqiqətdir ki, Bağdada axışan çoxdur, amma mən Şirvana qurban olaram!

Şirvanda həm əsil-nəcabətli, zəngin, həm də kasıb gözəllər görərsən.

Bağdaddasa səslı-küylü kor zinakarlarla rastlaşarsan.

Şirvanın həm kasıb, həm əsil-nəcabətli qızları şəərəflidilər,

Onlar yarım dünyü boyda olan qızıla yox, arpa çörəyinə qane olurlar.

(Amma Bağdadda) hər ikisi (həm kasıbı, həm varlısı) pul kisəsinə can atır, onların hər ikisində ədəb yaxşı deyil.

Mən sözümün yarısı əcəmcə, yarısı ərəbcə olanları nəzərdə tuturam.

¹ Qasımova, A. Ərəb ədəbiyyatı. V–XIII əsrlər: dərslik. Bakı, 2023, s. 410
([A.Qasımova.Ərəb ədəbiyyatı.pdf](#))

Şirvan-Bağdad qarşılaşmasına başqa şeirdə də rast gəlinir..
4 beytdən ibarət şeirdə Xaqani Bağdadla bağlı xəyallar qursa da,
fikri-zikri doğma məkanda dolaşdığından, bu xəyalların gerçək-
ləşməyəcəyini dilə gətirir:

سأشقي لديوان دار الخلافه	لئن كنت أفرغ في برهة
وأجعل نخل المَعلىّ خلفه	أصير وشي الدُمى برده
جرى العهد لي كيف أبغى خلفه	ولكن بشروان داعى الهوى
لعلمي بأنّ من الخَلّ أفه ¹	يبغداد صدّ عن الخَلّ بي

*Əgər bir anlıq imkanım olsaydı, xilafət sarayının divanını
yenidən qurardım.*

*Onun zolaqlı (ağ-qara) paltarını rəngli (xüsusən də qırmızı
çalarlı) naxışlarla əvəz edərdim.*

*Onun söyüd ağaclarını (ərəblərdə geniş yayılmış zərif və
nazik ağac növü) hüündür xurma ağaclarına döndərərdim.*

*Amma eşq carçısı Şirvandır. Mənim üçün zaman keçib.
Ona necə xilaf çıxım?!*

*Məndə Bağdaddakı dostluğa qarşı bir sədd (manə) var.
Bilirəm ki, bu dostluqdan ancaq bəla gəlir.*

Xaqani həm fars, həm də ərəbcə yazdığı əsərlərdə qədim
Şirvandan, el adətlərindən bəhs etmiş, xalq məsəllərindən, əfsa-
nələrdən bol-bol bəhrələnmişdir. Bu baxımdan şairin hələ qə-
dimdən milli bayramımız kimi böyük təntənə və coşğu ilə qeyd
olunan Novruza həsr etdiyi şeirlər maraq doğurur. Ərəbcə Nov-
ruza həsr olunan 4 beytlik şeirdə deyilir:

وبل أنت نيروزي يحيى ويغتتم	أهنيك بالنيروز يا مقتدى الأمم
تخصّ بنیروز الزمان ذوي النسم	فأوبة شمس الجوّ في أشرف النرى
لقد خصّ بالنيروز شروان في العجم	و او بك شمس الدين في ذروة العلى
ولي منك نيروزان من سائر الامم ²	فذا اليوم نيروز الخلائق واحد

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۸

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۶

Ey ümmətləri hidayət yolu ilə aparan, səni Novruz münasibəti ilə təbrik edirəm, mənim canlandıran və bərəkətləndirən Novruzum sənsən.

Təbiətin Günəşinin ən yüksək zirvəyə qayıdışı təbiətin Novruzunu kimi insanlar arasında qeyd edilir.

Dinin Günəşi isə səninlə ən yüksək zirvədə təcəlli edir və əcəmlər arasında Şirvandakı Novruz bununla fərqlənir.

Bu gün təbiətdə Novruz birdir, amma başqa ümmətlərlə müqayisədə mənim sənə görə iki Novruzum oldu.

شمس الدين في ذروة العلى و او بك misrası İ. Həmidov tərəfindən “*Sən Şəmsəddini yüksək zirvədə görməlisən*” – kimi tərcümə edilmiş və Şəms əd-Din burada mədh olunan şəxs kimi qələmə verilmişdir.¹

Amma şeirin şairin əmisi oğlu Vəhid əd-Dinə həsr edildiyini iddia etmək olar. Xaqaninin öz əsərlərindən məlum olduğu kimi, təhsil almasında, ziyalı kimi yetişməsində xüsusi rolu olan şəxslərdən biri əmisi oğlu Vəhid əd-Dindir. Dövrünün ziyalılarından olan musiqişünas Vəhid əd-Din tibb, nücum, hikmət kimi elmlərə də bələd idi. Xaqaninin əsərlərindən o da məlum olur ki, Vəhid əd-Din yeni ilin təqvimini yaratmışdır. Şairin farsca yazdığı əsərlər arasında əmisi oğlunu Novruz bayramı münasibəti ilə təbrik etdiyi şeirlər var. Tədqiqat işində şairin eyni mövzuya hər iki dildə müraciət etdiyi qeyd olunub. Zənnimizcə, bu şeir də istisna deyil və Xaqani *Şəms əd-Din* dedikdə Şəms əd-Din adlı şəxsi deyil, Vəhid əd-Dini nəzərdə tutmuşdur.

Qədim tarixi ilə məşhur olan, ərəb aləmində xüsusi əhəmiyyət kəsb edən Yəmən torpağı da şairin təsvir obyektlərindən biridir. Mənbələrdə Yəmənə bağlı maraqlı fikirlər var. Bu fikirlərin əksəriyyəti Yəmənə əlverişli coğrafi mövqedə yerləşdiyini, məhsuldar torpağı, zəngin təbii sərvətləri olduğunu, Yəmən əhalisinin isə imanlı, əxlaqlı olduğunu təsdiqləyir. Sözüün lüğəvi mənası da sağ və

¹ *Xaqani Şirvani*. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, s. 129; 155

xoşbəxt kimi izah olunur, yəni Yəməninin adı imana, xoşbəxtlyə, rifaha bərabər tutulmuşdur. Əl-Qəzvini “Kitəbu əsəru-l-biləd və əxbəru-l-‘ibəd” əsərində yazır ki, Peyğəmbər əfəndimiz ﷺ Yəmən əhalisi haqqında belə söyləmişdir: “*Mən Yəmən savabında olan bir Allah qulu tapmıram. Ona Aus və Xəzrəc qalib gəlməyi arzu edirəm. Həmçinin demişdir: iman yəmənli, hikmət yəmənlidir*”.¹ Ərəb şairi əl-Mutənəbbi (915–965) (المتنبّي) deyir:

ومجدي يذلُّ بني خندف على أنّ كلّ كريم يمان²

Mənim şöhrətim Xindif tayfasına şahidlik edir ki, hər alicənab insan yəmənlidir.

Mənbələrdə Yəmənə bağlı fikirlər üst-üstə düşsə də, ziddiyyətli məqamlara da rast gəlinir. Yaqut əl-Haməvi “Mu‘cəmul-bul-dən” əsərində Yəmən adının etimologiyasını müxtəlif müəlliflərin fikirləri əsasında belə açıqlayır: “*Əş-Şərqi deyib: Yəmən onların sağa – Yəmənə tərəf getdiklərinə görə Yəmən adlanıb, İbn Abbas deyib: ərəblər bölündülər; onlardan sağa gedənlər əl-Yəmən adlandılar və belə deyilir ki, Məkkədə adam çox idi, o artıq bu sıxlığı daşıya bilmirdi və yəmənلیلər Yəmənə üz tutdular, bu, sağda olan torpaq idi və belə də adlandı, mən isə deyirəm: insanların sağa tərəf getmələri və o torpaqların Yəmən adlanması fərziyyədir, çünki Kəbə kvadrat şəklindədir, onun nə sağ, nə də solu var, əgər əl-Yəmən bir qrup adamdan sağda yerləşirdisə, digərlərindən solda yerləşirdi, yəni bu, sağ küncü daha üstün hesab edib onu belə qəbul edənlərin istəyidir, halbuki orada dörd cəhət vardı, doğrusunu Allah (c) bilir*”.³

Bu qədim ölkə şairin də diqqətindən kənarda qalmamış və o, Yəmənə bağlı lirik duyğularını kiçik bir qitədə dilə gətirmişdir. 6

¹ القزويني، زكرياء بن محمود. أثار البلاد وأخبار العباد. دار الصادر بيروت، ص. ٦٥

² المتنبّي. ديوان. بيروت، ١٤٠٣هـ – ١٩٨٣ م، ص. ٣٣

³ الحموي، ياقوت. معجم البلدان. المجلد الخامس. بيروت: دار الصادر، ١٩٧٧ م / ١٣٩٧هـ. ص.

beytdən ibarət “Yəmən” rədifli qitədə şair Yəməninin gözəllərini, Yəməninin dağlarını sevə-sevə təsvir etmişdir:

كم غزال في حبال اليمن مهجتي مرعى غزال اليمن
كم جمال فوقها مهدالمها مت من قبل جمال اليمن
طلع اليوم علينا قمر مغربي من جبال اليمن
كم عيون عودت صوم الهوى عيّدت قبل هلال اليمن¹

Bəzəkli Yəmən evlərində nə qədər ceyran var, qəlbim Yəmən ceyranlarının (gözəllərinin) oylağıdır.

Üzərində dərd beşiyi olan neçə gözəllik Yəməninin gözəlliyi ilə ram edildi.

Bu gün üzərimizə Yəmən dağlarından məğrib ayı doğdu.

Eşq orucluğuna adət etmiş neçə göz Yəmən ayı görünənə qədər bayram etdi.

Şair qitəni çox maraqlı bir sonluqla bitirmişdir:

كبرت عيني على الترك إذا سجدت قبل جمال اليمن
يمن التركي شوم أبدا إنما اليمَن يقال اليمن

Əvvəl Yəmən gözəllərinə səcdə edirdim, türkü gördükdə gözlərim təkbir dedi.

Türkün saği həmişə bədbəxtlik olub, halbuki sağ tərəfə xoşbəxtlik deyilib.

Şairin farsdilli yaradıcılığında türklə bağlı beytlərin olduğunu nəzərə alıb, belə ehtimal etmək olar ki, burada türk-yəmənli (ərəb) qarşılaşdırması həmin dövr ədəbiyyatına məxsus xüsusiyyətə bağlıdır. Həmin dövrdə ədəbiyyata daxil olan türk mövzusu fərqli mənə kəsb edirdi; bəzi şairlərin yaradıcılığında türklər mədh, digərlərində həcv olunurdusa, bir başqaları türk gözəllərinə qəzəllər həsr edirdilər. Səlcuqilər dövrü ədəbiyyatını xarakterizə edən ərəb tədqiqatçısı Muhəmməd ət-Tuncinin fikrincə, bu

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز،

۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۸

dövrə yeni mövzu axtarışında olan şairlər türk qulam və cariyələrində şeirlər həsr edirdilər.¹ Çünki həmin dövrə cariyələr əsasən türk qızları olurdu və bu cariyələrə aşiq olub onlara əsərlər həsr edən şairlərin sayı az deyildi. Məsələn, Bağdad şairlərindən biri türk gözəli ilə bağlı deyib:

Gənc türk qızın gözləri ürəyimi yaralayıb zəiflətdi.

Şərab suya qarışdığı kimi, eşqlə döyünən qəlbim onun qəlbilə elə bütövləşdi.

*Gənlik libasımı çıxartdığım zaman zülmət gecəm səhərə çevrildi.*²

Şairin ərəbcə əsərlərindən 4-ü 3 beytdən ibarətdir. Biri İzz əd-Dinə həsr olunan qitə kimi təqdim olunub. Digərləri isə adsızdır. Onlardan biri məzmununa görə fəxriyyə kimi qələmə verilə bilər. Burada şair öz nətiqlik qabiliyyətindən və bu qabiliyyəti sayəsində mənəb əldə etməsindən danışır:

أنا مفحم أنا مكالم مفلحا جاز الحقائق ثم نال مناصبا
إني أكتبه ومن أنا عنده ولو أن لي دون الكتاب كتابا
أين الجهام من الغمام مخائلا أين الكهام من الحسام مضاربا

Mən susdurmağı bacaran biriyəm, mən həqiqətləri qəbul edib mənəblər qazanan gözəl nətiqəm,

Mən onun katibiyəm, əgər katiblik üçün yazmaq qabiliyyətim olmasaydı mən onun yanında kim olardım?

Buludlar arasında yağış yağdırmayanı harada olar? Vurmaq üçün nəzərdə tutulan qılnc küt olarsa harada olar?

Xaqaninin ərəb dilində yazdığı əsərlər arasında eşq, məhəbbət mövzusu da var. Belə şeirlərdən biri 4 beytdən ibarətdir. Əvvəlcə qeyd edək ki, bu şeirin əks olunduğu əlyazma azdır. Bu cəhəti

¹ التونجي، محمد. حول الادب في العصر السلجوقي. منشورات مكتبة قورينا، ١٩٧٤، ص. ١١١
² الكاتب، عماد الدين الاصبهاني. خريدة القصر وجريدة العصر (قسم شعراء العراق). الجزء الثالث [المجلد الثاني]. ص. ٣٣٦

Səccadi də qeyd edib.¹ Səccadi və Kəzzazi tərəfindən hazırlanan divanlarda şeirin mətnində çoxsaylı təhriflərin olması çox güman ki, bununla bağlıdır. Aşağıda təqdim etdiyimiz mətn *Süleymaniye Kütüphanesi Damad İbrahim Paşa* kolleksiyasına daxil olan əlyazma nüsxəsi² əsasında hazırlanıb:

أشكو إليك ما بي من لوعة التصابي
فاسمع إلى فراق لم يخل من عذاب
ينفي الكرى دموعي ينفي الهوى شبابي
ليت الكرى يوافي ليت الهوى يجاب
أهواك ثم أهوي اذ لامني صحابي
فقرت في رداء أقصر من العتاب
خذ في الزجاج راحا كالشمس في الضباب
والراح في الزجاج كالبحر في السراب

Gəncliyin mənə verdiyi əziyyətdən sənə şikayət edirəm, mənə bu əzabdan qurtara bilməyən ayrılığa qatlanıram.

Yuxumu göz yaşlarım qaçırtdı, gəncliyimi eşq sürgün etdi, kaş ki, yuxu geri dönəydi, eşqimə cavab gələydi.

Səni sevirdim, amma dostum mənə məzəmmət etdikdə geri çəkildim, köhnə paltarda danlaqdan kiçilmiş vəziyyətdə qaldım.

Dumandakı günəşə bənəyən büllur şərab qədəhini götür, qədəhdəki şərab dənizdəki ilğım kimidir.

Xaqaninin dini görüşləri də maraq doğuran məsələlərdəndir. Şairin dini-siyasi görüşlərini, fəlsəfi baxışlarını araşdıran tədqiqatçılar məsələ ilə bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Q. Kəndli-Herisçi, S. Rzaquluzadə, Ə. Səidzadə, O. L. Vilçevski Xaqaninin fəlsəfi baxışları, dünyagörüşü barəsində müəyyən mülahizələr yürütsələr də, bu mülahizələrin əksəriyyəti Sovet dövrünün abu-havasını özündə əks etdirir. Xaqaninin beytlərinə

¹ أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقاني شرواني. ديوان. دكتور ضياء الدين سجادي. تهران، ۱۳۳۸، ص. ۹۵۹

² Süleymaniye Kütüphanesi. Damad İbrahim Paşa Koleksiyonu. / 01173-001, vərəq 149 a

yazılan şərhlər kimi, şairin fəlsəfi dünyagörüşünün də yenidən işlənməsinə böyük ehtiyac duyulur. Şairin ərəbcə yazdığı şeirlər arasında Şafii məzhəbinin, onun yaradıcısı olan əhli-sünnənin dördüncü fiqh imamı hesab edilən, alim, fəqih Muəmməd bin İdris əş-Şafii'nin və Babaveyh ər-Rafii'nin adına rast gəlinir. Əvvəlcə qeyd edək ki, aşağıda təqdim etdiyimiz 4 beyt qafiyə və məzmun baxımından çox oxşar olmalarına rəğməən divanlarda və bəzi əlyazmalarda 2 iki beytlik şeir kimi təqdim olunub. Amma *Damad İbrahim Paşa* nüsxəsində həmin parçalar 4 beytlik şeir kimi verilib. Biz də məhz bu variantı düğün hesab edərək, həm ədəbi-tənqidi mətnin hazırlanmasına, həm də tərcümə prosesinə eyni qayda ilə yanaşmışıq.

أرى ثاني الشافعي شافعي	إلى الله في الحشر بعد النبي
فبابويه الرافعي رافعي	وليس تصح الدهر لي حافظا
وإدريسه نائب الشافعي	أرى أرض قزوين باب الجنان
موالاة بابوية الرافعي	و من يقصد الباب مفتاحه

Allahın yanında qiyamət günündə Peyğəmbərdən sonra ar-xam kimi gördüyüm əş-Şafii 'idir,

Dəhr məni qoruya bilməsə, mənim kömək edənim Babaveyh ər-Rafii 'idir.

Qəzvin torpağını cənnətin qapısı kimi görürəm, onun İdrisi əş-Şafii 'inin naibidir,

O qapıya getmək istəyən olsa onun açarı mövla Babaveyh ər-Rafii 'idir.

Xaqaninin bu iki şeyxi çox hörmətlə anması çox güman ki, onun bu məzhəbin dini baxışlarına rəğbət bəsləməsinin nəticəsidir. Şairin əş-Şafii'ini qapıya, ər-Rafii'ini açara bənzətməsi Peyğəmbərin **أنا خزانة العلم وعلي مفتاحه** *mən elm xəzinəsiyəm, Əli onun açarı* deyiminə işarədir.

Xaqaninin ərəbdilli irsində rast gəlinən **iki beytlik şeirlərdə** şairin Rey, Bağdad haqqında düşüncələri əks olunub. Rey səfərinə həsr olunan qitədən fərqli olaraq, bu şeirlərdə fərqli

fikirlərə rast gəlinir. Onlardan birində Rey şəhərini cənnət bağlarına, onun ziyarətçisini isə İdrisin ruhuna bənzədən Xaqani başqa bir şeirində Reydə qaldığını, lakin burada həmsöhbətin, dərdini bölüşəcəyi kimsənin olmadığını dilə gətirmişdir:

نزلت بالرّي في خان اكابده يدى الاقامة حتّى اعتك عثمانى
ما فيه شخص ولا شقص يوانسنى كتبت جلال الفضل اوقر عثمانى

Reydə ayanların qonaq evində qaldım, qaldığım müddətdə Osman xəstələndi,

Orada məni Fəzl sahibinin evi və ya Osmanın qəbri kimi təsəlli edən nə bir şəxs var, nə də başqa şey.

Ola bilsin ki, şeir şairin əmisi oğlu Vəhid əd-Din Osmanın ölümünə həsr olunub. Çünki əmisi oğlu vəfat edərkən şairin səfərdə olduğuna dair məlumat var.

Şairin müsəlman olması məlumdur. Onun yaradıcılığında İslam dini, onun peyğəmbəri, İslamın müqəddəs yerləri ilə bağlı təsvirlər çoxdur. Aşağıdakı beytlər də Peyğəmbərə ﷺ həsr olunmuşdur:

يا صفوة الرحمن شافعه خلقه إني أتيتك عند رق غايبا
قد كنت مرتداً فأدركني الهدى فغدوث مرتدياً بدينك ثانياً¹

Ey məxluqatın şəfaəti üçün Yaradanın seçdiyi, ehtiyacım olanda sənin yanına gəldim.

Mən yolundan dönmüşdüm, lakin mənə hidayət gəldi və yenedən sənin dinini qəbul etdim.

Burada Peyğəmbərimizin ﷺ şəfaəti nəzərdə tutulmuşdur. Dini terminologiyaya görə şəfaət axirətdə günahı olan möminlərin bağışlanması üçün Allah dərğahında məqamı yüksək olan birinin ona dua etməsi, bağışlanmasını istəməsidir. Dini mənbələrə görə, peyğəmbərlər içində şəfaəti qəbul ediləcək peyğəmbər Hz. Muhamməddir ﷺ (Müslim, Fədail 2). Hz. Peyğəmbərin şəfaəti ilə hesaba və sorğuya

¹ خاقانی شروانی. ، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۰

çəkilmədən cənnətə girənlər də olacaq (əl-Buxari, Təfsir Surə 18; Müslim, İman 84). Cənnətdə dərəcələrin artırılması üçün ilk şəfaət edəcək olan da Hz. Muhamməddir ﷺ. Peyğəmbərimiz bir hədisində: “*Cənnətdə insanların əvvəlcə şəfaət edəni mənəm*”, (Müslim, İman 85) – buyurmuşdur”.¹

Xaqaninin ərəbcə məktubları

Xaqani Şirvaninin nəsri Azərbaycan xaqanişünaslığında ən az öyrənilmiş sahədir. Şairin nəsri haqqında ilk məlumatı M. Sultanov verir: “*Hələlik bizə Xaqaninin “Təhfətül-İraqeyn” əsərinə yazdığı bir müqəddiməsi, dostu Nizamiyə yazdığı bir məktubu, Şirvanşah Axsitana yazdığı iki məktubu və ərəb dilində nəslrlə yazdığı bir əsəri mövcuddur*”.² Ədibin məktubları ilə bağlı qiymətli məlumat verən türkiyəli alim Ahmed Ateş ona qədər elmə məlum nəsr əsərlərini belə göstərmişdir: “*Tuhfat al-‘İraqayn*’nin önsözü, Paris, Bibliotheque Nationale’de bulunan bir Kulliyat-i Hakani nüshasında görülen 7 mektup ve Armağan dergisinde yayınlanmış olan 2 mektup”.³

Hər iki məlumatdan da göründüyü kimi, şairin hər iki dildə yazılmış mənsur əsərlərinə müqəddimələr (dibaçələr) və məktublar daxildir. Məktublarla müqayisədə müqəddimələrin sayı azdır: farsca–1, ərəbcə–2.

Farsca yazılan “Tuhfətul-İraqeyn” poemasının müqəddiməsi ərəbcə yazılmış müqəddimələrdən həcmcə daha böyükdür. Burada şairin Dəclə çayı ilə “söhbəti”, hikmətli fikirlər öz əksini tapıb. Ərəbcə yazılan dibaçələr isə məzmun baxımından aid olduqları qəsidələri tamamladıqdan onlardan qəsidələr bölməsində bəhs olunub.

¹ <https://www.irfandergisi.com/sfat.html>

² Sultanov, M.S. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s.60

³ Ateş, A. Hakaninin mektubları dergisi // Ankara: Türk Tarih Kurumu. Belleten, 1961. XXV cilt, sayı 98, s. 239

Xaqaninin mənsur əsərlərinin əsas qolunu məktublar təşkil edir. Xaqanişünaslıqda şairin farsca yazdığı məktubların böyük hissəsini Ahmed Ateş üzə çıxartmışdır. 1933-cü ildə Mükrimin Halil Yınanç *Lala İsmail Efendi Kütüphanesinde* gördüyü məktublar dərgisindən Ahmed Ateşə bəhs etmiş, o da kitabxada 600 nömrə ilə qeyd olunan nüsxədə Xaqaninin məktublarını aşkar etmişdir. VIII / XIV yüzilə aid olan nüsxənin Xaqaninin 27 məktubunu ehtiva etdiyini yazan Ahmed Ateş, məktubların ilk dördünün Parisdəki *Küllüyyat* nüsxəsindəki, VIII məktubun isə *Armağan* dərgisində yayınlanan məktubla eyni olduğunu bildirmişdir.¹ Buradan belə nəticə əldə edirik ki, Ahmed Ateş sayəsində elmə ədibin 22 yeni məktubu məlum olub. Alim “*benzeri bulunmayan bir mektuplar dergisi*”² kimi xarakterizə etdiyi bu əsərləri Raşid əd-Din Vatvat və Muntacib əd-Dinin məktubları ilə müqayisə etmiş və “*bilakis kendisi tərəfindən ve kendisine ait meseleler için yazılmış mektuplar*” olduğuna görə üstünlüyü Xaqaninin məktublarına vermişdir.

İran alimi Ziya əd-Din Səccadi Xaqaninin farsca yazdığı 31 məktubunu 1346 (1967)-cı ildə nəşr etdirmişdir. Bu işi digər İran alimi Muhəmməd Rouşən davam etdirərək müxtəlif əlyazma nüsxələri (Lala İsmail Efendi, Süleymaniyyə Şəhit Ali Paşa, Sipəhsalar, Paris Milli Kitabxanası, “Armağan” dərgisi) əsasında birinci dəfə 1349 (1970)-cu, ikinci dəfə 1362 (1983)-ci ildə Tehrandə “Munşəat Xaqani” adı altında çap etdirmişdir. Bura təxminən 60 məktub daxildir.

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Xaqaninin məktubları ilə bağlı geniş məlumatlara Q. Kəndli-Hərişçinin tədqiqatlarında rast gəlinir. Alim öz monoqrafiyasında şairin həyatı ilə bağlı cəhətlərə aydınlıq gətirmək üçün onun nəzm əsərləri ilə yanaşı, məktublarına da bir mənbə kimi müraciət etmişdir. Lakin monoqrafi-

¹ Ateş, A. Hakaninin mektubları dergisi // Ankara: Türk Tarih Kurumu. Belleten, 1961. XXV cilt, sayı 98, s. 241

² Ateş, A. Hakaninin mektubları dergisi // Ankara: Türk Tarih Kurumu. Belleten, 1961. XXV cilt, sayı 98, s. 247

yasında tədqiqat obyektı məktublar yox, şairin həyatı, dövrü, mühiti olduğundan onlarla bağlı verilən məlumat dağınıq haldadır. 2007-ci ildə çap olunan 6 cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin “Xaqani Şirvani” bəhsində¹ məktublarla bağlı daha konkret məlumat əldə etmək olar. Burada məktubların ünvanlandığı şəxsiyyətlər göstərilmiş və Qutb əd-Din Əbhəriyə, Qızıl Arslana, Dərbənd əmiri Seyf əd-Din Muhəmməd Arslan şaha yazılan məktubların qısa təhlili verilmişdir. Amma onlar tam şəkildə Azərbaycan dilinə tərcümə edilməmişdir.

Xaqaninin mənzum yaradıcılığında olduğu kimi, nəsrində də ərəbcə əsərlərin sayı həm azdır, həm də öyrənilməyib. Farsca olan nəsrində olduğu kimi, ərəbcə mənsur əsərlərinin də əsas hissəsini məktublar təşkil edir və həmin məktublar elmə son illərdə məlum olub. Onlar ilk dəfə İran ədəbiyyatşünas alimi Muhəmməd Rza Turki tərəfindən Dublindəki (İrlandiya) *Chester Beatty* kitabxanasından və *Süleymaniye kütüphanesindən* (Türkiyə) aşkar edilmişdir. Tədqiqatçı bu barədə h/ş. 1397-ci (2018) ildə yazdığı məqalədə ümumi məlumat vermiş, h/ş. 1398-ci (2019) ildə isə artıq məktubların elmi-tənqidi mətni, tərcüməsi və təhlilindən ibarət kitab nəşr etdirmişdir. Azərbaycanda isə bu məktublar ilk dəfə tərəfimizdən aşkar edilmiş, hər iki kitabxanadan onların fotosurəti əldə edilmiş və tədqiqata cəlb edilmişdir. Tədqiqatın ilkin nəticələri elmi mətbuatda öz əksini tapmışdır.² Məktublardakı məlumatın həm xaqanişünaslıq, həm də Azərbaycan nəsrinin tarixi üçün əhəmiyyətini nəzərə alaraq, gələcəkdə on-

¹ *Kəndli-Hərişi, Q.* Xaqani Şirvani // Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (red. hey. sədri: M. Kərimov). 6 cildə: II c. Bakı: Elm, 2007, 463-469

² *Zeynalova, E.* Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı məktublar // Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, 2020. № 1, s. 32-37; Xaqani Şirvaninin nəsrı və şairin yeni əlyazması // “Risalə”. Elmi-araşdırmalar jurnalı. №1 (22). Bakı, 2022, s. 65-72; Hakani Şirvani'nin Mensur Eserleri. Uluslararası Farsça Konuşan Ülkeler Filoloji Sempozyumu. Bildiri kitabı. Türkiye, İnönü Üniversitesi Yayinevi, 2023, s. 139-142

ların elmi-tənqidi mətni, tərcüməsi və izahlarla ilə birlikdə nəşrini nəzərdə tuturuq. Bu monoqrafiyada isə onlar haqqında ümumi məlumatla kifayətlənirik.

Məktublardan birincisi və həcmcə daha böyüyü haqqında çox az məlumat olan Azərbaycan alimi imam Qutb əd-Din əl-Əbhəriyə yazılıb. Ədibin bu şəxsiyyətə farsca yazdığı 3 məktub elmə məlumdur. Həmin məktublardan ikisinin qısa məzmunu əvvəlcə Ahmed Ateş, daha sonra Q. Kəndli-Herisçi tərəfindən verilse də, Qutb əd-Dinin kimliyi konkret şəkildə göstərilməyib. Çünki mənbələrdə bu şəxs haqqında məlumat yox dərəcəsinədir. Ərəbcə yazılan məktubda Xaqani Qutb əd-Dinlə tanışlığından bəhs edərək onu dərviş kimi təsvir etmişdir. Bu da haqqında çox az şey məlum olan Qutb əd-Dinin bir sufi dərviş olduğunu göstərir.

Məktub həm də hicrətin VI əsrində Azərbaycanda sufiliyin necə yayıldığını və ədibin özünün sufiliyə necə münasibət bəslədiyini göstərir. Məlum olduğu kimi, bütün müsəlman dünyasında fərqli şəkillərdə özünə yer edən təsəvvüf Azərbaycanın da dini-ictimai həyatında özünəməxsus rol oynamışdır. Bəzi mənbələrə görə, Azərbaycan ərazisində ilk sufi təkkələri Şirvan və Bakıda yaranmışdır. Bu, həmin bölgələrin klassik şairlərinin, eləcə də Xaqaninin yaradıcılığında özünü göstərir. Şairin sufiliyə olan marağı hələ gəncliyindən özünü göstərmişdir. O, böyük sufi şairi, filosof Sənai Qəznəvinin (1080–1131) yaradıcılığına maraq göstərmiş və ondan çox təsirlənmişdir. Xaqaninin götürdüyü iki təxəllüs məhz Sənai Qəznəvi ilə bağlıdır:

1) Həqayiqi təxəllüsü – bu təxəllüsü Xaqani şair Qəznəvinin “Həqiqatul-həqaiq” əsərinin təsiri altında götürüb;

2) Bədil təxəllüsü – bu təxəllüslə bağlı şair بدل من آدم جهان سنائی (*Sənayinin bədili kimi dünyaya mən gəlmişəm*) deməklə özünü Sənayinin *bədili* – əvəzi hesab etmişdir. Ərəbcə *bədəl* və ya *bədil* sözlərinin cəmi olan ابدال – *əbdəl* təsəvvüf terminologiyasında *abdəl* kimi özünə yer edib. İbn Mənzurun “Lisənul-arab”ında *abdəl* بدل – əvəz sözünün cəm forması kimi göstərilib və belə izah olunur: Abdal – Allahın yer üzündə bərqərar etdiyi

bir qrup salih insandır, onlardan 40 nəfəri Şamda, 30 nəfəri isə digər ölkələrdə yaşayıb, onlardan heç kim öz yerinə biri doğulmamış ölməmiş, buna görə də *abdəl*, yəni *əvəzlər* adlanıblar.¹

Xaqani yaradıcılığında *bədəl*, *bədil* sözlərinin işləndiyi bir sıra beytlər vardır. Şairin sufizmlə olan əlaqəsini belə beytlərin və ərəbcə olan məktubun tədqiqata cəlb olunması sayəsində düzgün müəyyənləşdirmək mümkündür.

Məktubda Azərbaycanda sufiliyin yayılması ilə yanaşı, orta əsrlərdə Azərbaycanda sənətkarlığın necə inkişaf etdiyini də öyrənmək olar. Burada öz ziyalıları ilə məşhur olan Xunəc şəhərindən bəhs edilir, kağız istehsalına, bıçaq hazırlanmasına toxunulur. Eyni məlumata İməd əd-Din əl-İsfəhani əl-Kətibin “Xəridə-tul-qasr və cəridə-tul-‘asr” kitabında da rast gəlinir. من أهل أذربيجان (*Azərbaycan əhlindəndir*) kimi təqdim etdiyi Əbu Nəcm əl-Xunəci haqqında məlumat verərkən müəllif əvvəl onun *əl-Xunəci* nisbəsinə aydınlıq gətirmişdir: “*Rey yolunun üstündə Marağa və Zəncan arasında yerləşən Xunəcə aid olub. Hicrətin 104-cü ilində İbn Hauqəl onun haqqında deyib ki, bu şəhər öz atları, qoyunları və inəkləri ilə məşhur idi. Yaqut əl-Haməvinin verdiyi məlumata görə, o, bura hicrətin 107-ci ilində səyahət edib, şəhərin adı “Xunə” olub, lakin əhali bu addan xoşlanmadığına görə, ona “Xunəc” deyiblər. Onun vaxtında şəhər “كاغد كنان” “kağız düzəldən” adlandırılıb*”.²

İkinci məktub Əvhəd əd-Din əl-Ğəznəviyə yazılıb. Bu şəxs haqqında mənbələrdən məlumat əldə etmək mümkün olmadı. Xaqaninin fars dilində yazdığı məktublar arasında da Əvhəd əd-Din əl-Ğəznəvi adına rast gəlinmir. Məktubda Əvhəd əd-Din şair, muhəddis, xəttat, bələğət sahibi kimi təsvir edilmiş, yeddi dil bildiyi göstərilmişdir. Deməli, Xaqaninin məktubu sayəsində elmə naməlum tarixi şəxsiyyətlə tanış olmaq imkanı var. Bu da

¹ ابن المنظور. لسان العرب، المجلد الثاني. بيروت: دار المصادر. ص. ٣٩

² عماد الدين الاصبهاني الكاتب. خريدة القصر وجريدة العصر (قسم شعراء العراق). الجزء الثالث [المجلد الثاني]. ص. ٢٢٩

Xaqaninin məktublarının tarixi cəhətdən nə qədər qiymətli olduğu faktını bir daha təsdiqləyir.

Məktub özünəməxsus üslubu ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, Xaqani burada rəqəmlərdən geniş istifadə etmişdir. Səkkiz, min, dörd kimi rəqəmlərə bir neçə yerdə təsadüf olunsada, məktub demək olar ki, yeddi rəqəmi üzərində qurulmuşdur. Məktubda təxminən 60 dəfə yeddi rəqəminə rast gəlinir. *Yeddi dəniz, yeddi kainat, yeddi iqlim, yeddi ayə, yeddi gün, yeddi ay, yeddi rəng, yeddi yaşıl sünbül, yeddi inək, yeddi bədən üzvü, yeddi dəfə, yeddi gecə, yeddi qare, yeddi dil, yeddi il, yeddi xalça, yeddi çadır, yeddi qəsidə, yeddi qanun, yeddi kəlmə, yeddi təkbir, yeddi ulduz (planet), yeddi ərkan* və s. Təbii ki, onlardan hər birinin açıqlaması var. Məsələn, yeddi ulduz (السبعة الشهب) dedikdə yeddi ulduz (Günəş, Ay, Zuhə, Müştəri, Mirrix, Zuhra, Utarid), yeddi qəsidə dedikdə cahiliyyə dövründə məşhur olan yeddi müəlləqə, yeddi qare dedikdə Quranın məşhur yeddi qaresi (Əbu Abdur-Rahmən Nafi bin Abdur-Rahmən bin Əbi Nəim, Abdullah bin Kəsir, Əbu Bəkr Asim, Həmzə bin Habib əz-Zəyyat, Ali bin Həmzə əl-Kisəi, Əbu Amr bin əl-Əlai və Abdullah bin Amir), yeddi ayə dedikdə “əl-Fətiha” surəsi, yeddi kəlmə dedikdə yeddi sözdən ibarət “Kəlimətuş-şəhədə”, yeddi təkbir dedikdə dini bayramlardakı təkbirlərin sayı, yeddi yaşıl sünbül, yeddi inək dedikdə “Yusuf” surəsinin 43, 46-cı ayələri nəzərdə tutulmuşdur və s. Şairin hər iki dildə yazdığı əsərlərə bu ifadələrə tez-tez rast gəlinir. Məsələn, “Həbsiyyə”dən götürülmüş aşağıdakı beytlərə nəzər salaq:

پس از تحصیل دین از هفت مردان پس از تاویل وحی از هفت قرا
پس از الحمد و الرحمن والكهف پس از یاسین و طاسین ميم و طاهها¹

Yeddi kişidən dini öyrəndikdən sonra, yeddi oxucudan vəhyi şərh etdikdən sonra,

Əl-Hamd, ər-Rahmən, əl-Kəhfədən sonra, Yəsin, Ta Sin Mim və Tahadan sonra.

¹ URL: <https://ganjoor.net/khaghani> / اشعار دیوان خاقانی

Birinci misrada şair kinayə vasitəsi ilə *yeddi kişi* dedikdə Əshabul-kəhfə işarə edir. Mənbələrə görə, “əl-Qur’ənul-Kərim” personajları olan yeddi gənc tək Allaha iman gətirdikləri və büt-lərə inanmaqdan imtina etdikləri üçün öz qövmələrini tərk edirlər. Bir mağarada gizlənib Allahın mərhəmətinə sığınırılar.¹

Yeddi oxucu deməklə isə “əl-Qur’ənul-Kərim”in məşhur yeddi oxucusu nəzərdə tutulmuşdur. Peyğəmbər ﷺ öz sağlığında ilahi kitabın düzgün oxunuşunu özü camaata izah edərmiş, onun vəfatından sonra isə surə və ayələrin düzgün oxunuşu ilə bağlı əshabə və onların tərəfdarları arasında müəyyən ixtilaflar yaran-mağa başlayır. Məsələnin daha da kəskinləşəcəyindən qorxuya dü-şən Huzeyfə bin əl-Yəmən Usmən bin Affanın (m. 576–656) yanına gəlib onu məsələdən hali edir. Usmən, Peyğəmbərin ﷺ zövcələrindən Hafsa bint Umarda olan orijinal nüsxəni gətizdirir, Zeyd bin Səbitə həmin nüsxənin əsasında 8 nüsxə hazırlamasını əmr edir. Nüsxələr hazır olduqdan sonra onlar Bəsrəyə, Kufəyə, Şama, Məkkəyə, Yəməne, Bəhreynə göndərilir. Bir nüsxə Mədinədə saxla-nılır. Axırncı nüsxəni Usmən özündə saxlayır və qalan nə varsa, ha-mısının yandırılmasını əmr edir. Beləliklə, müxtəlif şəhərlərin qare-ləri “əl-Qur’ənul-Kərim”i vahid qaydada oxumağa başlayırlar. Onla-rın arasında yeddi qare – Əbu Abdur-Rahmən Nafi bin Abdur-Rah-mən bin Əbi Nəim, Abdullah bin Kəsir, Əbu Bəkr Asim, Həmzə bin Habib əz-Zəyyat, Ali bin Həmzə əl-Kisəi, Əbu Amr bin əl-Əlai və Abdullah bin Amiri İslam aləmində xüsusi şöhrət qazanırlar.² Xaqə-ni də vəhyi yeddi kişidən öyrəndim deməklə, “əl-Qur’ənul-Kərim”in düzgün oxunuşunu etibarlı mənbələrdən öyrəndiyini göstərmişdir.

İkinci misrada isə 7 surəyə işarə var. Yalnız bir surənin الكهف – əl-Kəhf surəsinin adı çəkilmişdir, qalan 6 surənin isə bi-rinci sözü iqtibas edilmişdir: الحمد – əl-Fətiha; الرحمن – ər-Rah-mən; ياسين – Yəsin; ميم طاسين – əş-Şu‘ara və əl-Qasas; طاها – Taha surələrinə işarədir.

¹ Ислам. Энциклопедический словарь (отв. секр. С. М. Прозоров). Москва: Наука, 1991, с. 24

² ابن مجاهد. كتاب السبعة في القراءات. تحقيق شوقي ضيف. مصر: دار المعارف. ص. ٧

Xaqaninin ərəbcə yazdığı məktublar xüsusi araşdırma tələb edir. Nəzərə alaq ki, onun farsca olan məktubları da geniş tədqiqata cəlb edilməyib. Halbuki bu məktublar ətraflı şəkildə tədqiq edilsə, həm şairin özü, həm müasirləri, həm də yaşadığı mühitlə bağlı yeni faktlar ortaya çıxa bilər. Çünki şairin məktubları yaxınlarına, dövrünün görkəmli alimlərinə və siyasi xadimlərinə ünvanlanıb; yaxınlarına göndərdiyi məktublar onun öz həyatını, alimlərə yazdığı məktublar həmin dövrdə elm və mədəniyyətin inkişafını, hökmdarlara, siyasi xadimlərə göndərdiyi məktublar isə XII əsrin siyasi xəritəsini daha yaxşı anlamağa kömək edə bilər. Buna görə də, hazırda Xaqani yaradıcılığında ən aktual problemlərdən biri onun məktublarının öyrənilməsi olmalıdır.

Sonda M. Sultanov və Ahmed Ateş ənənəsini davam etdirərək, Xaqaninin elmə məlum nəsr əsərlərinin sayını göstərmək istədik: hazırda Xaqaninin mənsur əsərlərindən elmə 3 müqəddimə (farsca 1 / ərəbcə 2), 62 məktub (farsca 60 / ərəbcə 2) məlumdur.

XAQANININ ƏRƏBCƏ ƏSƏRLƏRİNİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xaqaninin əsərlərində ərəb-islam mədəniyyətinə aid cəhətlər

Klassik Şərq ədəbiyyatında istifadə olunan janrların, bədii təsvir vasitələrinin əksəriyyətinin kökü qədim ərəb ədəbiyyatı ilə bağlıdır. Bu ədəbiyyatın mərkəzində qədim ərəb poeziyasının durduğu məlumdur. Ona hansı tərəfdən yanaşsaq, kökü yenə də ərəb dilinə, ərəb ədəbiyyatına, ərəb mühitinə gedib çıxır. Bunun bir səbəbi İslam dini, bu dinin ədəbiyyata təsiri ilə bağlıdırsa, ikinci səbəbi İslama qədər Cahiliyyə dövründə ərəblər arasında sözə verilən yüksək qiymətlə izah olunur. Bəlağətli, fəsahtli söz demək bacarığını ilahi bir istedad kimi qiymətləndirən bədvi ərəblərin köçəri həyat tərz, susuz səhralar, qızmar günəş, səhra küləkləri, isti iqlim şəraiti, tayfalararası müharibələr, qədim adət-ənənələr və s. kimi mövzularla xarakterizə olunan Cahiliyyə poeziyası klassik ədəbiyyatın ana xəttini təşkil edir. Hələ İslamdan əvvəl yaranan bu poeziya əsrlər boyu Şərq ədəbiyyatı, Şərq poeziyası üçün etalon olmuşdur. Zaman keçdikcə, insanların yaşam tərz, düşüncə tərz dəyişdikcə təbii ki, poeziyada da müəyyən yeniliklər yaranır, poeziyaya yeni mövzular, motivlər daxil olur, köhnə ənənələr unudulurdu. Lakin klassik ədəbiyyatın bəzi dəmir qaydaları dəyişməz olaraq qalır. Bu qaydalar, yəni Şərq poetikasının ənənəvi normaları orta əsr şairlərinin şeirlərini tənzimləyən əsas meyarlar idi. Bu normalar kororanə şəkildə meydana gəlməmişdi, onlar poeziya bilicilərinin, poetika alimlərinin gərgin əməyinin məhsulu idi. Ənənəvi Şərq poetikasına daxil olan hər termin İbn Quteybə, Xəlil ibn Əhməd, əl-Cahiz, Qudəmə ibn Cəfər, əl-Əsgəri və digər alimlərin əsərlərində incəliyinə qədər izah edilmişdir. Təsədüfi deyildir ki, dünya ədəbiyyatında mövcud olan poetika elminin üç böyük sistemindən biri məhz ərəb poetikasıdır. Bu poetik sistem zaman keçdikcə inkişaf etmiş, digər xalqlara məxsus ədəbi ənənələri də özündə əks etdirərək, Yaxın Şərqdə vahid sistemə çevrilmişdir.

Klassik Azərbaycan şairləri bu vahid sistem əsasında yazıb-yaratsalar da, öz əsərlərində yaşadıkları coğrafi əraziyə uyğun elementlərdən də istifadə etmişlər. “Fars poeziyasında Azərbaycan səbki və onun yaranmasında Xaqaninin rolu” adlı məqaləsində Kamil Hüseynoğlu XII əsr Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığının özünəməxsus üslubda inkişaf edərək, ədəbiyyatda Azərbaycan məktəbi yaratdıqlarını qeyd etmiş və bunun səbəbini, əsasən, şüubiyyə hərəkəti ilə bağlı olduğunu göstərmişdir: *“Mənşəcə türk olan və dövrün siyasi-mədəni tələblərinə görə (səlcuqlar fars dilini dövlət dili kimi qəbul etmişdilər) farsca yazmaq məcburiyyətində qalan XII əsr Azərbaycan şairləri üçün isə farslarla ərəblər arasında gedən siyasi-mədəni mübarizənin heç bir əhəmiyyəti yox idi. Millətçilik və təəssübkeşlik hisslərinin fövqündə duran və islamın bərabərlik və humanist prinsiplərinə əsaslanan bu şairlərin əsas məqsədi bütün imkanlardan, o cümlədən də zəngin ərəb bədii vasitələrindən, sözlərindən və mövzularından istifadə etməklə gözəl sənət əsərləri yaratmaq idi”*.¹

Doğrudan da, Xaqaninin əsərləri müxtəlif xalqların mədəniyyətinə, adət-ənənəsinə, müxtəlif dinlərə, müqəddəs kitablara müraciətlə çox zəngindir. Bu barədə tədqiqat işinin birinci fəslində məlumat verilsə də, təbii ki, ədib, filosof, alim, mütəfəkkir kimi xarakterizə olunan bir dahinin fikirlərini tam əhatə etmək qeyri-mümkündür. Onun ədəbi irsində folklor, fəlsəfə, İslam, coğrafi məkanlar, tarixi şəxsiyyətlər və s. kimi mövzular tək-tək geniş şəkildə öyrənilməlidir. Çünki *“... Xaqani türk, fars və ərəbin bədii düşüncəsinə, elmi və zehni nailiyyətlərinə yiyələnmiş böyük və tayırsız bir istedad”*.² Elə şairin Xaqani (türk), Həqayıqi (fars), Həsənül-əcəm (ərəb) kimi təxəllüsləri onun yaradıcılığının bu üç mühitdən paralel şəkildə qaynaqlandığının bariz göstəricisidir. Monoqrafiyanın mövzusunun şairin ərəbcə yazdı-

¹ Hüseynoğlu, K. Fars poeziyasında Azərbaycan səbki və onun yaranmasında Xaqaninin rolu // Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, 2005. №2, s. 99

² Kəndli-Hərişi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s.3

ğı əsərlərlə, yəni ərəb mühiti ilə bağlı olduğu nəzərə alınaraq, burada şairin əsərlərindəki ərəb-islam mədəniyyətinə aid ünsürlərdən, bu ünsürlər çox olduğuna görə isə konkret olaraq, ərəb hərf-ləri, ərəb ədəbi mühiti, Quran ayələri və hədislərlə bağlı cəhətlərdən bəhs edilmişdir.

Ərəb hərf-lərindən istifadə. Klassik ədəbiyyatda şairlərin əsərlərində istifadə etdikləri ədəbi priyomlar sırasına hərf-lər də daxil idi. “*Ərəb və fars klassik poeziyasında qrafik (hər-fi) metaforalar və qarşılaşdırma-lar geniş yayılmışdı. Belə hesab olunur ki, ayrı-ayrı hərf-lərlə yaradılan qarşılaşdırma-lara ilk dəfə ola-raq ərəb şairi Zu-r-Rummənin yaradıcılığında (735-ci ildə vəfat edib) rast gəlinir. Məhəbbət lirikasında, məsələn, sevgilinin gözəlliyinin təsviri zamanı, gözəl qamət əlif-lə, cığalar kəf, cim, ra, ağız mimlə və s. qarşılaşdırılırdı. Beləliklə, ərəb hərf-ləri antropomorfik xüsusiyyət kəsb edərək, insan sifətinin təsvirinə xidmət edirdi*”.¹

Xaqaninin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olduqca, görürük ki, şair bir nöqtə ilə başqa hərfin yarandığı və mənanın dəyişdiyi ərəb dilinin bütün imkanlarını dəyərləndirmişdir. Şair əsərlərində öz fikirlərini daha qabarıq şəkildə göstərmək üçün ərəb hərf-lərinin həm qrafikasından, həm yazıda daşdığı qrammatik vəzi-fələrdən məhərdlə istifadə etmişdir. Onun yaradıcılığında *zeyn, dəl, ayn, sin, şin, hə* və s. kimi hərf-lərlə bağlı maraqlı bənzətmə-lərə, fikirlərə tez-tez rast gəlinir. Məsələn, “Tuhfətul-İraqeyn” əsərində ərəb dilində Misir (مصر) sözündəki *şa:d* (ص) hərfini *da:d* (ض) hərfi ilə əvəz etməklə, onu zərərverən, ziyan-kar (مُضِرٌّ) kimi qələmə vermiş və özü də kiçik bir nöqtədə olan hikmətə təəccüb qalmışdır:

بر مصر نقطة نهى مضرّ است زیر نقطى هزار سرّ است²

¹ Куделин, А. Б. Арабская литература. Поэтика, стилистика, типология, взаимосвязи. Москва: языки славянской культуры, 2003, с. 249

² خاقانی شروانی. تحفة العراقین. کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ص. ۱۷۸

Misrə nöqtə qoysan, zərərverən olar, bir nöqtədə nə qədər sirr var.

Xaqaninin əsərləri fəlsəfi məna ehtiva etmək baxımından həmişə diqqət mərkəzində olub. Bu beytə ilk baxışda təsəvvürümüzdə hərfin üzərinə qoyulan adi bir nöqtə canlanır. Lakin irfani mənada bu, Həzrəti Əlinin *أنا هي النقطة تحت الباء* (“*mən bə hərfinin altındakı həmin nöqtəyəm*”) deyiminə bir işarədir ki, bu nöqtə də dini ədəbiyyatda müxtəlif şəkillərdə izah olunan məsələlərdəndir. Böyük ehtimalla, yaradıcılığında Sənai Qəzvini kimi sufi şairinin böyük təsiri duyulan şairi təəccübləndirən *şa:d* (ص) və *da:d* (ض) hərflərini bir-birindən fərqləndirən adi nöqtə yox, ilahi-mistik rəmzi məna daşıyan sirli nöqtədir.

Eyni məsələ şairin digər beytində də özünü göstərir:

نقطة خون شد از سفر دل من
خود سفر هم به نقطه ای سقر است¹

Beytin M. M. Əlizadə tərəfindən Azərbaycan dilinə edilən poetik tərcüməsi çox dəqiqdir:

*Qan nöqtəyə döndərdi ürəyimi bu səfər.
“Səfər” o nöqtə ilə çevrilib oldu “saqər”.*²

Beyt Peyğəmbərin ﷺ səfərlə bağlı *السفر قطعة من العذاب*³ səfərlə bağlı deyimini xatırladır. Burada istifadə olunan *səfər* (سفر) və *səqər* (سقر) ərəb sözləridir. Səfərin mənası məlumdur. Ərəb dilində bu sözdəki *fə* hərfinin yazılışı [saqar] sözündəki *qaf* hərfinin yazılışı ilə eynidir. Fərq yalnız nöqtədədir. *Fə* hərfində bir, *qaf* hərfində isə iki nöqtə var. Şair mənanı dəyişmək üçün lazım olan bu nöqtəni səfər zamanı əzab, əziyyət

¹ URL: <https://ganjoor.net/khaghani> خاقانی. دیوان اشعار.

² *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 314

³ الجامع الصحيح للبخاري. الجزء الاول. تقديم وتحقيق و تعليق: عبد القادر شيبه الحمد. الرياض ١٤٢٩ هـ – ٢٠٠٨ م. ص. ٤٩٣

çəkən, qan ağlayan ürəyinin qanından alır və nəticədə, tam fərqli mənə yaranır, yəni *səfər* klassik lüğətlərdə cəhənnəmin adlarından biri kimi təqdim olunan, cəhənnəmin əzablı, yandırıcı odunu özündə əks etdirən *saqar* (نعوذ بالله من سقر) (*Cəhənnəm*) *Odundan Allaha pənah aparırıq*) sözü ilə əvəz olunur. Beləliklə, şair səfərlərin onu incitdiyini, əzab verdiyini bir nöqtənin “sehr”indən istifadə etməklə göstərməyə nail olur. Bəlkə də səfərdə başına gələn hadisələri, üzləşdiyi çətinlikləri bir-bir sadalayıb, bütün təfərrüatı ilə təsvir etsəydi, beytin bu qədər dərin təsiri olmazdı.

Xaqani ərəb hərflərinin yazılışını da unutmamışdır. Məsələn, aşağıdakı beytdə *sevgi*, *eşq* الهوى (əl-hava) sözündə *hə* hərfinin yazıda “iki gözlü” yazılmasına belə işarə edilir:

قالوا الهوى تبكي بلا عين بلى تبكي وها عيناه حرف الهاء¹

Deyirlər, eşq gözsüz ağlayar, heç də yox, o ağlayır və onun gözləri hə hərfidir.

Başqa bir misal:

لكنّ لي قلباً كماءٍ غائرٍ يشكو اشتمال الصخرة الصماء
قلبي لجسمى نقطة موهومة في نصف دائرة كحرف الباء²

Lakin mənim dərin suya bənzər qəlbim var. O, sal qayaların əhatəsində olmasından şikayətlənir.

Qəlbim cismimin qaynar (vahiməli) nöqtəsidir. Dairənin ortasında gələn yə hərfi kimi.

Birinci beytdə الصخرة الصماء ifadəsi şairin qəlbinin, daxili aləminin hansı vəziyyətdə olduğunu çox gözəl ifadə etmişdir. الصخرة الصماء üzərində heç bir çat, yarıq olmayan sal qayalara

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۱

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۴

işarədir. Belə sal qayaların əhatəsində olan qəlb təbii ki, çox narahat olmalıdır.

İkinci beyti belə açıqlamaq olar: şair öz qəlbini təhlükəli, qorxulu bir nöqtə kimi qələmə verərək, onu dairənin ortasındakı *yə* hərfinə bənzədir. Belə ki, dairə sözünün ortasında gələn *yə* hərfi burada həmzənin dayağı rolunu oynayır. Əgər bu dayağı götürsək, əmələ gələn دائرة sözü yeni mənalar bildirir. Zənnimiz-cə, bu mənalardan ikisi beytin məzmununa uyğun gələ bilər. Onlardan biri açıq sahə, digəri isə qumun üzərində açılan deşik, yarıq mənalarıdır. Şair burada öz qəlbini dairə sözündəki *yə* hərfi ilə müqayisə edərək göstərmişdir ki, *yə*-siz dairə açıq sahəyə, yaxud deşiyə, yarığa çevrilsə, mənim də qəlbim cismim üçün elə təhlükəlidir. Əgər bu qəlb sal qayaların əhatəsindədirsə, təbii ki, onun olduğu can da rahat ola bilməz.

Yə hərfi ilə bənzətməyə başqa bir şeirdə də rast gəlinir. Xaqani bir hərfin sözün mənasına, həmin sözün isə öz həyatına göstərdiyi təsiri ərəbcə yazdığı 4 beytdən ibarət bir şeirdə belə əks etdirmişdir:

فذا حرف العلة بكل حساب	رددت إلى خاقانها ياء نسبة
صحيح بنا النون نصب صواب	فأصبحت خاقان الكلام نباهة
و ليس محيط الكائنات حجاب	أ من نقطتي ياء تعدّ مثابتي
وسيارة الافلاك سير ركاب ¹	أ بالذلو أبغى يوسف لاحقا

Yə nisbəsini xaqana geri verdim, bu, hesabları olan zəif hərf-dir.

Beləliklə, şöhrətlənərək sözün xaqanına çevrildim, bizim üçün sağlam düşüncənin təyinatı mündür.

Məgər mənim mövqeyim yənin iki nöqtəsi ilə müəyyən edilir? Axı kainatı qoruyan örtük deyil.

Məgər Yusuf vedrə ilə xilas olmadımı? Fələyin dövrəm insanların taleyini müəyyən edir.

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۱

Şeirdə iki hərf – *yə* və *nun* hərfləri qarşılaşdırılmışdır. Şair *yə* hərfinin ərəb dilində daşdığı vəzifəni kiçik bir şeirdə əks etdirmişdir. 'Əlif, *ya: y, yə:* (ي، و، ا) hərfləri ərəb əlifbasında *zəif hərf, illatli hərf* kimi (حروف العلة) qəbul edilmişdir. Şairin istifadə etdiyi *yə* hərfinin ərəb qrammatikasında daşdığı vəzifələrdən biri nisbə, mənsubiyyət bildirməkdir ki, buna da *ياء نسبة* – nisbə bildirən *yə* deyilir. Sözlərin sonuna əlavə edilən həmin şəkilçi sayəsində Əfzələddinin təxəllüsü *Xaqani* (xaqana aid) olmuşdur. Bu şeirdə şair onu saraya, xaqana bağlayan *yə*-dən imtina etdiyini, alınan *xaqan* sözü ilə sözün, şeirin xaqanı olduğunu göstərir. *Xaqani* (خاقانی) sözü *yə* hərfi, *xaqan* (خاقان) sözü isə *nun* hərfi ilə bitir. *Nun* hərfinin rəmzi mənaları ilə bağlı birinci fəsildə geniş məlumat verilib. Həmin mənalardan biri də elmlə bağlıdır. Bu iki hərfi qarşılaşdırmaqda şairin məqsədi seçdiyi yolun tabelik, itaət yox, elm olduğunu göstərməkdir.

ياء نسبة – nisbə bildirən *yə* ilə bağlı fikir Bağdada ərəbcə həsr olunmuş qəsidədə də əks olunub.¹

Ərəb intellektual aləminə müraciət. Xaqani öz qələmini sınağa biləcək qədər ərəb dilinin incəliklərinə bilməklə yanaşı, ərəb mədəniyyətinə və bu mədəniyyəti təmsil edənlərin fəaliyyətinə yaxşı bələd olmuşdur, əsərlərində yeri gəldikcə İmru'ul-Qeys, Ləbid ibn Rabiə, Bəşşar ibn Burd, Əbu Nuvas, əl-Buhturi, əl-Cahiz, Quss bin Saidə, əl-Əşə və s. kimi şəxsiyyətləri xatırlamışdır.

Belə ehtimal olunur ki, şairin təxəllüslərindən biri olan Həsənül-əcəm ərəb şairi **Hassən ibn Səbitin** adı ilə bağlıdır və “Tuhfətul-İraqeyn” əsərinə intinad etsək, bu ləqəbi şairə əmisi verib:

چون دید که سخن تمام حستان عجم نهاد نام²

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۶

² خاقانی شروانی. تحفة العراقيين. کتابخانه مجلس شورای اسلامی. ص. ۲۲۱

Gördü ki, mən söz mülkünə hakiməm, Hassəni-əcəm adını o mənə verdi.

Bəs ilkin İslam dövrü şairi olan Hassən ibn Səbitlə Xaqani arasında oxşar və fərqli cəhətlər hansılardır? Yaradıcılığı, əsasən, ənənəvi mədhiyyələrdən ibarət olan Hassən ibn Səbit və fəlsəfi məzmunlu şeirlər müəllifi olan Xaqani yaradıcılığı arasında böyük fərq var. Bəlkə də yaradıcılığının ilk illərində ənənəvi mədhiyyələr yazan şairə bu təxəllüsü yaraşdırmaq olardı. Amma getdikcə ədəbiyyatda fərqli bir istiqamətin əsasını qoyan üsyankar ruhlu bir şair üçün Xaqani (söz mülkünün xaqanı) təxəllüsü daha məqsədəuyğun idi.

Hassən bin Səbit bin əl-Munzir bin Haram, Malik bin Nəccar nəslinə məxsus olmuşdur. Xaqani Şirvaninin də atasının adının Nəccar Əli olduğunu və Xaqaninin yaşadığı dövrdə Hassən ibn Səbitin İslam şairi kimi Şərqdə böyük nüfuza malik olduğunu¹ nəzərə alsaq, şairə əmisinin verdiyi bu adın məhz Hassən ibn Səbitin şərəfinə olduğu fikri ilə razılaşıırıq. Şirvanşah Mənuçehrə həsr etdiyi şeirində Xaqani hökmdara olan bağlılığını, sədaqətini ön plana çəkmək üçün Hassənul-əcəm təxəllüsündən məharətlə istifadə etmişdir.

Ərəb ədəbiyyatı tarixində Peyğəmbərin ﷺ Hassənin təmsalında bütpərəstliklə mübarizədə yeni dini təmsil edən şairi gör-düyü bildirilir. Əvvəlcə tayfa şairi, sonra saray şairi, ömrünün sonuna yaxın isə İslam şairi kimi tanınıb “İslam nəğməkarı” adını alan Hassən İslamı, Muhəmməd peyğəmbəri ﷺ ilk mədh edən şairlər sırasına daxil olduğundan öz dövrünün hörmətli şairlərindən hesab olunub. Mənbələrdə Hassən bin Səbit əsəbi, tez özündən çıxan, özündən və qövmündən çox razı, xarici görünüşünə önəm verən, saqqalına rəng qoyan, acıdil kimi təsvir olunub. Hətta onun kəskin dili haqqında belə deyirdilər: *"و لو وضعته على صخر لفلقه"*² – “*əgər onu daşın üstünə qoysan, daşı belə parçalayar*”.

¹ شوقي ضيف. تاريخ الادب العربي. العصر الاسلامي. مصر: دار المعارف، ١٩٦٣، ص. ٧٧

² مصطفى صادق الرافعي. تاريخ آداب العرب. مصر: الهنداوي، ٢٠١٣، ص. ٦٥٨

Hanna əl-Fahuri Hassən yaradıcılığını mərhələlər üzrə belə xarakterizə edir:

1) Hassən öz tayfasının şairi kimi – yaradıcılığında islam-qədər üslubda yazılmış fəxriyyələr üstünlük təşkil edir;

2) Hassən mənfəət güdən şairdir – saray şairinə çevrilərək hakim təbəqəni mədh edir;

3) Hassən İslam şairi kimi – İslamı qəbul edib dini və siyasi şeirlər yazır;

4) Hassən əyləncələr şairidir – İslamı qəbul etməzdən qabaq kef məclislərində yaxından iştirak edərək, xəməriyyə janrında lirik əsərlər yaratmışdır.¹

İslamı qəbul etdikdən sonra bütün yaradıcılıq istedadını İslamın təbliğinə yönəldərək, dini və siyasi mübarizədə öz qələmi ilə Peyğəmbərin ﷺ ən yaxın adamlarından birinə çevrilən Hassənin ədəbi fəaliyyətini əks etdirən bu mərhələlərlə Xaqani yaradıcılığı arasında ciddi oxşarlıq yoxdur. Onlar arasında olan oxşarlıq hər iki şairin əsərlərinin mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb etməsidir. Əgər Hassən ibn Səbit öz dövründə baş verən hadisələri, döyüşləri, həmin döyüşlərdə iştirak edən qəhrəmanları təsvir edibsə, Xaqani isə şahidi olduğu tarixi hadisələri, görkəmli şəxsiyyətləri öz qəsidələrində tərənnüm edib.

Bəs Xaqani yaradıcılığında Hassən ibn Səbitə münasibət necə olmuşdur? Şairin Hassən ibn Səbitlə bağlı olan beytlərdən birində deyir:

رشك نظم من خورد حسان ثابت را جگر دست نثر من زند سبحان وایل راقفا.²

*“Mənim nəzmimin həsədi Həssan Sabitin ciyərinə yeyər, mənim nəsrimin əli Söhbən Vailin boynunu vurur”.*³

¹ Аль-Фахури, Х. История арабской литературы [в 2 томах]. Перевод с арабского В. В. Атамали. Т. 1. Москва, 1959, с. 183

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد اول. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۳۲

³ Sultanov, M. S. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s. 60

Şairin Hassən ibn Səbitin adını çəkdiyi başqa bir beytə nəzər salaq:

زاهدم، أما برهمن دين؛ نه يحيى سيرتم؛
شاعرم، اما لبيدآيين؛ نه حسان مخبرم.¹

Zahidəm, ancaq Brəhmən dininə (məxsus), Yəhya məsləkinə aid deyiləm.

Şairəm, amma Ləbid üşublu, Hassən üşublu deyiləm.

(Fars dilindən filoloji tərcümə: Lalə Əlizadə)

Beyt Məmmədağa Sultanov və Əkrəm Cəfər tərəfindən belə şərh olunub: “*Yəhya peyğəmbər Allaha həddən artıq ibadətlə məşğul olmuşdur. Brəhmən dini oda sitayiş etmiş olan hind dinlərindəndir. Həssan Məhəmməd peyğəmbəri məhd edən məşhur Həssan ibn Sabit, Ləbid isə şəri Məkkədə divardan asılan cahiliyyət dövrünün şairlərindən olub, Həssanın əleyhinə olmuşdur. Xaqani təvazökarlıqla özünü Brəhmən və Ləbidə oxşadır*”.²

Beytə verilən şərhdə şairin təvazökarlıqla özünü Brəhmənə və Ləbidə bənzətməsi fikri mübahisə doğura bilər. Şair burada Ləbid təbiətli olduğunu göstərir. Ləbid ibn Rəbiə müəlləqəsi Kəbə divarından asılmış yeddi məşhur şairdən biridir. Haqqında məlumat az olsa da, qəsidəsinin Kəbə divarlarından asılması Ləbidin Hassən ibn Səbitdən zəif şair olmadığını göstərir. Zənnimizcə, şairin özünün Ləbid tiynətli qələmə verməsinin təvazökarlıqla heç bir əlaqəsi yoxdur. Əbul-Fərəc əl-İsfəhaninin “Kitəbul-əğani” əsərindəki məlumata görə, Ləbidin uzun ömür sürdüyünə və nəinki Muhəmməd peyğəmbərdən ﷺ, hətta onun xələfləri olan Rəşidi xəlifələrindən sonra öldüyünə baxmayaraq, onun ədəbi fəaliyyəti demək olar ki, tamamilə islamqədərki dövrlə bağlıdır. Mənbələrə görə, İslamı qəbul edən (bəlkə də şair İslamı 630-cu ildə Mədinədə olarkən qəbul edib) Ləbid Kufəyə

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد اول. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۳۹۰

² Xaqani Şirvani. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, s. 612

getmiş və yaradıcılıqdan tamamilə imtina etmişdir.¹ Hər iki şair – həm Ləbid ibn Rəbiə, həm də Hassən ibn Səbit haqqında deyilənlərdən belə bir nəticə əldə etmək olar ki, Xaqaninin bu beytdə özünü Hassənə yox, Ləbidə tay tutması şairin onların həyat və yaradıcılığına yaxşı bələd olmasından irəli gəlir, yəni şair Hassən ibn Səbit kimi sakit həyat seçmədiyini, zamanənin tələbinə uyğun mədhiyyələr yazmadığını göstərmək istəmişdir.

Ləbid ibn Rəbiə ilə Xaqani yaradıcılığını birləşdirən ümumi cəhət kimi hər iki şairin risə janrında gözəl əsərlər yaratmaları ola bilər. Həm Ləbid ibn Rəbiənin, həm də Xaqani Şirvaninin yanıqlı mərsiyələri dərin təsir gücü və səmimliyi ilə fərqlənir.

Deməli, Xaqani öz yaradıcılığında digər tanınmış şəxslər kimi Hassən ibn Səbitin adından fikirlərini daha aydın ifadə etmək üçün faydalansa da, öz yaradıcılığını Hassənin yaradıcılığından üstün tutmuş, Hassən təxəllüsündən və bu təxəllüsün səbəbkarı olan Hassən ibn Səbit adından ədəbi bir priyom kimi bəhrələnmişdir. Yaradıcılıq sahəsində isə öz sənətini Hassənin yaradıcılığına qarşı qoymuş və sənətkarlıq baxımından özünü daha qüdrətli hesab etmişdir. Q. Kəndli-Herisçi də şairin təxəllüsləri ilə bağlı araşdırma apararkən bu məqamı belə vurğulamışdır: *“Həssan ibn Sabit Məhəmmədə nəllər yazdığı üçün sənətinə görə ona böyük hörməti vardır. Həssanın müsəlman Şərqiində böyük hörmət və nüfuzu var idi. Ancaq yaradıcılıq və sənət məsələlərinə gəldikdə Xaqani Həssan ibn Sabiti özü ilə qarşılaşdırmaq fikrində belə deyildir...”*²

Şairin hər iki dildə yazdığı əsərlərdə simvol kimi xatırlanan adlardan biri **əl-Cahizdir**. Əl-Cahiz klassik ərəb nəsrinin görkəmli nümayəndəsi Əbu Osman Amr ibn Bəhr bin Məhbubun (764–868) ləqəbidir. Mənbələrə görə, çox mütaliə edən, əlindən kitab düşməyən əl-Cahiz dövrünün savadlı adamlarından olmuşdur. Əbu Həffan onunla bağlı yazır ki, mən kitabı, elmi əl-Cahizdən artıq sevəni

¹ الإصفيهاني، أبو الفرج. كتاب الأغاني. تحقيق عبد السلام محمد هارون. في أربعة وعشرين جزءاً: الجزء الخامس عشر. القاهرة، ١٩٥٩، ص. ٣٦٢ – ٣٧٩

² Kəndli-Herisçi, Q. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühiti). Bakı: Elm, 1988, s. 95

nə görmüşəm, nə də eşitmişəm. O, necə olursa-olsun, əlindəki kitabı oxumamış yerə qoymazdı, kitab dükanlarında gözətçi kimi gecələyir, əvəzində kitab oxuyurdu.¹ Haqqında müxtəlif maraqlı rəvayətlər olan əl-Cahiz “Əl-bəyən vat-təbyin”, “Kitəbul-buxələ” və s. kimi qiymətli əsərlərin müəllifidir. Şairin dünyagörüşündə, fəlsəfəsində baş verən dəyişikliyi, yəni əvvəllər aludə olduğu yunan fəlsəfəsinə sonralar şübhə ilə baxmasına bəlkə də əl-Cahizin də təsiri olmuşdur. Çünki əl-Cahiz Aristotel fəlsəfəsi haqqında “*Onun məntiqi heç bir ərəb oratoruna aydın deyil*” demişdi.² Bu məsələ geniş araşdırma tələb etdiyindən şairin əl-Cahizin adına hansı məqsədlə müraciət etdiyini göstərməklə kifayətlənək.

Əl-Cahizin yaradıcılığına yaxşı bələd olan Xaqani bu addan iki məqsəd üçün istifadə etmişdir:

1) özünün və yaxud məmduhunun dərin biliyini, elmini göstərmək üçün:

كَأَنَّ علاء الدين جاحظ دهرنا حوى شيمتي دهر يريح ويوجع³

Sanki ‘Alə əd-Din zəmanəmizin Cahizidir, həm rahatladan, həm əzab verən zəmanənin hər iki xüsusiyyətini özündə əks etdirir.

2) nəsr sahəsində olan qabiliyyətini vurğulamaq üçün. Çünki əl-Cahizin nəsr əsərləri bu gün də klassik ərəb ədəbiyyatının fəxarət obyektidir. Şair özünün nəsrə olan istedadını belə göstərir:

*Əgər Müizzzi və Cahiz mənim zamanımda olsaydılar, nəzm və nəsr sahəsində mənim xidmətçim olardılar.*⁴

(*Müizzzi Nişaburi* (معزّي نیشابوري) XI–XII əsrlərdə Səlcuqilərin sarayında yaşamış fars şairidir.)

¹ الحموى، ياقوت. معجم الادباء: في عشرين جزءا. الجزء الثامن عشر، ص. ٧٥

² Крачковский, И. Ю. Избранные сочинения. В 6 томах: т. 2. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1956, с. 363

³ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۲

⁴ Sultanov, M.S. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s. 59

Şairin yaradıcılığında tez-tez rast gəlinən adlardan biri də **Quss bin Saidə əl-İyədidir** (قُسُّ بْنُ سَاعِدَةَ الْإِيَادِي). O, İslamdan əvvəl yaşamış bir müdrikdir və əl-İyədi burada onun mənsub olduğu tayfanı bildirir. İbn Kəsirin verdiyi məlumata görə, Peyğəmbər ﷺ İyədi qəbiləsinin nümayəndələrinə müraciət edir ki, mən Quss bin Saidəni Ukaz bazarında qırmızı dəvənin üzərində camaata çox gözəl nitq söyləyərkən gördüm, amma onun nitqini yadda saxlaya bilmədim, indi o, nə edir? Peyğəmbərə ﷺ onun həlak olduğunu xəbər verirlər. Hətta Quss bin Saidənin xütbələrindən, şeirlərindən misallar da gətirirlər.¹ Əl-Cahiz də “əl-Bəyən vat-təbyin” əsərində Quss bin Saidəni gözəl xütbə ustası kimi xatırlamışdır. Xaqani öz məmduhunu gözəl keyfiyyətlərinə görə Quss bin Saidəyə bənzətmişdir.

هو قُسُّ بْنُ سَاعِدَةَ الْإِيَادِي أَخَذَ بيد الإيادي ساعد الشعراء

O, Quss bin Saidə əl-İyədidir, kömək əli ilə şairlərin qolundan tutandır.

Bağdada həsr etdiyi qəsidədə şair Quss bin Saidə kimi xütbə söylədiyini demişdir:

خطبتُ فيها قُصَّ سَاعِدَةَ فساعدتني ذكاء بغداد²

Quss bin Saidə kimi xütbə söylədim, mənə kömək edən Bağdadın zəkası oldu.

Xaqaninin əsərlərində adı çəkilən şəxslərdən biri də **Suhban Vaildir** (سُحْبَانُ وَائِل). Ərəb mənbələrində orta əsrlərdə bələğət və bəyan elmində kiminsə məharətini mədh edərkən, onu məhz Suhban Vailə müqayisə etmək ənənəsinin mövcud olduğu göstərilir. *(onda Suhban*

¹ ابن كثير. البداية والنهاية. في خمسة عشر جزءاً، الجزء الثاني. بيروت: مكتبة المعارف، ١٩٩٠، ص. ٢٣٠

² خاقاني شرواني. ديوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ١٣٧٥، ص. ١٣٥٧

³ Баранов, Х. К. Арабско-русский словарь. Москва, 2005, с. 349

bəlağəti var; Onda Suhban dili var) kimi ifadələr haqqında söhbət gedən şəxsin bəlağətli dilinin olduğuna işarə idi. Xaqani də bu ənənəyə sadıq qalmış, gözəl söz söyləmək bacarığından danışarkən, Suhban Vailin adını xatırlamışdır. Məsələn, İmam Muəmməd bin Yəhyanın xatirəsinə yazdığı şeirdə deyir:

سبحان معید کل فرد هذا سبحان عاد حیّا¹

Hər kəsi geri qaytarana həmd olsun, bu, Suhbandır, dirilib geri qayıdıb.

Əksər beytlərində şair Quss bin Saidə ilə Suhban Vailin adını eyni beytdə çəkmişdir; Alə əd-Dinə həsr etdiyi qəsidədə şair məmduhun yüksək keyfiyyətlərə sahib olduğunu belə göstərmişdir:

له يد فضل زندها العلم و الحجا فقس لها ظفر و سبحان اصبع

Onun (Alə əd-Dinin) fəzilətli əli var, onun (əlin) yuxarı hissəsi (qolu) elm və ağıldır, Quss onun (əlin) dırnağıdır, Suhban isə barmağı.

Adı çəkilən şəxslərdən başqa Xaqani yaradıcılığı ilə ərəb şairlərinin yaradıcılığı arasında oxşarlıqlar müşahidə olunur. Məsələn, şairin əsərlərində ərəb ədəbiyyatının ən böyük şairlərindən hesab olunan Əl-Mə‘arrinin təsiri aydın hiss olunur. Əl-Mə‘arri ənənəvi saray mədhiyyəçiliyinə qarşı çıxan şair olub.² Yaradıcılığının ilk mərhələsindən etibarən yazdığı mədhiyələrə görə mükafat istəməyən şair ikiüzlülük və yaltaqlıq üzərində qurulan mədhiyyə janrını inkar etmiş, ədəbiyyatda daha fəlsəfi məzmun kəsb edən əsərləri ilə şöhrət qazanmışdır. Xaqani isə yaradıcılığının ikinci mərhələsində

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۸

² Фильштинский, И.М. История арабской литературы. X-XVII века. Москва: Главная Редакция Восточной Литературы, 1991, с. 169

saraydan uzaqlaşmağa çalışmış, çörək xatirinə əsərlər yazmayacağını bəyan etmiş və fəlsəfi məzmunlu əsərlərə üstünlük vermişdir.

Quran ayələrinə və hədislərə müraciət. Məlumdur ki, klassik dövr şairlərinin müraciət etdikləri mövzular arasında ərəb dastanlarından, “Min bir gecə” nağıllarından, Qur’an rəvayətlərindən, Qur’an qissələrindən, hədislərdən qaynaqlanan mövzuların, süjetlərin, obrazların özünəməxsus yeri olub. XII əsr poeziyasına xas cəhətlərdən biri şairlərin əsərlərində ayələrin, hədislərin gen-bol istifadə edilməsi, fars dilində yazılan əsərlərdə ya deyilən fikri qüvvətləndirmək üçün, ya da bir tendensiya kimi bəzi sözlərin, ifadələrin ərəb dilində verilməsi idi.

“... *Bəşəriyyət tarixində möhtəşəm rol oynayan nadir kitablar-dan*”¹ hesab olunan “əl-Qur’ənul-Kərim” əsrlər boyu bu və ya digər dərəcədə ədəbiyyata öz təsirini göstərmişdir. Dinlə ədəbiyyat arasında olan sıx bağlılıq özünü müxtəlif şəkillərdə göstərib. Məsələn, İslamın yarandığı ilk dövrlərdə bəzi şairlər öz qələmləri ilə yeni dinin müdafiəsinə qalxdıqları halda, bütpərəst şairlər İslamı həcv edir, onun yayılmasını əngəlləməyə çalışırdılar; Orta əsrlərdə yazılan əsərlər isə nətlə, munacatla başlayır, Allahın zikrinə, Muhəmməd peyğəmbərin ﷺ mədhinə, Kəbənin, Qara daşın təsvirinə geniş yer verilirdi. Şairlər dedikləri sözlərin, çatdırmaq istədikləri fikrin təsir gücünü artırmaq məqsədi ilə Qur’an ayələrinə, Qur’an qissələrinə, hədislərə müraciət edirdilər. Ədəbiyyatşünaslıqda bu metod **iqtibas**, **təlmih** kimi poetik fiqurlarla ifadə olunub. Dini mənbələrə yerli-yerində edilən istinadlar üslub baxımından üstün olmaqla yanaşı, həm də şairin bilik səviyyəsindən xəbər verirdi.

Hərfi mənası sitat gətirmək olan **iqtibas** (الاقْتِبَاس) bədi' termini kimi belə izah olunur: iqtibas – deyilən sözü bəzəmək məqsədi ilə “əl-Qur’ənul-Kərim” dən söz və ya ayə gətirilməsidir ² və yaxud “... *iqtibas, ayə və ya hədisdən bir hissə götürərək ayə və ya hədis oldu-*

¹ Резван, Е. А. Коран и его мир. Санкт-Петербург: Наука, 2001, с. 6

² كاظم عبد الفريح المولى الموسوي. اقتباس والتضمين في نهج البلاغة. دراسة أسلوبية. ص. ١٤

ğunu göstərmədən, sözü bəzəmək və mənanı qüvvətləndirməkdir”.¹

Hərfi mənası “eyham vurmaq”, “işarə etmək”, “gözü ilə başa salmaq” olan **təlmih** bir termin kimi poetik fiqur olub, şeirdə “fikri və lirik hissi oxucunun zəhnində daha da canlandırmaq üçün çox vaxt tarixi hadisələrə, əsatir və əfsanəyə, ayə və hədislərə, məşhur alim və filosofların hikmətli sözlərinə, dövrünün mütədavil elmlərinin qanun-qaydalarına, dini-tarixi və ya əfsanəvi şəxsiyyətlərə, xalq içərisində çox işlədilən məsəl və atalar sözlərinə işarə edilməsidir”.²

Xaqani də dövrün tələbinə uyğun olaraq, əsərlərində bu poetik fiqurlardan istifadə etmişdir. Şairin ərəbdilli yaradıcılığı da bu cəhətdən istisna deyil. Bu əsərlərdə də o, çatdırmaq istədiyi fikri Qur’andan etdiyi təlmih və iqtibaslarla bəzəmişdir.

Xaqaninin şirvanşah Cəlal əd-Dinə həsr etdiyi qəsidəsinin klassik ərəb qəsidələrinə bənzədiyini əvvəldə qeyd etmişdik. Bu qəsidədə müraciət olunan dini motivlər xüsusilə maraqlıdır. Şair deyir:

سُبْحَانَ مَنْ أَسْرَى بِخَاطِرِ عَبْدِهِ لَيْلًا إِلَى الْأَقْصَى بِذِي الْإِسْرَاءِ

Gecə öz qulumun xəyalını əl-Əqsaya aparan Allaha bu gecə səyahətinə görə həmd olsun.

Beyt Quranın 17-ci surəsi – “əl-İsra” surəsinin birinci ayəsi ilə səsleşir:

سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى
الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ

Bə'zi ayələrimizi (qüdrətimizə dəlalət edən qəribəlikləri və əcaiblikləri) göstərmək üçün bəndəsini (Peyğəmbər əleyhissəla-

¹ Devellioğlu, F. Osmanlıca–Türkce ansiklopedik lüğət. Ankara: Aydın kitabevi, 2017, s. 117

² Qasimova, A. Ş. Quran qissələri XIV–XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının ideya-bədii qaynaqlarından biri kimi. Bakı: Nurlan, 2005, s. 19

mı) bir gecə (Məkkədəki) Məscidülhəramdan ətrafını mübarək etdiyimiz (bərəkət verdiyimiz) Məscidüləqsaya (Beytül-müqəddəsə) apararı Allah pak və müqəddəsdır. O, doğrudan da, (hər şeyi) eşidəndir, görəndir!

(Tərcümə: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev)

Yaxud:

أصبحت داود الفصل خطابه ام بل مزامير النهى باداء

Üstünlüyü düzgün hökm vermək, yaxud düşündürücü Məzəmirə əməl etmək olan Davud olmuşam.

Beytin birinci misrasında الفصل خطابه ifadəsi “əl-Qur’ənul-Kərim”in 38-ci surəsi – “Şa:d” surəsinin 20-ci ayəsindən iqtibas olunub.

وَشَدَدْنَا مُلْكُهُ وَأَتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصَّلَ الْخِطَابَ

Biz onun mülkünü (səltənətini) möhkəmləndirmiş, ona hikmət (peyğəmbərlik) və (haqla batili ayırd edib) düzgün hökm vermək qabiliyyəti bəxş etmişdik. (Davud çox müşkül məsələləri asanlıqla həll edir, ədalətli hökm çıxarırdı)

(Tərcümə: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev).

İkinci misrada isə təlmih var. Şair məzəmir sözü ilə Davud peyğəmbərə verilən Zəburə işarə etmişdir: “Zəbur tamamilə mənzum bir kitabdır. Belə ki, Kitabı-Müqəddəsə “Məzmurlar” adı ilə bir bölmə vardır ki, bu, musiqi sədaları altında deyilən mənzum parçalar mənasına gəlir”.¹

Hər iki beytdə şair kiçik dəyişikliklərlə ayələri iqtibas edib ki, bu da poeziyada yol verilən idi.

Bu qəsidədə şair İslamda xüsusi önəm verilən həyadan da bəhs etmiş və utancaq, həyalı olmasını belə göstərmişdir:

¹ Qurani-Kərim və Hədislərə görə Peyğəmbərlər tarixi. Bakı: İpək yolu nəşriyyatı, 2012, s. 614

نَفْسِي كَيْنَتْ شَعِيبَ إِنْ فَتَشْتَهَا مِنْ خَجَلَتِي تَمْشِي عَلَى اسْتِحْيَاءِ

*Baxsan, görərsən ki, qəlbim Şueybin qızı kimidir,
Xəcalətimdən utana-utana yeriyr.*

Beytdəki *تمشي على استحياء* – *utana-utana yeriyr* ifadəsi 28-ci surə, yəni “əl-Qasas” surəsinin 25-ci ayəsindən iqtibas olunub.

فَجَاءَتْهُ إِحْدَاهُمَا تَمْشِي عَلَى اسْتِحْيَاءٍ قَالَتْ

Sonra (o iki qadından, qızdan) biri utana-utana (Musanın) yanına gəlib dedi...

(Tərcümə: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev).

Şair öz qəlbini utancaqlıqda Şueybin qızına bənzətməmişdir. *Şueybin qızı* deməklə o, Musa peyğəmbərin (s.) qissəsinə işarə etmişdir. Bəzən Bibliya personajı İoforla eyniləşdirilən¹ Şueyb (s.) (شعيب) Madyan əhlinin peyğəmbəri hesab olunur. Musa peyğəmbərin (s.) qissəsinə görə, o, fironun zülmündən Misirdən Madyana qaçır, yolda Şueybin qızlarına qoyunlara su vermələrinə kömək edir, sonra qızlardan biri utana-utana onun yanına gəlib atasının onlara kömək edən şəxsin haqqını ödəmək üçün onu yanına çağırıldığını bildirir. Şueyb Musanın başına gələnləri eşitdikdən sonra səkkiz il ona işləmək şərti ilə qızlarından birini ona ərə verir.

Aşağıdakı beytdə isə şair öz şairlik qabiliyyətini, insani keyfiyyətlərini ön plana çəkmək üçün “Səbə” surəsinin 11-ci ayəsinə işarə etmişdir:

مَهْمَا نَسَجْتَ دُرُوعَ مَجْدٍ فِي السَّمَاءِ حَلَقَ الدَّرُوعِ وَشَمَسَهَا حَرْبَاءَ

*Nə də olsa, səmada alicənablıq zirehləri toxudum,
Onun (səmanın) günəşi zirehli geyimin mismarı oldu.*

¹ Пуотровский, М. Б. Коранические сказания. Москва: Наука, 1991, с. 76

Ayədə deyilir:

﴿أَنْ اَعْمَلْ سَابِغَاتٍ وَقَدِّرْ فِي السَّرْدِ وَاَعْمَلُوا صَلَاحًا اِتِي بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرًا﴾

(Biz Davuda belə buyurduq:) “Geniş, uzun (insan bədənini örtən) zirehlər düzəlt, (onları) toxuduğun zaman ölçüyə riayət et! (Zirehin həlqələri bir-birinə uyğun gəlsin, biri böyük, biri kiçik olmasın!) Və (siz də, ey Davud ailəsi!) yaxşı işlər görün! Həqiqətən mən sizin etdiyiniz əməlləri görürəm!

(Tərcümə: Z. Bünyadov, V. Məmmədaliyev)

Tədqiqat işinin müvafiq bölməsində Xaqaninin qitələrindən ən böyüyünün Reyə, daha doğrusu, onun Rey səfərinə həsr olunduğundan bəhs olunub. *Reydə baş verənlərin təsvir edildiyi qitə* adlanan əsərdə şair Reydən şikayətlənmişdir. Onun iki beytlik şeirlərindən biri sanki məzmuncə həmin qitəni tamamlayır. Şair Reyin cənnətə bənzədiyini, şairin onu sevdiyini, amma orada qismətinə xəstəlik düşdüyünü göstərir:

شارفت روضة الخلد الريّ زائرها كنفس إدريس أهواها كما واحبا
فحلّ به السقم حالا قد خلّلت بها أيورث السقم روض الخلد واعحبا¹

Cənnətin bağları Reydə təcəlli tapdı, oranı ziyarət edən İdrisin ruhu (cənnətə) can atdığı kimi onu arzuladı.

Ona (ziyarətçiyə) ziyankar xəstəlik üz verdi, acəba, cənnət bağının miras qoyduğu şey xəstəlikmidir?

Şeirdə haqqında az məlumat olan İdris peyğəmbərin (s.) adı çəkilməmişdir. M. Piotrovski bunu İdris peyğəmbərlə (s.) bağlı Ərəbistanda gəzən hekayətlərin bizə naməlum qalması ilə əlaqələndirsə də,² orta əsr ərəb mənbələrində də onun haqqında məlumat çox deyil. İbn Kəsirə görə, İdris (s.) Adəmdən (s.) və

¹ AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun M-242 və M-413 şifrəli əlyazmaları

² *Пюотровский, М. Б. Коранические сказания. Москва: Наука, 1991, с.125*

Şisdən (s.) sonra peyğəmbərlik verilən ilk insandır, o mələyin belində göyə qalxmış və orada qalmış, İsa (s.) peyğəmbər kimi ölməzlik qazanmışdır. Rəvayətə görə, İdris peyğəmbər (s.) ömrü boyu insanları doğru yola dəvət etmiş, mömin həyat sürmüşdür. Ömrünün sonuna yaxın ölüm mələyi onun yanına gəlir. İdris (s.) peyğəmbər ondan bir anlıq ruhunu almasını istəyir. Allah-Təalanın izni ilə mələk onun dediyini edir. Sonra Allah-Təala onun ruhunu geri qaytarır. İdris peyğəmbər (s.) mələkdən onu səmaya qaldırmasını istəyir. Allah-Təalanın izni ilə mələk onun dediyinə əməl edir. Peyğəmbər əvvəlcə cəhənnəmi, sonra cənnəti görür. Cənnətdən çıxmaq istəmir. Səbəbini soruşduqda belə cavab verir ki, Allah-Təala "كل نفس ذائقة الموت" ("Hər kəs ölümü dadacaqdır") deyib, mən ölümü daddım, "Hər kəs cəhənnəmə gedəcəkdir" deyib, mən cəhənnəmi gördüm, "onlar cənnətdən çıxmayacaqlar" buyurub, mən də cənnətdən çıxmıram. Allah-Təalanın izni ilə orada qalır.¹ Məryəm surəsinin 56-57-ci ayələrində İdris peyğəmbərin (s.) adı çəkilmişdir:

﴿وَإِذْ كُنَّا فِي الْكِتَابِ إِدْرِيسَ ؑ إِنَّهُ كَانَ صِدِّيقًا نَبِيًّا﴾

(Ya Rəsulum!) Kitabda (Qur'anda) İdrisi də yad et! O, həqiqətən, büsbütün doğru danışan kimsə (siddiq) – bir peyğəmbər idi. Biz onu yüksək bir məqama (Cənnətə, yaxud dördüncü göyə) qaldırdıq.

(Tərcümə: V. Məmmədəliyev, Z. Bünyadov)

Xaqani də şeirdə məhz bu ayəyə və rəvayətə işarə etmiş və göstərmişdir ki, Reyin bağları cənnətə bənzədiyindən İdrisin ruhu cənnətdən çıxmaq istəmədiyi kimi, Reyə gələn də ordan getmək istəmir. Amma xəstəliyə tutulan bu gözəlliyə laqeyd qalır.

Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış Quran qissələrindən biri Yusufun hekayətidir. Yusuf qissəsinin ədəbiyyatımıza təsiri iki istiqamətdə olmuş, bu mövzu ilə bağlı ilk anadilli poemamız –

¹ جوان، علی اردلان. تجلی شاعرانه اساطیر و روایات تاریخی و مذهبی در اشعار خاقانی. مشهد، ۱۳۷۳، ص. ۱۷۷

Qul Əlinin “Qisseyi-Yusuf” əsəri yaranmış, eləcə də lirik şeiri-mizdə Yusuf (s.) və onun atası Yaqubla (s.) bağlı çoxsaylı təlmilər işlənmişdir.

“*Ərəb dilinin bədii imkanlarını digər Quran qissələrindən daha parlaq əks etdirən*”¹ bu qissənin bədii ədəbiyyata böyük təsiri olmuşdur. Təbii ki, bu təsir ilk növbədə, xarici gözəlliklə bağlıdır. Həm şifahi xalq ədəbiyyatı, həm də yazılı bədii ədəbiyyat nümunələrində müsbət qəhrəmanların daxili aləminin gözəlliyi ilə yanaşı, xarici gözəlliyinə də böyük önəm verilirdi. Bu baxımdan Şərq ədəbiyyatında Yusuf obrazı çox aktual idi. Yusufun gözəlliyi, qardaşları tərəfindən quyuya atılması, qardaşların atalarına danışdığı yalan və s. şairin yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Belə ədəbi priyomlar həm də lakonikliyə, az sözlə çox məna ifadə etməyə xidmət edir. Məsələn, xarici görünüşün uzun-uzadı təsvirinə ehtiyac qalmadan, yalnız Yusufun adını çəkməklə obyektin gözəlliyi barədə tam təsəvvür yaradılır; yaxud insanın düşdüyü çətin vəziyyət Yusufun qardaşları tərəfindən atıldığı quyuya bənzədilir və s.

Həm daxili, həm də xarici gözəllik, həm kədər, həm də xoşbəxt sonluq simvoluna çevrilən bu obrazdan Xaqani bol-bol bəhrələnməmişdir. Şairin hər iki dildə yazdığı mənsur və mənzum əsərlər belə misallarla çox zəngindir. Məsələn, açılan səhərə gözəlliyinə görə *Yusuf sifətli* deyə müraciət edilmişdir:

يا شبح يوسف فزت عن سجن الدجى تالله هيت لك اقربي لا تنفر²

Ey Yusuf sifətli, zülmət həbsxanasından azad oldun, Allah xətrinə, mənə yaxınlaş, qaçma.

Yaxud hər şeyin taleyin əlində olmasına Yusufun bir təsadüf nəticəsində quyudan xilas olmasını göstərməklə işarə etmişdir:

¹ Пуотровский, М. Б. Коранические сказания. Москва: Наука, 1991, с. 90

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۸

Məgər Yusuf ona çatan vedrə ilə xilas olmadımı?

Şairin həm ərəbcə, həm də farsca yazdığı əsərlər belə nümunələrlə çox zəngindir. Ərəb mühiti ilə bağlı olan beytlər Xaqaninin həm bu dilə, həm bu dildə yaranan ədəbiyyata, həm də İslam dininin əsaslarına dərinədən bələd olduğunu göstərir.

**Xaqaninin ərəbcə şeirlərinin
vəzn və qafiə məsələləri**

Ərəb şeirinin yarandığı və əsrlər boyu Şərq ədəbiyyatının qırağına çıxma bilmədiyi əruz “*ərəb şeirlərinə uyğun olan şer vəznlərinin elmi*”² kimi izah olunub. Onun əsası VIII əsr ərəb filoloqu Xəlil ibn Əhməd (718–791) tərəfindən qoyulmuşdur. Belə ki, Xəlil ibn Əhməd ilk dəfə olaraq, ərəb şeirinin ritmini müəyyənləşdirmiş və onların *təvil, mədid, basit, vafir, kamil, həzəc, rəcəz, rəməl, səri, munsarir, xəfif, mudari, muktadab, muctəss, mutəqarib, mutədarik* kimi 16 fərqli bəhrdə qruplaşdırmışdır.³

M. F. Köprülü əcəm şairlərinin ərəblər arasında ən çox yayılmış təvil, mədid, basit, vafir və kamil kimi bəhrlərə çox az müraciət etdiklərini qeyd etmişdir.⁴ Tədqiqatçılara görə isə Xaqani farsca yazdığı əsərlərində məhz bu beş bəhrədən istifadə etmişdir. “*Xaqani Şirvani qitə və qəzəllərini beş ərəb bəhrində (mədid, təvil, basit, vafir və kamil) yazıb, bu bəhrlər fars poeziyası üçün xarakterik deyil, elə-*

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۱

² Cəfər, Ə. Ərüzün nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzu. Bakı: Elm, 1977, s. 27

³ Куделин, А. Б. Арабская литература. Поэтика, стилистика, типология, взаимосвязи. Москва: языки славянской культуры, 2003, с. 225

⁴ Köprülü, M. F. Türk edebiyatı tarihi. İstanbul: Ötüken, 1980, s. 134

cə də şairin ərəbcə şeirləri arasında fəsr poeziyasına aid bəhlərdə yazılan qitə və qəsidələrə rast gəlinir”.¹

Qeyd etdiyimiz kimi, şairin ən böyük qəsidəsi – şirvanşah Cəlal əd-Dinə həsr olunan qəsidədir. Bu qəsidədə Xaqani qədim ərəb şeirinin ənənələrinə əməl etmiş, İbn Quteybənin klassik qəsidəyə qoyduğu tələbdən kənara çıxmamağa çalışmışdır. Qəsidənin yazıldığı bəhr haqqında da eyni sözləri demək olar. Belə ki, qəsidə ərəb əruzunun beşinci bəhri olan kamil bəhrinin əsas təfiləsində – *mutəfəʿilun mutəfəʿilun mutəfəʿilun* təfiləsində yazılıb. Cahiliyyə dövrü şairlərindən Ləbid ibn Rəbiənin və Əntərə ibn Şəddadın, yenilikçi şairlərdən əl-Buhturinin qəsidələri bu bəhrədir. Klassik ərəb poeziyasında mövcud olan ənənəyə sadıqlıq nümayiş etdirərək bu əsərini lirik girişlə başlayan Xaqani digər qəsidələrində yenilikçi şairlərin mövqeyindən çıxış etmişdir.

Ərəb qəfiyə təliminə görə, qəfiyəni yaradan sözün hərflərindən axırıncısı rəvi hərfidir. Ərəb dilində الرَّوِّي (ər-rəviyyu) sözü رواء (rivaun) – yükü dəvəyə bərkitmək üçün istifadə olunan ip mənasını verir. İbn Qeyz ər-Rəziyə görə, şeirin bütün beytləri üçün bu hərf əsas götürüldüyünə görə, yəni beytləri bir-birinə bağladığına görə həmin hərf belə adlandırılıb.² “Lisənul-ərəb” da bu söz belə açıqlanır: “Ər-rəvi – qəfiyənin hərfidir; qəsidə onun üzərində qurulur və onun bütün beytlərində eyni yerdə işlənməlidir”.³

Zəif hərflər hesab olunan *əlif*, *vav*, *yə* (أ، و، ي) həflərindən başqa qalan bütün hərflər rəvi hərf ola bilər. Xaqani də müxtəlif rəvi hərflərdən istifadə etmişdir. Onun qəsidələri ن، م، ق، ع، ر، ب kimi hərflərlə qəfiyələnməmişdir. Şairin əsərlərinin qəfiyə quruluşu onun ərəb dilində zəngin söz ehtiyatına malik olduğunu göstərir.

¹ Тамимдари, А. История персидской литературы. Перевод на русский язык: Дмитрий Алламов. Санкт-Петербург, 2007, с. 172

² Ибн Кайс ар-Рази. Свод правил персидской поэзии (ал-муджам фи ма'айир аш'ар ал-'аджам) / Часть II. О науке рифмы и критики поэзии. Перевод с персидского, исследование и комментарий Н. Ю. Чалисовой. Москва: Восточная литература, 1997, с. 83

³ ابن منظور. لسان العرب. بيروت: دار المصادر. المجلد السادس، ص. ٢٧٢

Bəzən bir qəsidə daxilində həmqafiyə sözlər ya bir-birini mənaca tamamlamış, ya da tamamilə əks mənə ifadə etmişdir, bəzən də qafiyə bir söz yox, bütöv söz birləşməsi üzərində qurulmuşdur. Məsələn,

خَيْرٌ مِنْصَتَةٍ – أَحْسَنُ قِصَّةٍ – أَنْفَعُ حِصَّةٍ – شَرُّ غُصَّةٍ

Xaqaninin ərəbcə şeirlərində bədii ifadə vasitələrinin işlədilmə xüsusiyyətləri

Azadə Rüstəmovə klassik şairlərimizin üslubu ilə bağlı yazırdı: *“Klassik Şərq, eləcə də Azərbaycan şerinin özünəməxsus cəhətlərə malik romantik üslubu olmuşdur. Şərqin Rudəki, Sənai, Firdovsi, Xaqani, Nizami, Rustaveli, Hafiz, Sədi, Nəsimi, Nəvai, Füzuli kimi ölməz sənətkarları əsərlərini başlıca olaraq romantik təsvir üsulunda yaratmışlar. Xəyalın süslü və əlvan aləminə romantik uçuş Şərq şerində aparıcıdır, əhatəlidir”*.¹

Xaqani Şirvaninin əsərləri fəlsəfi mənə tutumu ilə seçildiyi kimi, alimin qeyd etdiyi kimi, təmtəraqlı üslubu, bədii təsvir vasitələrinin zənginliyi ilə də diqqəti cəlb edir. Dahi şairimiz klassik Şərq poetika elminin əsaslarına dərinləndən bələd olmaqla yanaşı, özündən əvvəl yaranan bədii ədəbiyyat nümunələri ilə yaxından tanış olub. Buna görə də şair öz yaradıcılığını Şərq ədəbiyyatının tanınmış şairlərinin yaradıcılığı ilə müqayisə etmiş, bəzi şairlərə meydan oxumuşdur.

Xaqani əsərlərində bədii təsvir vasitələrindən, poetik fiqurlardan yerli-yerində istifadə etməklə həm əsərlərinin mənə tutumunu zənginləşdirmiş, həm də poetika elminə yaxşı bələd olduğunu nümayiş etdirmişdir. Onun fars dilində yazdığı əsərlərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini araşdıran M. Sultanov XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində şairin tutduğu yüksək mövqeni əsər-

¹ Rüstəmovə, A. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: F. Əzizova). 2 cildə: I c. Bakı: Elm, 2014, s. 53

lərində göstərdiyi sənətkarlıq və poetik xüsusiyyətlərlə izah etmişdir. “*Xaqani öz fikirlərini daha qabarıq surətdə ifadə etmək üçün ayrı-ayrı hərflər, kəlmələr və bədii vasitələr üzərində özünə məxsus bir icadlıqla düşünülmüş və yeri gəldikcə onlardan istifadə etmişdir*”¹ deyən alim Xaqaninin işlətdiyi həmin hərflərin, kəlmələrin və bədii vasitələrin mənası üzərində özünəməxsus işgüzarlıqla çalışmış, şairin farsca yazdığı əsərlərdə *təshif* (klassik Şərq şeirində nöqtənin yerini dəyişməklə yeni məna yaratmaq üsulu), *maqlub* (sözlərin hərfini tərsinə düzməklə yeni məna yaratmaq üsulu), *iyhamul-vasl* (sözləri hərflərə parçalamaq üsulu) kimi vasitələrə dair nümunələr gətirmiş, eləcə də rəqəmlərin həm əbcəd hesabı, həm də müxtəlif rəmz və əlamətləri haqqında məlumat vermişdir.

Novatorluğu ilə seçilən, özündən sonra gələn Azərbaycan və Yaxın Şərq şairlərinə təsir edən Xaqaninin fars dilində yazdığı əsərlər kimi, ərəb dilində yazdığı əsərlər də sənətkarlıq xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu kimi, klassik ərəb ədəbiyyatının əsasında duran bəlağət elminin tərkib hissələri *bəyan*, *məcan* və *bədi* hesab olunur. Allah-Təalanın nemətlərindən hesab olunan bəyan elmi haqqında Qur'anın “ər-Rahmən” surəsində belə deyilir:

﴿الرَّحْمَنُ﴾ (١) عَلَّمَ الْقُرْآنَ ﴿٢﴾ خَلَقَ الْإِنْسَانَ ﴿٣﴾ عَلَّمَهُ الْبَيَانَ ﴿٤﴾

1. *Rəhman!* (Mərhəmətli olan Allah!) 2. (Öz peyğəmbərinə) Qur'anı öyrətdi. 3. İnsanı yaratdı. 4. Ona danışmağı (fikrini və duyğularını bəyan etməyi) öyrətdi.

(Tərcümə: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev)

Deməli, bəyan aydın, səlis şəkildə fikrin ifadəsidir. Bəyanın dəqiq tərfi belədir: *Bəyan – bəyan alimlərinin terminologiyası*–

¹ *Sultanov, M. S. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, s. 73*

da bir mənanın müxtəlif yollarla ona açıq dəlalət edən şəkildə izah olunduğu elmdir.¹

Təşbih, *məcaz*, *kinayə*, *istiara* bəyanın ərkanları hesab olunur. Danışığın daha gözəl, bəlağətli ifadəsi üçün onlardan geniş istifadə olunur. Təbii ki, poeziyada onların istifadəsi xüsusi qaydalarla tənzimlənir.

Adı çəkilən ərkanlardan olan **təşbihin** ərəb dilindən hərfi tərcüməsi bənzətmədir. Təşbihə ərəb nəzəriyyəçi alimləri tərəfindən müxtəlif təriflər verilib. Ərəb ədəbiyyatşünası Abdul-Aziz Atiq, əl-Qəzvini, İbn Rəşiq, Səkkaki kimi bəlağətçilərin təşbihlə bağlı dediklərini öz kitabında belə ümumiləşdirmişdir:

Təşbihin dörd ərkanı var:

Bənzəyən tərəf (əl-muşəbbəh); bənzədilən tərəf (əl-muşəbbəh bihi), bu ikisi "*təşbihin tərəfləri*" adlanır; bənzətmə ədatı – kimi ədatıdır; bənzətmənin xüsusiyyəti, bu da tərəflər arasında uyğunluq yaradan bir və ya bir neçə əlamətdən ibarətdir.² Nəzəriyyə kitablarında təşbihə daha çox yer ayrılıb ki, bunun da səbəbi belə izah olunur: "*Poetik kateqoriyaların şərtləri içərisində ən geniş yer təşbihə ayrılıb. Bunun da əsas səbəblərindən biri Şərq bədii təfəkkür sisteminin əsasən bu bədii ifadə vasitəsi üzərində qurulması, ikinci tərəfdən əksər poetik kateqoriyaların təşbihlə bağlılığı, üçüncü cəhət isə müasir oxucunun bu bədii ifadə vasitəsilə nisbətən ətraflı tanış olmasıdır*".³

Təşbihlərə digər şairlərin əsərlərində olduğu kimi, Xaqaninin də yaradıcılığında tez-tez rast gəlinir. Şairin təşbihləri çox canlı və təbiidir. Məsələn, şair gah gülüb, gah da ağlamasını dolub-boşalan buludlara, onun sözünü oğurlayanları zirzəmidə yaşayan siçovullara, sözü qiymətdə ağır, çəkiddə yüngül daş-qasa və s. bənzətməmişdir. Məsələn, aşağıdakı beytin hər misrasında təşbihə nümunə var. Şair əvvəlcə içində şərab olan şüşə qədəhi

¹ عبد العزيز عتيق. علم البيان. بيروت، ١٩٨٥، ص. ١٥.

² عبد العزيز عتيق. علم البيان. بيروت، ١٩٨٥، ص. ٦٤.

³ Quliyeva, M. Klassik Şərq poetikası. Bakı: Yazıçı, 1991, s. 29; Quliyeva, M. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Bakı: 2010, s. 91

duman içərisindən boylanan günəşə, qədəhdəki şərabı isə ilğimdəki dənizə bənzətmişdir:

خذ في الزجاج راحا كالشمس في الضباب
والراح في الزجاج كالبحر في السراب¹

Dumandakı günəşə bənzəyən büllur şərab qədəhini götür, qədəhdəki şərab dənizdəki ilğım kimidir.

Burada klassik ədəbiyyatda bir simvol kimi şairlərin yaradıcılığında istifadə olunan şərab xatırlanır. Məlumdur ki, şərab fars və ərəb poeziyasında müxtəlif məqsədlərlə istifadə edilib. N. Y. Çalisova «Вино – великий лекарь» («Şərab – böyük Loğmandır») adlı məqaləsində² ərəb poeziyası mövzuları sırasına daxil olan şərabın insanlara sevinc və sakitlik gətirdiyinə və ağrıları azaldıb, kədəri uzaqlaşdırdığına görə şairlərin yaradıcılığında xüsusi yer tutduğunu göstərmişdir. Xaqaninin ərəbdilli yaradıcılığında şərabla bağlı beytlər çox yer tutmasa da, onun həm həqiqi, həm də rəmzi mənələrindən istifadə edilib. Aşağıdakı beytdə şair الخمر (şərab) sözünü həqiqi mənada, yəni insanlara haram buyrulan içki mənasında işlətməmiş və onu çox içməyin ziyanlı olmasına belə işarə etmişdir:

نهاية فعل الخمر سُكر معاقر لما زاد فوق السكر فهو مضيع³

Şərabı çox içməyin sonu sərxoşluğa qurşanmaqdır, necə ki, sərxoşluq artdıqca, qənimin olur.

Əgər yuxarıdakı beytdə şərab içmək zərərli vərdiş hesab olunursa, başqa bir qitədə şair özü insanlar üçün şərab sıxır:

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته: دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۲

² Чалисова, Н. Ю. Вино – великий лекарь. К истории персидского поэтического топоса // Москва: Вестник РГТУ. Серия «Востоковедения. Африканистика», 2011. №2 (63) // 11, с. 126-157

³ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته: دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۶۲

كأني نلت عنقود الثريا فأعصر منه خمرًا للعباد

Sanki mən Sürəyya salxımını əldə etmişəm və ondan bəndələr üçün şərab hazırlayıram.

Başqa bir beytdə isə şərab rəmzi mənada, yəni insanlara sevinc bəxş edən mənada işlədilib.

Bəyan elminin təşbihdən sonra ikinci ərkanı **məcaz-dır** (المجاز). Məcazda hər hansı fikir obrazlı ifadə olunur.

شرفي بماء العلم بل غرقني به غرق المحيا لي بماء حياء

Şərəfim elm suyundadır, orada üzüm həya suyunda qərq olduğu kimi qərq oluram.

Yeni dövr şairlərinin ədəbi ənənələrini “Kitəb əl-bədi” əsərində sistemləşdirən İbn əl-Mu‘təzz bura beş əsas fiqur daxil etmişdir ki, onlardan birincisi **istiarədir**.¹ Bu termini Aristotelin “Poetika”sına uyğun olaraq, B. Şidfar “metafora” kimi tərcümə etməyi məqsədəuyğun hesab etmişdir.² İbn əl-Mu‘təzzin nümunələrinə əsasən İqnatiy Yulianoviç Kraçkovski (1883–1951) belə hesab edir ki, istiarənin mənası daha genişdir.³ Rəşid əd-Din Vatvat istiarəni belə izah edir: “*İstiarə farsca “borc almaq” mənasını verir. Bu, belə izah olunur: sözün öz həqiqi mənası var, dəbir və ya şair isə onun həqiqi mənasını sanki borc götürərək, başqa sözə keçirir. Bu priyoma bütün dillərdə rast gəlinir, bənzətmə yaxın və təbiidirsə, nitqin bəzədilməsinə xidmət edir*”.⁴ Qeyd edək ki, ərəb mənşəli bu söz həm borc almaq, həm də sözü

¹ Крачковский, И. Ю. Избранные сочинения. В 6 томах: т. 2. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1956, с. 364

² Шидфар, Б. Я. Образная система арабской классической литературы (VI-XII вв.). Москва: Наука, 1974, с. 155

³ Крачковский, И. Ю. Избранные сочинения. В 6 томах: т. 2. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1956, с. 364

⁴ Рашид ад-Дин Ватват. Сады волшебства в тонкостях поэзии (хадаик ас-сихр фи дакаиш аш-шир). Перевод с персидского Н. Ю. Чалисовой. Москва: Наука, 1985, с. 117

məcəzi mənada işlətmək mənasını verir. Xaqani ərəbcə yazdığı əsərlərdə istiarələrə maraqlı nümunələr yaratmışdır. Məsələn:

هي سحر بابل عند كل عراق

O (mədhiyyə) hamı üçün Babil sehidir.

Burada şairin adını çəkdiyi Babil sehrinin maraqlı açıqlanması var: qədim Mesopotamiyanın ən məşhur şəhəri olan Babil özünəməxsus keyfiyyətləri ilə tarixdə iz qoymuşdur. Belə keyfiyyətlərdən biri də sehir olmuşdur. Qədim babillilərin sehirlə xəstələrə şəfa verməsinə dair rəvayətlər var. “Əl-Qur’ənul-Kərim”in əl-Baqara surəsinin 102-ci ayəsində Babil şəhərinin bu özəlliyinə işarə edilmişdir. Xaqani də öz şeirini Babil sehrinə bənzətməklə, onun qeyri-adi təsirə malik olduğunu göstərmişdir.

Başqa bir şeirində isə şair donmuş göz yaşlarını yaquta bənzətməklə istiarə yaratmışdır:

جمدت دموعي فاعتدت يا قوتة نيطت بعروة بزّي عفاء¹

Göz yaşlarım dondu və toz rəngində olan paltarımın atəyində yaqut kimi ilişib qaldı.

Xaqaninin ərəbdilli əsərlərində çox rast gəlinən poetik fiqurlardan biri də cinas, yaxud təcnisdir. Bəlağət elminin bədi' hissəsinə daxil olan istilahlardan olan **cinas** (الجناس) (**təcnis**) dilimizə tərcümədə “iki şeyin bir-birinə bənzəməsi” mənasını verir. Ədəbi termin kimi isə *cinas* mənaları fərqli, yazılışı və ya deyilişi eyni və ya oxşar olan sözlərin bir yerdə işlədilməsidir, yəni cinas əmələ gətirən sözlərin hərflərinə, onların düzülüşünə, sayına və hərəkələrinə diqqət edilməlidir. Bu cəhətlərə görə ci-

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۰

nas müxtəlif növlərə ayrılır ki, Səkkaki “Miftəhul-’ulum” əsərində onlardan beşini göstərmişdir.¹

Xaqani yaradıcılığı əsasında cinasa aid nümunələrə baxaq:

– **tam təcnis** (التجنيس التام): bu zaman cinas yaradan sözlərin hərfləri, hərflərin sayı, sıralanması və hərəkələri eyni olmalıdır. Cinas yaradan kəlmələrin isim və ya feil olmasından asılı olaraq da, cinas tam təcnis iki yerə ayrılır. Kəlmələrin hər ikisi isim və ya feildirsa belə cinasa *cinas muməsil* جناس مماثل; biri isim, digəri feildirsa *cinas mustaufə* جناس مستوفى deyilir. Xaqani deyir:

يحيى اسمه فصار عيسى ميت الحسنات منه يحيى

Adı Yəhya idi, özü İsa oldu, məhv olmuş yaxşı əməllər onunla yenidən həyat tapacaq.

Eyni bənzətməyə Əbu Təmməmin Yəhya bin Abdullaha yazdığı mərsiyədə də rast gəlinir:

ما مات من كرم الزمان فإنه يحيى لدى يحيى بن عبد الله

Ölen kiymətli zaman, Yəhya b. Abdullahın yanında həyat bulur.²

Hər iki nümunədə cinas əmələ gətirən sözlər tələffüz və formasına görə eyni, mənacə fərqli olan sözlərdir. Xaqaninin beytində birinci söz يحيى – Yəhya məmduhun adı, ikinci söz يحيى – yəhya hayyə (yaşamaq, mövcud olmaq) feilinin indiki zaman (mudari‘) formasıdır, yəni *yaşayır*. Əbu Təmməmin beytində isə birinci söz feil, ikincisi məmduhun adıdır. H. Akdemir bunu *cinas-ı təmmi basit* (الجناس التام البسيط) kimi qələmə versə də, ərəb mənbələrində o, yazılışda olan kiçik fərqə görə *naqis təcnis* kimi də qeyd olunub. Hər iki şairin mərsiyə yazdığı şəxslərin adı da,

¹ السكاكي، سراج الملقاة والدين أبي يعقوب يوسف ابن أبي بكر محمد بن علي. مفتاح العلوم. بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٨٧، ص. ٤٢٩

² Akdemir, H. Belağat terimleri ansiklopedisi. İzmir, Nil yayınları, 1999, s.27

istifadə etdikləri feil də eynidir, sadəcə ərəb şairinin əsərində feil يحيى Xaqani də isə يحيى kimi yazılıb. Ərəb qrammatikasına görə, يحيى variantı daha düzgün olsa da, sözün Xaqaninin mərsiyəsinin qafiyəsinə uyğun olaraq ى ilə yazıldığı ehtimal olunur. Sözlərin biri isim, digəri feil olduğuna görə, Xaqaninin beytini tam təcnisin *cinas mustaufə* növünə nümunə kimi veririk.

– **naqis təcnis** (التجنيس الناقص): burada hərflərin yazılışında, yaxud hərəkələrində kiçik fərq olur. Məsələn:

قيل لمضر أن تنكر انت فما لمصر سناء بغداد

Mudara deyildi ki, yadda saxla: Misirdə Bağdadın möhtəşəmliyi yoxdur.

Beytdə naqis təcnis yaradan iki xüsusi isimdir: لمضر - لمضر. Hər iki sözdə ل ön qoşmasından istifadə olunub. Birinci misrada şəxs adıdır və لِمُضَرَ *limudara* kimi oxunaraq *Mudara*, ikinci misrada ölkə adıdır لِمِصْرَ *limısra* kimi oxunaraq *Misrin* mənasını verir.

– **muzəyyəl təcnis** (التجنيس المذيل): bu zaman cinas yaradan sözlərdən birinin hərfi artıq olur. Məsələn:

حَتَّى الإمامان صَحْرَا وَ لَقَدْ كَتَمَا لَوْنُ الْمَشِيبِ بِمَاءِ الْخِطْرِ وَ الْكُتَم

Hətta iki imam da qırmızı boyadan istifadə ediblər və qocalığın rəngini xitr və kətam suyu ilə gizlədiblər.

Birinci misrada كتم (kətamə) feil olub *gizlətmək* mənasını verir, ikinci misrada isə saçları qırmızıya boyayan كتم (kətam) *kətam* bitkisinin adını bildirir. Sözlərdən biri feil, digəri isimdir.

Aşağıdakı beytdə isə şair eyni beyt daxilində həm naqis, həm də muzəyyəl təcnis yaratmışdır:

هو قس بن ساعدة الايادي أخذ بيد الايادي ساعد الشعراء

O, Quss bin Saidə əl-İyədidir, kömək əli ilə şairlərin qolundan tutandır.

Beytdə şair müdrik, xətib kimi tanınan Quss bin Səidə əl-İyədinin (haqqında məlumat əvvəldə verilib) həm kunyəsindən, həm də nisbəsindən istifadə etmişdir. *Naqis təcnis*: şairin nisbəsi الإيادي – Əl-’İyədi tayfasının adı, الأيادي – əl-’əyədi əl (bu da *iştiaqa* misaldır) sözünün cəm formasıdır, burada *kömək*, *yaxşı-lıq* mənasında işlədilib. ساعدة – şəxsin kunyəsi, ساعد – *qol* mənasını verir.

Dərbənd hakiminə həsr olunan qəsidədən götürülmüş aşağıdakı beyt isə həm mürəkkəb cinasa, həm naqis cinasa, həm də *iştiaqa* misal ola bilər:

جرح الحشا حاشاك حشّ حشاشتي لا تنكري جرح الحشا لا تنكر

Haşa, daxilimdəki yara son nəfəsimi də aldı, içimdəki yaramı qınama sən, qınama.

Eyni beyt daxilində bir neçə poetik fiqurdan istifadəyə Xaqani yaradıcılığında tez-tez rast gəlinir.

Şərq poetikasında çox işlənən poetik kateqoriyalardan biri də təzaddır. “*Məzmun etibarlı ilə bir-birinə zidd olan anımların qarşılaşdırılması olan təzad*”¹ ərəb dilçi alimləri tərəfindən *əl-addad* kimi qəbul edilmiş və o, hicrətin II əsrindən etibarən araşdırılmağa başlanmışdır. Dilçilərlə yanaşı, addad şairlərin də diqqətini cəlb etmişdir. Amma bədi‘ alimləri əks mənalı sözlərin işlədilməsini – التضاد (المقابلة) kimi terminlərlə ifadə etmişlər. Hər üç termin fərqli köklərdən yaransa da, bədi‘ elmində iki zidd mənanı bir araya gətirməklə, fikrin daha qüvvətli, daha təsiri ifadəsinə xidmət edir: “... *çoğunluğun kabul etdiyi görüşə görə “təbak, bir-birinə zıt iki mənanı bir ifadəde toplamaktır” ki bu sanat aynı zamanda “mutabakat, tatbık, tetabuk, tezat, te-kafü” adları da verilir*”.² Bu terminlərdən ən geniş yayılanı

¹ Cümşüdlü, R. Füzulinin ərəbcə poetik irsi. Bakı: 2012, s. 171

² Akdemir, H. Beləğat terimləri ansiklopedisi. İzmir, Nil yayınları, 1999, s.377

التضاد – təzaddır ki, Xaqani də digər klassik şairlər kimi təzadlara geniş müraciət etmişdir. Şairin yaratdığı təzadlara misal:

قتل – إحياء؛ فضل – جهل؛ سهل – صعب؛ شمس – ظلمة؛ الصبح – الدجى؛
طيور النحس – طير السعد؛

öldürmə – diriltmə; fəzilət – cəhalət; asan – çətin; günəş – zülmət; sübh – zülmət; nəhs quşları – xoşbəxtlik quşu və s.

Yaxud:

كَانَ علاء الدين جاحظ دهرنا هوى شيمتى دهر يريح و يوجع

Sanki Alə əd-Din zamanəmizin Cahizidir, həm rahatladan, həm əzab verən zamanənin hər iki xüsusiyyətini sevir.

Bəzən şairin bir beyti iki fərqli təzad üzərində qurulmuşdur:

هو البحر ذو الجزر والمدّ في الندى كذلك دأب الله يعطى و يمنع

Səxavətdə (əliaçıqlıqda) o, qabarma və çəkilmələri olan dənizdir, bu, həm verən, həm də alan Allaha xasdır.

Burada məmduhun Allahla (a.c.) müqayisə edilməsi halına rast gəlirik ki, bu da mədhiyyələrdə yol verilən idi.

Klassik mədhiyyələrdə məmduhun əsas dörd məziyyəti mədh olunmalı idi: ağıl, igidlik, ədalət və müdriklik. Təbii ki, bu keyfiyyətlərin daha çox nəzərə çarpdırılması üçün şairlər **mübaligələrə** müraciət edirdilər. Bədi¹ termini kimi mübaligə “*bir vəsfın güc və ya zəiflik baxımından imkanı çox güclü olan bir dərəcəyə və ya gerçək olması muhal olan bir mərtəbəyə çıxarılaraq ifadə edilməsidir*”.¹ Mahir mədhiyyə ustası olan Xaqani mübaligəyə tez-tez müraciət etmişdir. Məsələn, şair şirvanşah Cəlal əd-Dinin aqlını belə təsvir edir:

¹ Akdemir, H. Beləğat terimleri ansiklopedisi. İzmir: Nil yayınları, 1999, s. 250

ما أعجبتني عند ضوء ضميره أنوار سبعة أنجم غزاة¹

Omun ağlının işığının yanında məni, yeddi parlaq ulduzun işığı belə heyrləndirmədi.

Yeddi ulduz deyərkən şair Buğa bürcündə toplaşan yerə ən yaxın olan, buna görə də ən aydın, ən parlaq görünən ulduzları nəzərdə tutub. Bu ulduzlar yunan mifologiyasında 7 nimfa bacının şərəfinə pleyada, yaxud yeddi bacı adlandırılıb.

Şair Dərbənd hakiminin qorxmaz, cəsarətli bir sərkərdə olduğunu belə vurğulamışdır:

حَمَّ الجبال عن انتضاء حسامه فبدا لها الرحضاء سبعة ابحر²

Omun qılıncını sıyırməsindən dağlar elə tərləyir ki, yeddi dəniz suyu qədər tərləməyə gəlir.

Eyni bənzətməyə “Luqmən” surəsinin 27-ci ayəsində rast gəlirik:

﴿وَلَوْ أَنَّمَا فِي الْأَرْضِ مِنْ شَجَرَةٍ أَقْلَامٌ وَالْبَحْرُ يَمُدُّهُ مِنْ بَعْدِهِ سَبْعَةُ أَبْحُرٍ مَا نَفِدَتْ كَلِمَاتُ اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ عَزِيزٌ حَكِيمٌ﴾

Əgər yer üzündəki bütün ağaclar qələm, dənizlə də arxasından yeddi dəniz qatılaraq (mürəkkəb) olsaydı, yenə də Allahın sözləri (yazmaqla) tükenməzdi. Həqiqətən, Allah yenilməz qüdrət, hikmət sahibidir!

(Tərcümə: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev)

Ayədəki yeddi dəniz İbn Kəsirin təfsirində mübaliğə kimi izah olunub.³

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۴

² خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۵۹

³ <https://quran.ksu.edu.sa/tafseer/katheer/sura31-aya27>

Eyni köklü sözlərin müxtəlif formalarından istifadə poeziyada **iştiaq** adlandırılır. Zəngin söz ehtiyatına malik ərəb dilində yazılan əsərlərdə iştiaqların olması təbiidir. Xaqaninin ərəbcə yazdığı əsərlərdə iştiaqlardan geniş istifadə olunub:

كأني مضرم نار الهوى أبدا فقد علانى دخان النار في الضرم

Sanki mən əbədi eşq odunda yananam, eşq tüstüsü məni alovlar içində göylərə qaldırır.

Beytdə **ضرم** (yanmaq, alovlanmaq) kökündən əmələ gələn sözlər iştiaq əmələ gətirib. Birinci söz *mudrim* – yanan, ikinci söz *daram* – *od*, *alov* mənasını bildirir.

Yaxud:

ما شيمتى الخلاء لكن همتى ذات الغنى وبقر استغناء¹

Lovğalıq xasiyyətim deyil, lakin himmətim özü bir sərvətdir (sərvət sahibidir) və zənginlik kasıblıqdadır.

Beytdə iştiaq ikinci misradadır. Naqis köklü غنى (varlı, zəngin olmaq) feilinin I və X bablarının məsdər formalarından istifadə olunub. Hər iki söz bir-birinə yaxın mənaları bildirir.

Bədi' elmində rast gəlinən fiqurlardan biri də *raddul-acz aləs-sadr* (رد العجز على الصدر). Sözün lüğəvi mənası ikinci misranın birinci misraya gətirilməsidir, termin kimi isə beytin əvvəlindəki sözün beytin sonunda verilməsidir.² Həmin sözlər üç yerə ayrılır:

1. Tələffüz, forma və məna baxımından təkrarlanan sözlər;
2. Tələffüz və formasına görə eyni, mənaca fərqli olan sözlər;
3. Eyni köklü sözlərin təkrarlanması.

¹ خاقانی شروانی. دیوان، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵، ص. ۱۳۴۳

² جواهر البلاغة في المعاني والبيان والبيدع. تأليف أحمد الهاشمي. المملكة المتحدة: الناشر مؤسسة هنداوي سي أي سي. ۲۰۱۹، ص. ۴۱۳؛ محمد أحمد قاسم، محي الدين ديب. علم البلاغة (البيدع والبيان والمعاني). لبنان، ۲۰۰۳، ص. ۱۲۱؛

Akdemir, H. Belağat terimleri ansiklopedisi. İzmir: Nil yayınları, 1999, s. 309

Bu sözlərin beytdəki işlənmə yerinə görə, raddul-acz aləssadrın dörd növünə rast gəlinir ki, aparılan tədqiqat zamanı Xaqani yaradıcılığında bu poetik fiqurun hər dörd növünə rast gəldi.

1) Sözlərdən biri birinci misranın əvvəlində, digəri isə beytin sonunda gəlir. Xaqaninin aşağıdakı beyti buna misal ola bilər:

نعم خضبت فخير الناس قد خضبوا إلى النبي أولى القربى ذوي النعم

(Dedim:) Bəli, rəngləmişəm, çünki Peyğəmbərə, onun yaxınlarına və alicənab insanlara qədər bütün yaxşı insanlar (saqqallarını) rəngləyiblər.

2) Sözlərdən biri beytin sonunda, digəri birinci misranın ortasında gəlir. Məsələn:

أضحى دم الجفن فوق الحد منجمدا فأسود ما جاف هذا حكم كل دم

Kirpiklərdən axan qan yanaqlarda donub qaldı və qaraldı; bu da qanın xüsusiyyətidir.

Burada Xaqaninin istifadə etdiyi sözlər tələffüz, forma və məna baxımından eynidir, *qan* mənasını verir.

3) Sözlərdən biri beytin sonunda, digəri birinci misranın sonunda gəlir. Məsələn:

وأحسن ثم لا تنتظر جزاء ففي الاحسان تعبيرة الجزاء

Yaxşılıq et, amma əvəzini gözləmə, yaxşılığın özü mükaifat deməkdir

Şairin istifadə etdiyi sözlər tələffüz, forma və məna baxımından təkrarlanan sözlərdir; *mükaifat*, *əvəz* mənasını verir.

4) Sözlərdən biri ikinci misranın əvvəlində, digəri həmin misranın sonunda gəlir:

يا طيف ناظرة كصبح مسفر سفر الصباح فعم صباحا و اسفر

Burada سفر – səfərə kəlməsi keçmiş zamana aid olub, səhər oldu, *sabah açıldı* mənasını verir, ikinci söz, yəni beytin sonundakı اسفر (isfir) sözü səfərə sözünün əmrini bildirir. Deməli, sözlər eynidir, sadəcə zamana görə bir-birindən fərqlənir.

Xaqani əsərlərində **təşxisdən** – şəxsləndirmədən də istifadə etmişdir. XI-XIV əsrlər farsdilli ədəbiyyatda “Həbsiyyə” şeirlərini tədqiq edən Y. O. Akimuşkina Xaqani yaradıcılığı üçün xarakterik olan bu cəhəti belə vurğulamışdır: “*Xaqani özünün “şirvan” (həm də “həbsiyyə”) qəsidələrində Şirvanda onu Şirvanşahların zorla saxladığını bir dəfə də olsun açıq şəkildə göstərməmişdir, onun bütün şikayət və giley-güzarı Şirvana ünvanlanmışdır, yəni Şirvan hökmdarın substitutu (əvəz edəni) kimi çıxış edə bilir*”.¹ Xaqani yaradıcılığında tez-tez rast gəlinən bu cəhəti İ. Həmidov farsdilli şeirdə Xaqaninin təmsil etdiyi Azərbaycan məktəbinin fərqləndirici cəhətlərindən biri kimi qiymətləndirmişdir.² Eyni mövzuya biz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da rast gəlirik. Bu dastanda Qazlıq dağı şəxsləndirilir, qız-gəlin bu dağı qayınataları zənn edərək, dağa baxanda yaşmaq tuturlar. Dirsə xan oğlu Buğac xan yaralandıqda anası onu yaralayana yox, Qazlıq dağına qarğış edir:

*Niyə axır sənin suların, Qazlıq dağı,
Belə axmaqdansə, heç axmasın!
Niyə bitir sənin otların, Qazlıq dağı,
Belə bitməkdənsə, heç bitməsin!
Keyiklərin qaçır sənin, Qazlıq dağı,
Qaçar ikən qaçmaz olsun, daşa dönsün!*³

¹ Акимушкина, Е. О. Тюремная лирика в персидской литературе XI-XIV вв.: генезис и эволюция. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 2004, с. 21

² Həmidov, İ. Y. Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri ərəb ədəbiyyatşünaslığında. Bakı: Elm, 2007, s. 44

³ Kitabi-Dədə Qorqud (tərtib edən: F. Zeynalov, S. Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988, s. 137

Xaqaninin ərəbdilli irsində Dəclə və Nil, Bağdad və Şirvan şairin siyasi fikir meydanında şəxsləndirilərək qarşı-qarşıya qoyulmuşdur.

Yuxarıdakı nümunələr Xaqaninin əsərlərinin poetik fiqurlarla zəngin olduğunu göstərir. Belə əsərlər orta əsrlərdə yüksək qiymətləndirilirdi. Amma poetik cəhətdən gözəl olan əsərlərin tərcüməsi çətin olur. Y. E. Bertels Füzulinin ərəbcə əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən danışarkən *tansıq əs-sifatın* (burada şair, yaxud ədib bir obyektin müxtəlif adlarını, yaxud müxtəlif təyinlərini ardıcıl olaraq verir. Bu fiqura İslamdan əvvəlki ədəbiyyatda da rast gəlinərsə də, o daha çox “əl-Qur’ənul-Kərim”lə, hədislərlə əlaqələndirilir) işlənməsi ilə bağlı yazır ki, bu metod şeirin ahəngdarlığını artırsa da, məna ikinci plana keçmiş olur və belə beytlərin tərcüməsi çətinləşir.¹ Zənnimcə, bu fikir əksər poetik fiqurlara aiddir. Çünki əsərin yazıldığı dillə tərcümə olunan dilin imkanları eyni olmur. Poetik fiqurlar orijinal dilin imkanları daxilində ahəngdarlığı artırmağa xidmət edirsə, həmin dildə gözəl səslənirsə, tərcümə olunan dildə buna əməl etmək çətin olur, nəticədə ya tərcümə sönük qalır, ya da orijinaldan kənarlaşma halları baş verir. Buna görə də, şairin əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən danışarkən əsərin poetik tərcüməsi yox, orijinalı tədqiqatə cəlb olunmalıdır. Çünki “*XII yüzil Azərbaycan ədəbi məktəbi nümayəndələrinin yaradıcılığında bədii təsvir vasitələrinin biçimli şəkildə işlədilməsi həmin dövr sənətkarlarının əruz, qəfiyə, bəlağətdən ibarət poetikanın üç sahəsinə dərinlən yiyələnmələrinin sayəsində mümkün olmuşdur*”.² Xaqani də bu məktəbin qabaqcıl nümayəndəsi kimi əsərlərində göstərdiyi sənətkarlığı ilə xələfləri üçün bir məktəb yaratmışdır. Təsədüfi deyildir ki, bu gün qəsidədən bəhs edilən bütün mənbələrdə ilk xatırlanan adlardan biri Xaqanidir.

¹ Бертельс, Е. Э. Арабские стихи Фузуди // Избранные труды. Низами и Фузуди. Москва: Издательство восточной литературы, 1962, с. 512-513

² Əlizadə, L. Xaqani Şirvani lirikasının bədii sıqləti // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2017. XXX c., s. 40

NƏTİCƏ

Şərq ədəbiyyatı tarixində öz fəlsəfi məzmunlu əsərləri ilə şöhrət tapan Xaqani Şirvani Şərqi iki işlək dili – fars və ərəb dillərində gözəl əsərlər yaratmışdır. Xaqaninin mürəkkəb yaradıcılığı öz dərin məzmunu ilə seçilir. Onun ədəbi irsi xalqımızın böyük sərvətidir ki, bu sərvətə asanlıqla sahib olmaq mümkün deyil. Şairin öz sözləri ilə desək, *“sərvətə ancaq zəhmətlə çatmaq olar”*.

Xaqani “Divan”ını fars dilindən rus dilinə tərcümə edərək, 2004-cü ildə Moskvada nəşr etdirən şair-tərcüməçi Mixail Sinelnikov özünə belə bir sualla müraciət edir: *“Şairi tərcümə etmək nə deməkdir? Bu, onu öz beynindən, ürəyindən keçirmək deməkdir... Mən gecəmi-gündüzümü Xaqani şeirlərinə həsr etdim və bu görkəmli şairin dünyasına daxil olduğum və belə bir əbədi, ölməz bir varlıqla doğmalaşdığım üçün çox xoşbəxtəm”*.

Biz də bu nadir söz ustadımızın ərəbcə fikir dünyasına daxil olmaq üçün əlimizdə olan bir neçə yüz beyti araşdırdıq və belə bir fikrə gəldik ki, şairin ərəb dilində yazdığı əsərlərdən dövrümüzə qədər çox az bir hissə gəlib çıtsa da, onların əsasında Xaqani yaradıcılığının bu qolu haqqında müəyyən təsəvvür əldə etmək mümkündür. Bəlkə də şairin ərəbdilli yaradıcılığı həm janr, həm də mövzu baxımından daha zəngin olmuşdur. Amma çox təəssüf ki, bu gün Xaqaninin ərəbdilli yaradıcılığı ilə bağlı araşdırma apararkən, onun ərəbdilli poeziyası haqqında fikir söyləyərkən əlimizdə olan bir neçə yüz beytlə, nəsr haqqında danışarkən iki müqəddimə, iki məktubla kifayətlənməli oluruq. Həmin əsərlərin tədqiqatı göstərdi ki, şairin ərəbcə yazdığı əsərlər onun yaradıcılığının ayrılmaz hissəsi olub, həm forma, həm də məzmun cəhətdən gözəl sənət nümunələridir. Hikmət və nəsihət dolu beytləri ilə məşhurlaşan şair ərəbcə yazdığı əsərlərdə öz həyat fəlsəfəsini dolğun şəkildə əks etdirmişdir. Əsərlərinin dilinin mürəkkəb olmasına baxmayaraq, nəsihət, əxlaqi dəyərlər çox aydın və sadə bir dildə təbliğ olunub.

Şairin ərəb dilində olan yaradıcılığının araşdırılması istiqamətində aparılan tədqiqatdan əldə edilən nəticələri belə ümumiləşdirmək olar:

– şairin ərəbdilli yaradıcılığının tədqiqinə İranda daha erkən başlansa da, həmin əsərlərə müraciətin tarixi XXI əsrin əvvəllərinə aiddir. Azərbaycanda isə bu əsərlər geniş tədqiqata cəlb olunmasa da, onların ilk tərcüməsi XX əsrin 50-ci illərinə təsadüf edir.

– şəxsiyyəti və yaradıcılığı Yaxın və Orta Şərq, eləcə də Qafqaz ədəbi-siyasi mühitində formalaşan Xaqaninin əsərləri ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır; əgər şairin Sasanilər dövlətinin iqamətgahı İvani-Kisranın qalıqları ilə bağlı yazdığı “Mədain xərəbələri” əsərinin ərəb şairi əl-Buhturinin “Siniyyə” qəsidəsinin təsiri altında yazıldığı ehtimal edilirsə, əl-Buhturi öz qəsidəsini əslən Azərbaycandan olan məvəli şair Əbul-Abbas əl-Əmädan təsirlənərək yazmışdır.

– Xaqaninin məşhur “Şiniyyə” qəsidəsi əksər mənbələrdə “Mir’ətus-safə” adı altında təqdim olunsada, “Mir’ətus-safə” Xaqaninin yox, Əmir Xosrov Dəhləvinin “Şiniyyə”sinə verilən addır.

– şairin ərəbcə yazdığı əsərlər ayrıca əlyazmalarda deyil, “Kulliyat” və “Divan”larda farsca yazılan əsərlərlə qarışıq şəkildə verilib və onlar M–247, M–242, M–413 şifrəli Bakı nüsxələrində, *Süleymaniye Kütüphanesi Fatih* kolleksiyası 03810, *Lala İsmail* kolleksiyası 00439, *Damad İbrahim Paşa* kolleksiyası 01173-001 nömrəli Türkiyə nüsxələrində, C 61, C 1424, B 136 şifrəli Sankt-Peterburq nüsxələrində daha geniş təmsil olunub.

– bu vaxta qədər şairin ərəbdilli yaradıcılığının həcmi müxtəlif şəkillərdə verilsə də, ilk dəfə bu tədqiqat işində C 61 şifrəli Sankt-Peterburq nüsxəsindən və *Süleymaniye Kütüphanesi Fatih* kolleksiyasından 03810 nömrəli (bibliyografik kayıt no.: 242153) nüsxədən aşkar edilən iki beyt əsasında şairin ərəbcə yazdığı beytlərin sayı 504 göstərilmişdir. Şairin ərəbcə mənzum əsərlərini təşkil edən həmin beytlər həm formasına, həm də ideya-məzmununa görə qəsidə, qitə, mufrad və digər şeirlər adı altında qruplaşdırılmışdır.

– REA Şərq Əlyazmaları İnstitutunda saxlanılan C 61 şifrəli əlyazmaya və digər mənbələrə əsasən müəyyən edilmişdir ki, şairin ərəbcə yazdığı 171 beytlik ən böyük qəsidəsi şirvanşah Cəlal əd-Din I Axsitan ibn Mənuçəhrə həsr olunub.

– Xaqaninin ərəbcə yazdığı nəsr əsərlərindən bu vaxta qədər bizə yalnız iki qəsidəyə yazdığı müqəddimələr məlum idisə, ilk dəfə bu tədqiqat işində *Süleymaniye kütüphanesi Damad İbrahim Paşa Koleksiyonu* 'nda yer alan 01173-001 və *Chester Beatty* kitabxanasındaki MS 3798 şifrəli əlyazmalarda şairin ərəbcə yazdığı iki məktub aşkar edilib. Şairin ərəbcə yazdığı munşəatdan elmə məlum ilk nümunələr olan məktublardan birincisi Qutb əd-Din Əbhəriyə, ikincisi Əvhəd əd-Din əl-Ğəznəviyə ünvanlanmışdır.

– Bu vaxta qədər şairin əlyazmaları arasında ən qədimi kimi hicri tarixi ilə 664-cü ildə (1266-cı il) üzü köçürülmüş Londonda Or. 7942 şifri ilə saxlanılan Xocand əlyazması hesab olunurdu. Artıq şairin ən qədim əlyazması Abdul-Vahhəb bin Əbi əl-Fadl ət-Təbrizi tərəfindən hicri 581-ci ilin ramazan ayında tərtib olunan *Chester Beatty* nüsxəsi hesab olunmalıdır.

– *Chester Beatty* nüsxəsinin hazırlanma tarixinə və orada verilən məlumata əsasən Xaqaninin vəfat tarixi təxminən 580-ci il kimi göstərilmiş və həmin tarix digər mənbələrlə əsaslandırılmışdır.

– Xaqaninin yaradıcılığı ərəb-islam mədəniyyətinə aid elementlərlə çox zəngindir. Şair ərəb hərflərinin qrafik xüsusiyyətlərindən və qrammatik vəzifələrindən istifadə etmiş, ərəb ədəbi mühitinin nümayəndələri ilə bağlı fikirlər söyləmiş, *təlmih*, *iqtibas* vasitəsilə Qur'an ayələrinə, qissələrə, hədislərə müraciət etmişdir;

– Xaqaninin hər iki dildə yazdığı əsərlərində fars və ərəb ədəbiyyatına məxsus cəhətlər özünü büruzə verir. Məsələn, şair ərəbcə yazdığı bəzi qəsidələrində fars və ərəb qəsidələrini fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri olan mətlədən istifadə etmişdir; farsca öz əsərlərini mədid, tavıl, basit, vafir və kamil kimi fars poeziyası üçün xarakterik olmayan bəhrlərdə yazdığı halda, ərəbcə şeirləri arasında fars poeziyasına aid bəhrlərdə yazılan qitə və qəsidələrə rast gəlinir.

– Xaqani ərəb dilində yazdığı əsərlərində, fars dilində olduğu kimi, yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirmişdir; müxtəlif poetik fiqurlardan bəhrələnmişdir; onun yaradıcılığında təşxisdən istifadə edilmiş və coğrafi məkanlar şəxsləndirilərək şairin nəzərdə tutduğu obyektin substitutu rolunda çıxış etmişdir.

BİBLİOQRAFIYA

Azərbaycan dilində

1. *Araslı, Həmid*. Azərbaycan ədəbiyyatı: Tarixi və problemləri (Seçilmiş əsərləri). Bakı: Gənclik, 1998, 732 s.

2. *Araslı, Həmid*. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Ədəbiyyatı Nəşriyyatı, 1958, 312 s.

3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə: I c. Red.: H. Araslı, M. Quluzadə, M. C. Cəfərov. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, 589 s.

4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə: II c. Red. hey. sədri: M. Kərimov. Bakı: Elm, 2007, 632 s.

5. Azərbaycan tarixi. III–XIII əsrin birinci rübü (məsul redaktor: N. Vəlixanlı). 7 cildə: II c. Bakı: Elm, 2007, 492 s.

6. *Bünyadov, Ziya*. Dinlər. Təriqlər. Məzhəblər. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 171 s.

7. *Cabbarlı, S*. Xaqani Şirvani əsərləri bəyazlarda // Xaqani Şirvani. Anadan olmasının 870 illiyinə həsr edilmiş Respublika konfransının tezisləri, Bakı, 1997, s. 31-33

8. *Cəfər, Əkrəm*. Ərəzun nəzəri əsasları və Azərbaycan əruzü. Bakı: Elm, 1977, 415 s.

9. *Cümşüdlü, Ruhəngiz*. Füzulinin ərəbcə poetik irsi. Bakı: 2012. 240 s.

10. *Əliyev, Akif*. Ərəb ədəbiyyatşünaslığı və Xaqani yaradıcılığının bəzi məsələləri // Bakı: Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1983. №3, s. 46-53

11. *Əliyev, Sabir*. Bircə sözün xatısı, yaxud Füzulinin dedikləri və ... demədikləri // Azərbaycan Füzulışünaslığının qaynaqları. 3 cildə, III c. Bakı, 2011, s. 221-255

12. *Əliyeva, A*. Xaqani Şirvani əsərlərinin Bakı nüsxələri // “Orta əsr əlyazmaları Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri” mövzusunda Xaqani Şirvaninin 880 illiyinə həsr edilmiş X Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları. Bakı, 2006, s. 33-42

13. *Əliyeva, Nərgiz*. Əbdülkərim əs-Səmani və onun elmi irsi // Bakı: AMEA-nın Xəbərləri (tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 2005. №5-6, s. 236-241

14. *Əlizadə, Lalə*. Xaqani Şirvani lirikasının bədii siqləti // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2017. XXX c., s. 40-49

15. *Əlizadə, Lalə*. Klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatına dair araşdırmalar. Bakı: Elm və təhsil, 2021, s. 257-323

16. *Əlizadə, Lalə*. Mücirəddin Beyləqani qəsidələrində bəzi tarixi faktlar // Klassik Azərbaycan və Şərq ədəbiyyatına dair araşdırmalar. Bakı: Elm və təhsil, 2021, s. 164-177

17. *Əlizadə, Məmməd Mübariz*. Nizami insanın mənəvi məziyyətləri haqqında // Bakı: Nizami Gəncəvi–850. Elmi məqalələr toplusu, 1992, s.104-125

18. *Feyzullayeva, Vəcihə*. Füzulinin qəsidələri. Bakı: Elm, 1985, 184 s.

19. *Hacıyeva, A.* Elmə və alim adına sədaqət nümunəsi. 525-ci qəzet <https://science.gov.az/az/news/open/14337>, 25.09.2020

20. *Həbibbəyli, İsa*. Azərbaycan multikulturalizm yollarında // İdentiklik, multikulturalizm, dialoq fəlsəfəsi. Elmi məqalələr toplusu, I kitab. Bakı: Elm və təhsil, 2018, s. 5-15

21. *Həmidov, İmamverdi*. Azərbaycan ədəbiyyatı klassikləri ərəb ədəbiyyatşünaslığında. Bakı: Elm, 2007, 212 s.

22. *Həmidov, İmamverdi*. Xaqani Şirvaninin ərəbcə şeirlərindən nümunələr // Bakı: Şərq. Tərcümə toplusu, 2004. №1, s. 70-84

23. *Hüseynoğlu, Kamil*. Fars poeziyasında Azərbaycan səbki və onun yaranmasında Xaqaninin rolu // Bakı: Risalə. Araşdırmalar toplusu, 2005. № 2, s. 94-106

24. *Hüseynov, Rafael*. Xaqani Şirvani şəhraşubları // Xaqani Şirvani. Anadan olmasının 870 illiyinə həsr edilmiş Respublika konfransının tezisləri, Bakı, 1997, s. 27-30

25. *Hüseynov, Rafael*. Məhsəti – necə varsa. Bakı: Yazıçı, 1989, 536 s.

26. *Xaqani Şirvani* // Anadan olmasının 870 illiyinə həsr edilmiş Respublika konfransının tezisləri. Bakı: Xəzər Universiteti nəşri, 1997, 37 s.

27. *Xaqani Şirvani*. Biblioqrafiya. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. Anadan olmasının 880 illiyi münasibətilə. Tərtib edən: A. Xəlilov. Bakı: Nurlan, 2006, 105 s.

28. *Xaqani Şirvani*. Həyatı və yaradıcılığı. “Sənətkarın elmi pasportu” seriyası-9. Bakı: Elm və təhsil, 2020, 396 s.

29. *Xaqani Şirvani*. Ərəbcə şeirləri (filoloji tərcümə). Tərcümə, “Ön söz” və izahların müəllifi: İ. Həmidov. Bakı: Parlaq İmzalar, 2017, 160 s.

30. *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1956, 479 s.

31. *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (redaktor: Azəroğlu; şərh-lər: Ə. Cəfər). Bakı: Azərnəşr, 1978, 324 s.

32. *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Lider, 2004, 660 s.

33. *Xaqani Şirvani*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: M. Sultanov). Bakı: Yazıçı, 1987, 649 s.

34. *İsmaylova, Sona*. Sözü xaqanı. Bakı: Elm və təhsil, 2020

35. *Kəndli-Hərişçi, Qafar*. Xaqani Şirvani (həyatı, dövrü, mühi-ti). Bakı: Elm, 1988, 592 s.

36. *Kərimov, Paşa*. Xaqani əsərlərinin AMEA Əlyazmalar İnsti-tutunda saxlanan əlyazmaları // Bakı: Ədəbiyyat məcmuəsi, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Əsərləri, 2017. XXX c., s. 79-85

37. *Kitabi-Dədə Qorqud* (tərtib edən: F. Zeynalov, S. Əlizadə). Bakı: Yazıçı, 1988, 267 s.

38. *Qasimova, Aida*. Cahiliyyət ərəblərinin əqli-mənəvi durumu. Bakı: 2007, 237 s.

39. *Qasimova, Aida*. Qələm arxetipi Quranda, təfsir ədəbiyyatın-da və Azəri-türk şerində // Bakı: Hikmət. Elmi-araşdırmalar toplusu, 2011. №18, s. 89-102

40. *Qasimova, Aida*. Quran qissələri XIV–XVI əsrlər Azərbay-can ədəbiyyatının ideya-bədii qaynaqlarından biri kimi. Bakı: Nurlan, 2005, 246 s.

41. *Qasimova, Aida*. Ərəb ədəbiyyatı. V–XIII əsrlər (ikinci nəşr). Bakı, 2023, 771 s. ([A.Qasimova.Ərəb ədəbiyyatı.pdf](#))

42. *Quliyeva, Mahirə*. Klassik Şərq poetikası. Bakı: Yazıçı, 1991, 128 s.

43. *Quliyeva, Mahirə*. Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları. Ba-kı: 2010, 400 s.

44. Quran. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Z. Bünyadov və V. Məmmədaliyev. Bakı: Azərnəşr, 1991, 654 s.

45. Quranı-Kərim və Hədislərə görə Peyğəmbərlər tarixi. Bakı: İpək yolu nəşriyyatı, 2012, 895 s.

46. *Mahmudov, Malik*. Ərəbcə yazmış azərbaycanlı şair və ədiblər (VII-XII əsrlər). Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 192 s.

47. *Mahmudov, Malik*. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2011

48. *Mahmudov, Malik*. Piyada... Təbrizdən Şama qədər. Bakı, Yazıçı, 1982, 207 s.

49. *Məhəmməd Füzuli*. Əsərləri (tərtib edən: Həmid Araslı). 6 cildə: I c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.

50. *Məhəmməd Füzuli*. Əsərləri (tərtib edən: H. Araslı). 6 cildə: IV c. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 365 s.

51. *Məlikova, Rəsimə*. XIX əsr rus şərqşünaslığı və Xaqani Şirvani. Bakı: Elm, 1978, 79 s.

52. *Mətləbi, Arəş*. Farsdilli poeziyada Azərbaycan üslubu. Tehran: 2013, 180 s.

53. Müasir Azərbaycan dili (məsul redaktor: Z. İ. Budaqova). 3 cildə: I c. Bakı: Elm, 1978, 307 s.

54. *Nağıyeva, C*. Xaqani Şirvani əsərlərinin ən çox yayılmış əlyazmaları haqqında // Xaqani Şirvani. Anadan olmasının 870 illiyinə həsr edilmiş Respublika konfransının tezisləri, Bakı, 1997, s. 19-21

55. *Nurəliyeva, T*. Xaqani Şirvaninin "Külliyatı"nın nəfis bir əlyazması haqqında // Xaqani Şirvani. Anadan olmasının 870 illiyinə həsr edilmiş Respublika konfransının tezisləri, Bakı, 1997, s. 21-24

56. *Sabir, Mirzə Ələkbər*. Hophopnamə. 2 cildə: II c. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 380 s.

57. *Səfərli, Əlyar. Yusifov, Xəlil*. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 1982, 360 s.

58. *Sultanov, Məmmədağa*. Xaqani Şirvani (həyatı və yaradıcılığı haqqında). Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1954, 115 s.

59. *Sultanov, Məmmədağa*. Yazılı abidələrin tədqiqi. Bakı: Nurlan, 2010, 173 s.

60. *Sultanov, Rəhim*. Nizamülmülkün həyat və fəaliyyəti haqqında // Əbu Əli Həsən ibn Əli Xacə Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: Elm, 1987, s. 3-25

61. *Tərbiyə, Məhəmmədəli*. Dənışməndani-Azərbaycan. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1987, 464 s.

62. *Rüstəмова, Azadə*. Seçilmiş əsərləri (tərtib edən: F. Əzizova). 2 cildə: I c. Bakı: Elm, 2014, 716 s.

63. *Yusifov, Xəlil*. Şərqdə intibah və Nizami Gəncəvi. Bakı: Yazıçı, 1982, 200 s.

64. *Zeynalova, Elnarə*. Xaqani Şirvaninin ərəb dilində yazdığı məktublar // Bakı: Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı. Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri, 2020. № 1, s. 32-37

65. *Zeynalova, Elnarə*. Xaqani Şirvaninin nəsi və şairin yeni əlyazması // “Risalə”. Elmi-araşdırmalar jurnalı. №1 (22). Bakı, 2022, s. 65-72

66. *Zeynalova, Elnarə*. Hakani Şirvani'nin Mensur Eserleri. Uluslararası Farsça Konuşan Ülkeler Filoloji Sempozyumu. Bildiri kitabı. Türkiye, İnönü Üniversitesi Yayınevi, 2023, s. 139-142

67. <https://pia.az/xaqaninin-o-meshur-seirini-araz-elizadenin-ata-si-yazib-218124-xeber.html>

Türk dilində

68. *Akdemir, Hikmet*. Belağat terimleri ansiklopedisi. İzmir: Nil yayınları, 1999, 415 s.

69. *Ateş, Ahmed*. Hakaninin mektubları dergisi // Ankara: Türk Tarih Kurumu. Belleten, 1961. XXV cilt, sayı 98, s. 239-247

70. *Bayram, Ali Kaya*. Şehrengiz. Türkiye Diyanet Vakfı. İslam ansiklopedisi. [Electronic resource] / 2016-2020 TDV İslâm Araştırmaları Merkezi.

URL: <https://islamansiklopedisi.org.tr/sehrengiz>

71. *Devellioğlu, Ferit*. Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat. Ankara: Aydın kitabevi, 2017, 1732 s.

72. *Gülhan, Abdülkerim*. Rıfkı ve İstanbul şehrengizleri // Journal of Turkish Language and Literature, 2018. Volume:4, Issue:1, s. 86-100

73. *Gündüzoz, Soner*. Geleneksel Harf Sembolizminin Bir Yorumu Olarak Nun Harfi // Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2011. Sayı: 30, s. 43-58

74. *Kaplan, Yunus*. Seyrî ve Halep Şehrengizi // İstanbul: Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi, 2015. Sayı:14, s. 67-92

75. *Köprülü, Mehmet Fuat*. Türk edebiyatı tarihi. İstanbul: Ötüken, 1980, 441 s.

76. *Köymen, Mehmet Altay*. Selçuklu Devri Türk Tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2017, 322 s.

77. *Resulzadə, Mehmed Emin*. Şirvanlı Hakani // Ankara: Azərbaycan Yurt Bilgisi dergisi, 1954, şubat. C. 4, sayı 37, s. 2-10

78. *Topgül, Muhammed Enes*. Hicri 3. Asrın Başlarında Sünnete Sarılmak: “Saç-Sakalını da Boyardı // Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 59:1 (2018), s.87-116

79. https://portal.yek.gov.tr/works/search/full/30?key=+H%C3%A2k%C3%A2n%C3%AE-i+%C5%9Eirv%C3%A2n%C3%AE&search_key_type=3&search_form_type=ALL_FIELDS

Rus dilində

80. *Азизова, Фарида*. Арабизированные авторы в эволюции арабской классической поэзии. Баку: Элм, 2009, 136 с.

81. *Акимушкин, Олег Федорович*. Коллекция персидских рукописей в собрании Института восточных рукописей РАН // Санкт-Петербург: Письменные памятники Востока, 2 (11), 2009, с. 160-178

82. *Акимушкина, Екатерина Олеговна*. Тюремная лирика в персидской литературе XI-XIV вв.: генезис и эволюция. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Москва, 2004, 29 с. *На правах рукописи*

83. *Алиев, Рустам*. Воля исследователя и проблема метода составления критического текста // Письменные памятники Востока (историко-филологические исследования). Ежегодник 1968. Москва: «Наука» главная редакция восточной литературы, 1970, с. 7-16

84. *Аль-Фахури, Ханна*. История арабской литературы. В 2 томах: Т. 1. Перевод с арабского В. В. Атамали. Москва, 1959, 366 с.

85. *Арузи, Низами Самарканди*. Собрание редкостей или четыре беседы. Пер. с перс. С. И. Баевского и З. Н. Ворожейкиной. Москва: Издательство восточной литературы, 1963, 180 с.

86. *Ас-Саади, Абд ар-Рахман*. Толкование Священного Корана [в 3 томах]. Перевод с арабского: Э. Кулиев. Т. 3. Москва, 2012, 1089 с.

87. *Ашурбейли, Сара*. Государство Ширваншахов (VI–XVI вв.). Баку: Элм, 1983, 344 с.

88. *Баранов, Харлампий Карпович.* Арабско-русский словарь. Москва: 2005, 1000 с.

89. *Бертельс, Евгений Эдуардович.* Избранные труды. Навои и Джами. Москва: Наука, 1965, 501 с.

90. *Бертельс, Евгений Эдуардович.* Избранные труды. Низами и Фузули. Москва: Издательство восточной литературы, 1962, 561 с.

91. *Бертельс, Евгений Эдуардович.* Избранные труды. История персидско-таджикской литературы. Москва: Наука, 1960, 561 с.

92. *Вильчевский, Олег Людвигович.* Иранские публикации произведений Хагани (поэт XII в.) // Народы Азии и Африки, 1964. № 3, с. 162-169

93. *Вильчевский, Олег Людвигович.* Хакани. Некоторые черты творчества и мировоззрения поэта // Москва-Ленинград: Советское Востоковедение, 1957. № 4, с. 63-76

94. *Ворожейкина, Зинаида Николаевна.* Исфаханская школа поэтов и литературная жизнь Ирана в предмонгольское время (XI – начало XIII в.). Москва: Наука, 1984, 272 с.

95. *Гусейн-Заде, Рауф.* Кавказ и Сельджуки. Баку: Кавказ, 2010, 272 с.

96. *Жмудь Л. Я.* Наука, философия и религия в раннем пифагореизме. Санкт-Петербург: Алетейя, 1994, 380 с.

97. *Залеман, Карл.* Четверостишия Хакани. Санктпетербург: Типография Императорской Академии Наук, 1875, 90 с.

98. *Ибн Кайс ар-Рази.* Свод правил персидской поэзии (ал-муджам фи ма'айир аш'ар ал-'аджам). Часть II. О науке рифмы и критики поэзии. Перевод с персидского, исследование и комментарий Н. Ю. Чалисовой. Москва: Восточная литература, 1997, 472 с.

99. Ислам. Энциклопедический словарь. Отв. секр. С. М. Про- зоров. Москва: Наука, 1991, 340 с.

100. История персидской и таджикской литературы. Под редакцией Яна Рипка. Перевод с чешского. Редактор и автор предисловия И.С. Брагинский, Москва: Прогресс, 1970, 440 с.

101. *Крачковский, Игнатий Юлианович.* Избранные сочинения. В 6 томах: т. 2. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1956, 704 с.

102. *Крымский, Агафангел Ефимович.* Низами и его современники. Баку: Элм, 1981, 488 с.

103. *Куделин, Александр Борисович.* Арабская литература. Поэтика, стилистика, типология, взаимосвязи. Москва: языки славянской культуры, 2003, 512 с.

104. *Март, Ю. Н. Чайкин, К. И.* Хакани, Незами, Руставели. Тбилиси: Мецниереба, 1966, 197 с.

105. *Минорский, Владимир Федорович.* История Ширвана и Дербенда X-XI веков. Москва: Издательство восточной литературы, 1963, 266 с.

106. *Ниязов, Хамид Ниязович.* Описание персидских и таджикских рукописей Института востоковедения. Выпуск 8: Персоязычная художественная литература (XI–начало XIII в.). Москва: Наука, 1979, 148 с.

107. *Пахомов, Евгений Александрович.* О Дербендском княжестве XII-XIII в. // Баку: Известия АЗГНИИ, 1930, т. 1, вып. 2, с. 1-13

108. *Пиотровский, Михаил Борисович.* Коранические сказания. Москва: Наука, 1991, 225 с.

109. *Роузенгал, Франц.* Функциональное значение арабской графики. Пер. с англ. Н.Ю.Чалисовой. АСКЛ, 1978, с.150-162

110. *Рашид ад-Дин Ватват.* Сады волшебства в тонкостях поэзии (хадаик ас-сихр фи дакаиш аш-шир). Перевод с персидского Н. Ю. Чалисовой. Москва: Наука, 1985, 327 с.

111. *Резван, Ефим Анатольевич.* Коран и его мир. Санкт-Петербург: Наука, 2001, 604 с.

112. *Рзакулизаде, Солмаз.* Общественно-политические и философские взгляды Хагани Ширвани. Баку: издательство Академии Наук Аз. ССР, 1962. 113 с.

113. *Тагиева, Наиля.* Хагани Ширвани во франкоязычных исследованиях // Bakı: Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2023. №2, с. 101-107

114. *Тамимдари, Ахмад.* История персидской литературы. Перевод на русский язык: Дмитрий Алламов. Санкт-Петербург, 2007, 252 с.

115. *Чайкин, К. И.* К установлению некоторых дат биографии Хакани // Хакани. Незами. Руставели. Академия Наук ССР Научно-исследовательский институт кавказведения имени

акад. Н. Я. Марра. Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1935, с. 15-34

116. *Чалисова, Наталья Юрьевна*. Вино – великий лекарь. К истории персидского поэтического топоса // Москва: Вестник РГГУ. Серия «Востоковедения. Африканистика», 2011. №2 (63) // 11, с. 126-157

117. *Шарифова, Мавджигул*. Влияние арабской литературы на творчество Хакани Ширвани. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Таджикский Национальный Университет Кафедра арабской филологии. Душанбе, 2018

118. *Шидфар, Бетси Яковлевна*. Образная система арабской классической литературы (VI–XII вв.). Москва: Наука, 1974, 256 с.

İngilis dilində

119. Falaki Shirwani: His times, Life, and Works. By Hadi Hasan. – London: The Royal Asiatic Society, 1929, 97 p.

120. A Literary History of Persia. Volume 2, From Firdawsī to Saʿdī. By Edward Browne. Cambridge: At the University Press, 1964, 569 pp.

121. Persian Literature – A Bio-Bibliographical Survey: Poetry of the Pre-Mongol Period / ed. by François de Blois. New York: Royal Asiatic Society Books, vol. 5. 2004, 544 p.

122. Persian Literature / an introduction by Reuben Levy M. A. London: Oxford University Press, 1945, 120 p.

123. The Cambridge history of Iran. The Saljuq and mongol periods / ed. by J. A. Boyle. Cambridge: at the university press, vol. 5. 1968, 726 p.

Fransız dilində

124. *D'Herbelot, Barthelemy*. Bibliotheque Orientale ou Dictionnaire Universel. Contenant Generalement. Tout ce qui fait connoître les peuples de l'Orient. Paris, Compagnie des libraires, 1697. Tome second, F – M. Pp. 415-416

125. *Khanykoff, N.* Memoire sur Khagani, Poete Persan du XII s. // Journal Asiatique, t IV. 1864.

126. ابن الاثير. الكامل في التاريخ. بيروت: دار الكتب العلمية، ١٣٠٧ هـ / ١٩٨٧ م. المجلد التاسع، ٥٠٤ ص.
127. ابن كثير. البداية والنهاية: في خمسة عشر جزءاً، الجزء الاول. بيروت: مكتبة المعارف، ١٩٩٠، ٣٦٠ ص.
128. ابن كثير. البداية والنهاية: في خمسة عشر جزءاً، الجزء الثاني. بيروت: مكتبة المعارف، ١٩٩٠، ٣٦٠ ص.
129. ابن كثير. تفسير القرآن العظيم. المجلد الرابع عشر. تحقيق: مصطفى السيد محطد، محمد فضل العجاوي. القاهرة، ٢٠٠٠ م.
130. ابن مجاهد. كتاب السبعة في القراءات. تحقيق شوقي ضيف. دار المعارف بمصر. ٧٨٧ ص.
131. ابن قتيبة. الشعر والشعراء. الجزء الاول، القاهرة: دار الحديث، دون تاريخ، ٥٣٦ ص.
132. ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت، المجلد الخامس، 287 ص.
133. ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت، المجلد السادس، 287 ص.
134. ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت، المجلد العاشر، 375 ص.
135. ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت، المجلد الثالث عشر، 407 ص.
136. ابن منظور. لسان العرب. دار الصادر بيروت، المجلد الرابع عشر، 407 ص.
137. ابن المعتز. ديوان. دار الصادر بيروت، دون تأريخ. ٥٢٣ ص.
138. أبو العباس شمس الدين احمد بن محمد بن أبي بكر بن خلّكان (٦٠٨-٦٨١ هـ). وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان. حققه الدكتور احسان عباس. المجلد الرابع. دار الصادر بيروت، ٤٩٠ ص.
139. أبو العباس شمس الدين احمد بن محمد بن أبي بكر بن خلّكان (٦٠٨-٦٨١ هـ). وفيات الاعيان وانباء ابناء الزمان. حققه الدكتور احسان عباس. المجلد الخامس. دار الصادر بيروت، ٤٤٠ ص.
140. ابو الفرج الاصفهاني. كتاب الاغاني. تحقيق عبد السلام محمد هارون. في اربعة وعشرين جزءاً. الجزء الخامس عشر. القاهرة، ١٩٥٩، ٥٠٦ ص.
141. أبو الفرج الاسفهانى. كتاب الاغاني، الجزء الرابع. القاهرة: دار الكتب المصرية، ١٣٦٩ هـ - ١٩٥٠ م. ٥٤١ ص.
142. ابو الفرج عبد الرحمن بن علي بن محمد بن الجوزى. المنتظم في تاريخ الملوك والامم. الطبعة الاولى. بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤١٢ هـ - ١٩٩٢ م. الجزء الثامن عشر، ٢٦٠ ص.
143. امرئ القيس. ديوان. ضبطه و صحّحه الاستاذ مصطفى عبد الثافي. بيروت: دار الكتب العلميّة. ٢٠٠٤ م. ١٤٢٥ هـ. ١٧٦ ص.
144. أمير المؤمنين الامام عليّ ابنُ أبي طالب. ديوان. جماع وترتيب عبد العزيز الكرم. ١٤٠٩ هـ - ١٩٨٨ م، ٢٣٠ ص.

145. بايقوت، يوسف اصغرى. غرائب الاشعار (تصحیح انتقادى اشعار عربى خاقانى به انضمام شرح وترجمه). انتشارات دانشگاه جبرفت، ۱۳۹۵. ۲۷۴ ص.
146. Beale, Thomas William. Miftāḥ al-tavārīkh. 1867
147. البحتري. ديوان. المحقق: حسن كامل الصيرفي. مصر: دار المعارف، ۱۹۶۲. ۳۱۷۳ ص.
148. البخاري. صحيح. اللباس. pdf. مكتبة كتوباتي - صحيح البخاري
149. الجامع الصحيح للبخاري. الجزء الاول. تقديم وتحقيق و تعليق: عبد القادر شيبه الحمد. الرياض، ۱۴۲۹ هـ - ۲۰۰۸ م. ۶۵۶ ص.
150. التونجي، محمد. حول الادب في العصر السلجوقي. منشورات مكتبة قورينا، ۱۹۷۴، ۲۹۲ ص.
151. جواهر البلاغة في المعاني والبيان والبدیع. تأليف أحمد الهاشمي. المملكة المتحدة: الناشر مؤسسة هنداي سي آي سي. ۲۰۱۹، ۴۳۶ ص.
152. الحموى، ياقوت. معجم البلدان. في خمسة مجلدات: المجلد الاول. بيروت: دار الصادر، ۱۹۷۷، ۵۴۰ ص.
153. الحموى، ياقوت. معجم البلدان. في خمسة مجلدات: المجلد الثاني. بيروت: دار الصادر، ۱۹۷۷، ۵۴۹ ص.
154. الحموى، ياقوت. معجم البلدان. في خمسة مجلدات: المجلد الخامس. بيروت: دار الصادر، ۱۹۷۷ م - ۱۳۹۷ هـ
155. الحموى، ياقوت. معجم الادباء. في عشرين جزءا: الجزء السادس عشر. ۳۳۱ ص.
156. الحموى، ياقوت. معجم الادباء. في عشرين جزءا: الجزء الثامن عشر، ۳۲۰ ص.
157. الحموى، ياقوت. معجم الادباء. في عشرين جزءا: الجزء التاسع عشر، ۵۳۲ ص.
158. الدلجي، الامام أحمد بن علي. الفلاكة والمفلوكون. بيروت: دار الكتب العلمية، - ۱۳۲۲، ۱۵۳ ص.
159. زكرياء بن محمود القزويني. آثار البلاد وأخبار العباد. دار الصادر بيروت، ۶۶۹ ص.
160. السبكي، تاج الدين أبو نصر عبد الوهاب بن علي بن عبد الكافي. طبقات الشافعية الكبرى. الجزء الخامس، ۵۶۳ ص.
161. سراج الملقاة والدين أبي يعقوب يوسف ابن أبي بكر محمد بن علي السكاكي. مفتاح العلوم. بيروت: دار الكتب العلمية، ۱۹۸۷، ۶۲۱ ص.
162. الشكعة، مصطفى. أشعر و الشعراء في العصر العباسي. بيروت: دار العلم للملايين، ۱۹۸۹، ۸۱۶ ص.
163. شوقي ضيف. تاريخ الادب العربي. العصر الاسلامي. دار المعارف بمصر، ۱۹۶۳، ۴۹۱ ص.
164. عبد العزيز عتيق. علم البيان. بيروت، ۱۹۸۵، ۲۳۰ ص.

165. عماد الدين الاصبهاني الكاتب. خريدة القصر وجريدة العصر (قسم شعراء العراق). الجزء الثالث [المجلد الثاني]. ٦٠٧ ص.
166. كاظم عبد الفريخ المولى الموسوي. اقتباس والتضمين في نهج البلاغة. دراسة اسلوبية. ٣١٢ ص.
167. الكليني، الشيخ محمد بن يعقوب. الكافي. الجزء السادس. طهران: دار الكتب الاسلامية، ١٣٦٧ ش. ٦٣٤ ص.
168. الممتنّي. ديوان. بيروت، ١٤٠٣ هـ - ١٩٨٣ م، ٨٥٣ ص.
169. محمد أحمد قاسم، محي الدين ديب. علم البلاغة (البدیع والبيان والمعاني). لبنان، ٢٠٠٣، ٣٨٤ ص.
170. محمود بن حسن الورّاق (المتوفى نحو: ٢٢٥هـ). ديوان. جمع و تحقيق: عدنان راغب العبيدي. بغداد، ١٩٦٩
171. محمد خالد المومني. فتنة الغز والسلطان سنجر السلجوقي. دراسات، العلوم الإنسانية والاجتماعية، المجلد ٤٢، العدد ٢، ٢٠١٥، ص. ٣٩١-٤٠٤
172. مصطفى صادق الرافعي. تاريخ آداب العرب. مصر: الهنداوي، ٢٠١٣، ٢٠٢٨ ص.
173. المنجد في اللغة والاعلام. بيروت: دار المشرق، ٢٠٠٨، ٧٢٥ ص.
174. <https://al-maktaba.org/book/31862/5368#p37>
175. <https://www.aldiwan.net/poem10339.html>

Fars dilinda

176. أفضل الدين بديل بن علي نجار خاقاني شرواني. ديوان. دكتور ضياء الدين سجادي. تهران، ١٣٣٨، ٩٧٠ ص.
177. بخش ٥ - در مدح شروانشاه اخسان بن منوچهر
<https://ganjoor.net/nezami/5ganj/leyli-majnoon/sh5>
178. تركي، محمد رضا. غاييت ابداع. منشآت عربي افضل الدين بديل علي خاقاني شرواني. تهران، ١٣٩٨
179. بايقوت، يوسف اصغري، دهرامي، مهدي. نقد كتاب "آفتاب نهان خاقاني" // نشرية كتاب ماه ادبيات، ١٣٩٠، شماره ٥٢، ص. ٥٩ - ٤٦
180. حسان العجم افضل الدين ابراهيم بن علي خاقاني شرواني. ديوان. بتصحيح وتحشية وتعليقات علي عبد الرسولي، ٩٩٥ ص.
181. خاقاني. ديوان اشعار.
- URL: <https://ganjoor.net/khaghani>
182. خاقاني شرواني. تحفة العراقيين. كتابخانه مجلس شورای اسلامي. ٩٩٠ ص.
183. خاقاني شرواني. ديوان. با مقدمه استاد بديع الزمان فروزانفر. تهران: ١٣٨٩، ٧٦٨ ص.

184. خاقانی شروانی. دیوان، جلد اول، جلد دوم. ویراسته دکتر میر جلال الدین کزازی. تهران: نشر مرکز، ۱۳۷۵
185. دیوان اشعار فارسی مولانا حکیم ملا محمد فضولی بیاتلی. مقدمه وهواشی: دکتر حسین حمدزاده صدیق. تبریز: انتشارات یاران، ۱۳۸۶، ۴۷۰ ص.
186. رامندی، هادی درزی، نژادیان، ناصر چک. باز خوانی و تصحیح ابیاتی از قصیده بغدادیه خاقانی (بر مدار نسخ چاپی) // فصلنامه تخصصی سبک شناسی نظم و نثر ارسى (بهار ادب). سال هفتم – شماره دوم – تابستان ۱، ۳۹۳ – شماره پیاپی ۳۲۲-۳۰۵. ص. 24
187. صادقی، نژاد رامین. بغداد در دیوان خاقانی شروانی // همایش پژوهش های زبان و ادبیات فارسی سال: ۱۳۹۲. ص. ۱۱۴۸-۱۱۵۸.
188. علیرضا رضائی حمزه کندی، وحید رضائی حمزه کندی. آفتاب نهان خاقانی (شرح وترجمه اشعار عربی خاقانی). اورمیه: بوت نشر، ۱۳۸۹، ۲۰۴ ص.
189. علی اردلان جوان. تجلی شاعرانه اساطیر و روایات تاریخی و مذهبی در اشعار خاقانی. - مشهد: ۱۳۷۳، ۳۵۱ ص.
190. میرقادرى، سید فضل الله. طبع آزمایی خاقانی در شعر عربی. مجموعه مقالات بر گزیده ی. همایش خاقانی شناسی. جلد اول. دانشگاه اورمیه، خرداد ۱۳۸۴. ص. ۵۴۰-۵۵۷

Əlyazmalar

191. The Chester Beatty Library, MS 3798 şifrəli əlyazma / رسائل افضل الدين ابراهيم بن علي الخاقاني
192. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-192, vərəq – 284 / اشعار / خاقانی شروانی.
193. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. B-1978, vərəq – 31 / جنگ – خاقانی شروانی.
194. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, B-7763, 315 – vərəq / دیوان / خاقانی شروانی.
195. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu. M-204, vərəq – 270 / دیوان / خاقانی شروانی.
196. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-242, vərəq – 478 / دیوان / خاقانی شروانی.
197. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-413, vərəq – 256 / دیوان / خاقانی شروانی.
198. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutunun əlyazması, B 136, vərəq – 418 / دیوان / خاقانی شروانی.
199. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutunun əlyazması, C 61, vərəq –

- خاقانی شروانی. دیوان / 183
200. REA Şərq Əlyazmaları İnstitutunun əlyazması, C 1424, vərəq – 300 / خاقانی شروانی. دیوان / 300
 201. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-247, vərəq – 1b-399 b / خاقانی شروانی. کتبات / 1b-399 b
 202. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazması, M-34, vərəq– 209 / خاقانی شروانی. کتبات / 209
 203. *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Süleymaniye Kütüphanesi. Damad İbrahim Paşa* kolleksiyasından 01173-001nömrəli (bibliyografik kayıt no.: 233028) əlyazma, 214 vərəq
 204. *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail* kolleksiyasından 00439 nömrəli (bibliyografik kayıt no.: 296268) əlyazma
 205. *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Nuruosmaniye Kütüphanesi / 04976-036* şifrəli (bibliyografik kayıt no.: 181075) əlyazma
 206. *Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı. Süleymaniye Kütüphanesi. Fatih* kolleksiyası 03810 nömrəli (bibliyografik kayıt no.: 242153) əlyazma, 275 vərəq

أشعار عربية

القصائد

قصيدة في مدح جلال الدين بن منوچهر مشتمل شكاية اوطان واخوان المطلع الاول

١	بكت الرباب فقلت ايّ بكاء	أ بكاء عهد أم بكاء اخاء
٢	فالعهد فالربع المحور بدمعنا	ثمّ الاخاء لزمرة الخطاء
٣	عين المهابة بكت و ليس من الهوى	دمع المهابة يفيض كالانداء
٤	سمّ محارجرها عليّ و قيل لي	ترياقكم من محجر العيناء
٥	الهمت عذري الهوى عفاً و لي	بسوء تهامة تهمة الاسواء
٦	فرمت بثالثة الاثافي مهجتي	و سبت برابعة الخيام دماء
٧	سقى لحاء العقص و الداء التي	خصّت كحرف العقص بالاقواء
٨	صحبني تعالوا نبك في غصص الشجى	جيران انصاف وربع وفاء
٩	فطلول مكرمة و رسم فتوة	وخيام معرفة ونوى صفاء
١٠	قد فوضت خيم المكارم بيننا	ملأت دموعي نوى كل خباء
١١	حالي كما كره الاحبة بعدهم	واحبّ اعدائي من العدواء
١٢	جمدت دموعي فاعتدت ياقوتة	نيطت بعروة برّتي عفراء
١٣	فهب اللّالي من اجاج اصلها	هل اصل ياقوت اجاج الماء
١٤	سخت طيور نحس لي من بعدها	ودعث طير السعد مع اسماء
١٥	أيّام في حدر رياض سنابل	أنس ظبائها و أيّ ظباء
١٦	كرت بنات العين مبدأ نكحها	طيف الخبيث و فيه عقد بقاء
١٧	والطيف يعيش مع الفراء مديدة	وأبو البنات مديدة السوداء
١٨	ما بال لون الجفن احمر ناصعا	أ دم البكارة أم دم النفساء
١٩	فعجبت من هندية حبلت وقد	رضعت بصقلابية حمراء (صفراء)
٢٠	كالليل أم النوم خُبلَى قد رمت	لرضا أبي اليقظان بابن ذكاء
٢١	مثل العناقيد التي ألوانها	سود و فيها حمرة الصهباء
٢٢	من فرط ما لذت باحشاء اللظى	نار الهوى تبكى على أعضاء

٢٣	قالوا الهوى تبكى بلا عين بلى	تبكى و ها عيناه حرف الهاء
٢٤	كالشمس تنشف من حياء الليل الندى	نشفت دماء كبدى لظى أحشاء
٢٥	ضحكت عروسا مقلتي لدى البكاء	والضحك حلم الطفلة العذراء
٢٦	أبكى وأضحك كالسحاب واقتني	حالى و تبع الهنؤ في الأنواء
٢٧	قالوا أتبكي قلت أبكى وذكّم	كنتم أودائي فصيرتم داء
٢٨	قالوا أتضحك قلت أضحك منكم	هذا جواب خائف الأعداء
٢٩	غدروا بنا وستغدر الدنيا بهم	دهري يجازي الشرّ شرّ جزاء
٣٠	كانوا أحبائي إذا كان الغنى	فإذا افتقرت تعمدوا باغضاء
٣١	يا صاحبي أصدقني بحق إخاء	عُرف الصدق من شجراء
٣٢	أين الجواب أ أغرقته مدامع	أم أحرقتة سمائم الصعداء
٣٣	عجل إجابة ملحف داعي الهوى	لا بأس من استدعيت بعد نداء
٣٤	قل لي سريعا قبل تخنيقي البكاء	و تدارك التخنيق بالارجاء
٣٥	إن صار احمرّ وجهه من خنقه	فاحمرّ وجهي من خناق بكاء
٣٦	نفس الهوى بمودة لم يفدها	أحد و ينشد بعد في الأحياء
٣٧	هيهات طلّ دم الوفاء و ثأره	ممن يرام و من له بنواء
٣٨	دية الوفاء وراء أحبباء من	الثقلين لا الائتال والاحياء
٣٩	دع ذا فقد نشدته نفسي قبلكم	فخشيت عن وصلة العنقاء
٤٠	سميتني ابن جلاء وان توطنتني	فدعوتني في الغربية ابن جلاء
٤١	قلبي كظيم بعد شوك نعامتي	عن بلدتي والدهر ذابح شاء
٤٢	قضمتني الدنيا بأنياب النوى	و تلقت بلهاء كل بلاء
٤٣	مضغتني الاوطان ثم لفظتني	نحو البلاد اهِم في اليهماء
٤٤	مضغ كما التمر لفظ كالنوى	ها تاك شيمة بلدتي السماء
٤٥	كالبحر يخطف كلّ حي موجه	فيمجه ميتا بكل عراء
٤٦	غصّ البلاد بوقفتي فاسقيتها	بمدامع شرقت بها وجناء
٤٧	فدرعت برد الليل ثم خرقتة	بيد السها ليرقع البيداء

٤٨	حتى بدت الصبح في كم الدجى	كم من خضيب من يد سلاء
٤٩	فالصبح أملى الديك سورة والضحى	لطلاب سوط ضاع في الظلماء
٥٠	حملت إلي حمائي كتب الحمى	فبادرت كفي بفك سماء
٥١	عنوانها نفى الكرام فويلتي	شمت اللئام لموتة الكرماء
٥٢	خنقتني العبرات حتى خلنتني	قد خنقتني حيرتي برداء
٥٣	ألفت حوامل مقلتي أجنّة	أكفانها ذيلي لدى الالقاء
٥٤	كم لي ثواء النفس في حرق الجوى	كم لي ركوب البحر في النكباء
٥٥	فارقت شروان اضطرابا فاشتتهت	نفسى بتبريز اختيار ثواء
٥٦	غرقت بموج البعد فلك أقاربي	فلقاربي لا بدّ من ارفاء
٥٧	أختار صحراء الفراغ مخيّمي	بل خيّمتي جلّت عن الصحراء
٥٨	يتحوّل البحر المحيط بعمقه	لمخيّمي نؤيا من الآباء
٥٩	أطناب خيمة همّتي ممدودة	حتّى ظلال السدرة الزهراء
٦٠	وصلت بحبل الله لكن شدّدت	في غصن طوبى واسع الأقياء
٦١	أنا منحن كالنؤي لكن لم أقف	كالنؤي حول خباء أهل حباء
٦٢	أجرى سيولا من هواطل بهجتي	في نؤي هذى الخيمة الزرقاء
٦٣	أنا هائم أوردت ينبوع المنى	فحرمت ماء ثم رضّ إنائي
٦٤	فاذا انقلبت إلى قلب قناعتي	خرقت سجالي ثم جدّ رشاء
٦٥	محسود أبناء رذيلة عانذ	من أمّهات الكون بالآباء
٦٦	فالأمّهات إذا قصدن خيانة	كيف انتظار أمانة الأبناء
٦٧	شرفي بماء العلم بل غرقى به	غرق المحيّا لي بماء حياء
٦٨	قبلت علما أنّ علمي قاتلي	والقتل إحياء لدى العلماء
٦٩	كالشمع ينقص حين زاد لهيبه	ما قد نمت علمي ذوي حوباء
٧٠	سيّان لي مذ جفّ روض مطامع	غيث الكرام و خلب النجلاء
٧١	من صار مكفوقا سواء عنده	في الشهر ليل سوائه و يراء
٧٢	قد كنت أصلب صعدة بيد الصبى	أنمت فبدل بالذبول نماء

٧٣	كلفت توديع الشباب وقيل لي	هذا النفاق نفاق الصعدة السمرء
٧٤	لو كان للنفوس حال مثقف	فالدهر قوسني وثقف داء
٧٥	لا عيب في عوج القسي وإنما	معنى من التثقيف و العوجاء
٧٦	لازمْتُ حُصِّي قيل خصَّ به الغنى	وغضضت طرفي قيل ذو الخيلاء
٧٧	ما شيمتي الخيلاء لكنَّ همّتي	ذات الغناء وبفقرى استغناء
٧٨	طلّقت دنياكم ثلاثا بنة	من غير رجعتها و لا استثناء
٧٩	عمر قصير المواعيد خدعة	وخذيمني يغترّ بالرياء
٨٠	إنّي عيال الله في فضل النهى	وعيال فضلي عصة البلغاء
٨١	كالنبت يأتي السحب يستسقي الندى	والسحب يأتي البحر باستسقاء
٨٢	نسج العناكب في الجدار مهلهلا	شبك الذباب ويصعد الاقضاء
٨٣	ما ينسج النحل الصنّاع معينا	إلا عليه طراز كل شفاء
٨٤	ما إن أخوك مهلهلا فشواردي	شهد السراة و هلهل السفهاء
٨٥	سيّان لي مدح في رياض مطالع	عيب الكلام وخبب النجلاء
٨٦	ريق ابن آدم يقتل الأفعى إذا	ألقاه في فمها فمّ الحوّاء
٨٧	فضل لدى ذي الجهل نقص كامل	كالشمس ظلمة مقلة الرمءاء
٨٨	أسرى وراء الكائنات بخاطري	رَبّي و همّتي العبور وراء
٨٩	سبحان من أسرى بخاطر عبده	ليلا إلى الأقصى بذى الإسراء
٩٠	ضوء العيان كصاحب السرطان بل	عسل البيان كصاحب الجوزاء
٩١	أصبحْتُ داود الفصل خطابه	أم بل مزامير النهى باداء
٩٢	مهما نسجت دروع مجد في السماء	خلق الدروع وشمسها حرباء
٩٣	لكنّ لي قلبا كماء غائر	يشكو إشتمال الصخرة الصماء
٩٤	قلبي لجسمي نقطة موهومة	في نصف دائرة كحرف الباء
٩٥	أنا أفضل الدنيا ما أتى خاطري	إلا بفضل الله ذي الآلاء
٩٦	فكذا الجلال يد عليّ بفضلله	أعني جلال الدين ذا العليا
٩٧	أنتني على الحبر الإمام و إنما	أوج البناء معطر الأرجاء

٩٨	عمد الشريعة زبدة سادات الورى	متقي الحقائق مفخم الفصحاء
٩٩	علم الأعلام سيف اعلام الهدى	علامة الفضلاء والنظرء
١٠٠	خضر العلوم كليم ميقات التقى	روح البيان خليل كل بناء
١٠١	كالخضر ساد بنا كنز العلم بل	كالروح عاد بمهجة الأصداء
١٠٢	أعني بنفح بيانه قد حاجزت	روح البيان بقالب الإنشاء
١٠٣	هو قس بن ساعدة الأيادي آخذ	بيد الأيادي ساعد الشعراء
١٠٤	أعواده طوبى ومجلس مجده	جنات عدن موعد العرفاء
١٠٥	طوبى لطوبى إن غدت كرسية	فالعرش يحسده على استعلاء
١٠٦	في لفظه المغسول ملح غسله	ريق العشيق و أدمع العشقاء
١٠٧	ألوعظ حلو تطيب بملحة	والملاح غير مطيب الحلواء
١٠٨	برز الفتى بالواعظين كأته	نار وهم رجح لدى الاصغاء
١٠٩	لما أتاني زائراً صادقته	مولى الفضائل سيد الفضلاء
١١٠	قد ضاع من إبريز مدحي صورة	أزر بارز غاية الإزرء
١١١	مولى أخ و إن استشاط فقد	أولى فمولى بي لفرط ولاء
١١٢	ما أعجبتني عند ضوء ضميره	أنوار سبعة أنجم غراء
المطلع الثاني (تجديد مطلع)		
١١٣	إنني لأخدم ناصح الخلفاء	فرد الأئمة خاضع الحنفاء
١١٤	بتحية مشفوعة بمحامد	و محامد مقرونة بدعاء
١١٥	و تعارف أكبرته بتدكر	و تدكر وشحته بثناء
١١٦	و لديه لي مشفع من خلقه	قد سرنى لا زال في السراء
١١٧	بقبول هدي حبة حرمة	مسودة و عمامة البيضاء
١١٨	و قبوله فرسا معارا لا معارا	يستره كحلي كل اماء
١١٩	ريح مجسمة سليمان الجحى	تختارها من عاصف ورشاء
١٢٠	طور كسبعة أبحر من رحلة	ذو أربع من أمهات هواء
١٢١	فلك يدور منه هلال سرجه	يعلوه بدر صادق الآلاء

١٢٢	ذو وهمة نهذا غز كأنه	ليل تبرقع من بريق ضحاء
١٢٣	جار كوهمي سانح كعزيمتي	سار كفكري فارة كذكاء
١٢٤	لما تستمه الجلال حسبته	نوحا على الجودي اي علاء
١٢٥	تلقى كلیم الله فاره طوره	ونزل حبيب الله فوق حراء
١٢٦	و قبوله العين التي أرسلتها	ثمن الغلام يسام وقت شراء
١٢٧	و لو استطعت بعثت كنز لآلي	لبراعة الخواص في الذأماء
١٢٨	هو قسورة و دواته صياده	و أبيع عين المسك في القصباء
١٢٩	فشفعت عين المسك بالعين التي	سمها دواء المسك للادواء
١٣٠	عين بصفرتها يرى وجه المنى	هي تقنع السوداء بالصفراء
١٣١	مضحاك وجه وجه كل مطالب	مستقام عين عين كل ادواء
١٣٢	عين كعين الشمس في اليرقان بل	وجه كوجه الماء في القوباء
١٣٣	لطمت يد الضراب سئة وجهها	فبدا لها جلاء بل غرواء
١٣٤	مرموقة الآفاق بل مرفوقة	الأخلاق بل مخلوقة الأضواء
١٣٥	جؤالة البلدان بل قتالة	الإخوان بل ختالة الآراء
١٣٦	جرح الشهود وعدل ديوان القضا	أقضى القضاة وأشفع الشفعاء
١٣٧	عمر اليهود لها ولون غيارهم	لكن مسيح العهد في الأحياء
١٣٨	عمرت بهدم الفضل بنیان الهوى	هدم العقول عمارة الأهواء
١٣٩	جرم كجمر خامد متألق	ينكي به قنديل كل رخاء
١٤٠	فالجمر يخمد لا يلوح ضياءه	و لها خمود في خلود ضياء
١٤١	جمر السعير يرى رخيصا سعره	هي حمرة كالمسك ذات علاء
١٤٢	فكأنما ماء الجساد بعينه	أضحى بسيطا جامد الأجزاء
١٤٣	سرق من عرس أختها فأحبها	فأتى بعرس لأول رعناء
١٤٤	عرس مطلقة الرجال تعودت	سحق اليدين وساق كل نساء
١٤٥	سرقت عقول الناس فهي حريّة	بالضرب ثم القطع للإشلاء
١٤٦	شبّهتها بالشهب في أفلاكها	هذى ثأليل على الحزباء

١٤٧	شكل المجنّ مجنّ قلب ذو الغنى	كيلا يصاب بسهم كلّ جفاء
١٤٨	لكنّ مجنّ القلب لا يحمي إذا	قلب المجنّ عليه قهر قضاء
١٤٩	جرم صغير شأنه متعظم	كالقلب في صغر وعظيم دهاء
١٥٠	نور جماد ساكن متقابس	كالظلّ وإن أخذه ببناء
١٥١	سهل تمنّيها و صعب نيلها	لكن تسهّل أصعب الأشياء
١٥٢	عقدت على ساق الحمام صغارها	أمن الكتاب معدّة العظماء
١٥٣	ما هذه العين التي عاينتها	أخت النهى بنت شمس سماء
١٥٤	لا بلّ أبو الفضل المغيث بغيثه	حتّى يعد عدا ابي الوضاء
١٥٥	دع كنية مجهولة هو عسجد	شبه الكواكب واسمه الجوزاء
١٥٦	منذ اعتصرت باصفهان عنقوده	أخذني وعين عقودى اطاء
١٥٧	روّحت مهجة اصفهان بمدحتي	أضعاف ما قد هدّني بهجاء
١٥٨	كنت الخليفة للكلام وسيدي	سلطان تاج العلم في الأكفاء
١٥٩	أهدي له ذي الخلافة أسودا	و سواد بعض الذّي للخلفاء
١٦٠	قرّضته بقصيدة ألفيّة	والحبر قرّطني بحرف الباء
١٦١	يعني لي التقديم كالآلف التي	فقّيتها وأنا أبو النقضاء
١٦٢	هذه القصيدة عيصه شعرا لي	وبدت لداري حيضة الشعراء
١٦٣	أ رأيت حيض أرائب نبتا بها	حرف الأسود السود في الهيجاء
١٦٤	أسد السماء إذا أطال ذراعه	قصرت لجبهته يد العوّاء
١٦٥	قلمي كمنقار الحمام لرأسه	حلك الغراب ومنطق الببغاء
١٦٦	لو مسّه الطاء لصيرّ زعمه	صدق الغراب منّيّ الأنباء
١٦٧	ضمّنت نصف البيت للطاء فها	توهّمت باسم البحرّي الطاء
١٦٨	أطنبت حتّى كدت أغرق خجلة	لي بقصّة المحموم في الرحضاء
١٦٩	نفسى كينت شعيب إن فتشتها	من خجلتي تمشي على استحياء
١٧٠	دامت جلال الحبر وافية الهدى	و رضى الله له أجلّ وقاء
١٧١	ما فاضل الحرمان كلّ مواطن	ما طاول الحرمان كلّ بناء

قصيدة قالها في مدح بغداد
(و له ايضا في مدح دار السلام بغداد)
المطلع الاول

١٧٢	١	أمشرب الخضر ماء بغداد	و نار موسى لقاء بغداد
١٧٣	٢	كوثرنا دجلة وجنتنا	الكرخ و طوبى هواء بغداد
١٧٤	٣	قيل لمضر أن تذكر أنت	فما بمصر سناء بغداد
١٧٥	٤	تالله للنيل صفوة دجلة لا	ولا لمصر بهاء بغداد
١٧٦	٥	هيهات أين استقبال مصركم	وأين أين اعتلاء بغداد
١٧٧	٦	غزتكم مصر بذكر قاهرة	قاهرها كبرياء بغداد
١٧٨	٧	نادتكم بغداد فأنها رغبا	ينسبك مصر نداء بغداد
١٧٩	٨	فأمس بغداد يومها و كذا	خميسها أربعاء بغداد
١٨٠	٩	أمدح بغداد ثم أحسبها	مصر فهذا هجاء بغداد
١٨١	١٠	أأبتغي من لئام مصر سنا	وأنجمي أسخياء بغداد
١٨٢	١١	و ميم مصر أذل من ألف	الوصل إذا لاح باء بغداد
١٨٣	١٢	و هذه الاحرف الثلاثة لي	مآب خير فناء بغداد
١٨٤	١٣	تبت بدا من يذم تربتها	فتبت ذل ذا بناء بغداد
١٨٥	١٤	مسكة روح الجنان تمسكه	ذو المسك لا بل رجاء بغداد
١٨٦	١٥	قبجا لمن قال: لا سقاء لها	فجاد رباعي سقاء بغداد
١٨٧	١٦	أف لمن قال: لا وفاء لها	فمدّ ضيفي وفاء بغداد
١٨٨	١٧	إن غاض ماء السقاء عندكم	لا بأس فالورد ماء بغداد
١٨٩	١٨	والعرش مرآة كل ذي فكر	فيه تجلّى رواء بغداد
١٩٠	١٩	سألتي عن بناء بيضتها	فاسمع فنفسى فداء بغداد
١٩١	٢٠	ألجّ من قبل آدم اختلقت	ظبيا و روض عراء بغداد
١٩٢	٢١	فلقبت روضها لمرتعه	بغداد هذا ابتداء بغداد
١٩٣	٢٢	وآدم استنزله همته	لما اتاه رجاء بغداد

١٩٤	٢٣	فكان لَمَّا هوى بمهبطه	اهوى هواه ابتغاء بغداد
١٩٥	٢٤	أقسم بالله انّ في خَلْدِي	روضة خُلد غشاء بغداد
١٩٦	٢٥	فأمسك بغداد ويومها رغبا	ينسيك مصر نداء بغداد
١٩٧	٢٦	أودية الهند جلّ أودية	وغير هند باء بغداد
١٩٨	٢٧	يركض خيل المنى بعرضتها	فلا برود هباء بغداد
١٩٩	٢٨	أبناء دهري عبيده وكذا	بنات فكري إماء بغداد
٢٠٠	٢٩	كنت ربيعا وما خبا لهبي	وربع لهوي خباء بغداد
٢٠١	٣٠	صرت خريفاً و من لظى كبدي	يحول صيفا شتاء بغداد
٢٠٢	٣١	يا فيح شروان خذ كتابي ها	واحمل ففيه ثناء بغداد
٢٠٣	٣٢	يلثمه الدهر حين اختمه	وفوق ختمي سقاء بغداد
المطلع الثاني			
٢٠٤	٣٣	اعاد روحي هواه بغداد	و زاد روحي فضاء بغداد
٢٠٥	٣٤	تصيد ليث الرجال خاتلة	بعين ظبي نساء بغداد
٢٠٦	٣٥	ترمي برشق اللحاظ واعجبا	أراميات ظباء بغداد
٢٠٧	٣٦	بالمسك قنّت نبالتها ولها	أمهى نصالا دُهاه بغداد
٢٠٨	٣٧	إذ أطلّ المساء يحجبها	أصبحت واضحة سماء بغداد
٢٠٩	٣٨	من كلّ شمس إذا بنت فبدا	وقت مساء ضحاء بغداد
٢١٠	٣٩	أمسى وشمس الضحى تصبّحني	فلي صباح مساء بغداد
٢١١	٤٠	ملواح قلبي الملاح صاد بها	أشرف باز لقاء بغداد
٢١٢	٤١	بذات درع ذوى الدروع سبت	ألقّاتال التقاء بغداد
٢١٣	٤٢	قد يشتهي بالحراب واحرياه	اباء الحرير استبأه بغداد
٢١٤	٤٣	رقيقة الرأي غيدها وغدا	غليظة الحرف باء بغداد
٢١٥	٤٤	بنكهة الغيد عطّرتْ نفسي	وذلك عطر كباء بغداد
٢١٦	٤٥	أوسع من فكرتي وأنور من	سواد قلبي سواء بغداد
٢١٧	٤٦	أعذب من لهجتي وأطهر من	ماء جفوني عفاء بغداد

٢١٨	٤٧	فصار خاقان ياؤه حذفت	إذا رعاہ اصطفاء بغداد
٢١٩	٤٨	کم ألم لي أراحه ألم	لمّا أتاه شفاء بغداد
٢٢٠	٤٩	سيفتدي حيص بيص بي معماً	بحيص بيص اقتداء بغداد
٢٢١	٥٠	ما حيض بالفتى وما بيض	بل كلمات هراء بغداد
٢٢٢	٥١	حيض وبيض كأرنب وقطا	له ومنه مكاء بغداد
٢٢٣	٥٢	ها أنا عنقاء شائع خبرى	وحاسدي خنفساء بغداد
٢٢٤	٥٣	يسرق لفظي كأنه جرد	وبيته نافقاء بغداد
٢٢٥	٥٤	تشدو شعري طيور روضتها	الغناء منها غناء بغداد
٢٢٦	٥٥	شارفتها معرباً كي عربها	فراش نيلي حياء بغداد
٢٢٧	٥٦	خطبتُ فيها كفسّ ساعدة	فساعدتني نكاء بغداد
٢٢٨	٥٧	بالعربي الحديد مقولة	شبهني أولياء بغداد
٢٢٩	٥٨	لا عجمي و لا فقير لهي	بل كنز نطقي قرأه بغداد
٢٣٠	٥٩	فالعجميون كلّموا افتقروا	لم يغن عنهم ولاء بغداد
٢٣١	٦٠	لحبّ مرضى الجفون خامرهم	في القلب داء عياء بغداد
٢٣٢	٦١	سود سريعاتهم وأوجههم	صفر وفيها ابتلاء بغداد
٢٣٣	٦٢	أعجب بداء لنّ عرضت على	عيسى لأعياء داء بغداد
٢٣٤	٦٣	فالصفر والسود نعتهم ولهم	بيض وحر دواء بغداد
٢٣٥	٦٤	بأرض بغداد تلتجي أمم	وبالإمام التجاء بغداد
٢٣٦	٦٥	خليفة الله والنبيّ معا	بمنصبه ازدهاء بغداد
٢٣٧	٦٦	ألمستضي في السواد بدر دجى	ومن دجاء ضياء بغداد
٢٣٨	٦٧	تراب نعل الإمام كحل ذوي	الابصار بل كيمياء بغداد
٢٣٩	٦٨	غدت وجوه الملوك تخدمه	عنوا وينمي علاء بغداد
٢٤٠	٦٩	دعيت عبد الإمام ثمّ غدا	عليّ فرضا دعاء بغداد

قصيدة يمدح بها سيف الدين أبو مظفر بن محمد ملك دربند

٢٤١	١	يا طيف ناطرة كصبح مسفر	سفر الصباح نعم صباحا واسفر
٢٤٢	٢	يخفي و ييدي الصبح لونا خاتلا	كعذارها بخيالها المتفّر
٢٤٣	٣	خضب الصباح الجوّ صبغ حنائها	او وشم انملها بعيني مبصر
٢٤٤	٤	عن مقلة الآفاق كحل ظلامها	محت السماء بطلّها المتقطّر
٢٤٥	٥	كان الوثير على السماء منترا	فأكّن في كمّ الصباح المسفر
٢٤٦	٦	كحشاش مائدة المسيح نجومها	و بدا الصباح كراهب متسجّر
٢٤٧	٧	فكأنّه ابتلع الحشاش و ما اكتفى	فالشرق عاد بذا الرغيف الاصفر
٢٤٨	٨	يا نور كلّ حديقة علويّة	بل نور احداق الرواق الاخضر
٢٤٩	٩	يا شبه يوسف فزّت عن سجن الدجى	تالله هيّت لك اقربي لا تنفر
٢٥٠	١٠	يا ابهر النور المسيح جليسه	ارضيت أنّ الدهر يقطع ابهر
٢٥١	١١	دمعي صديد عن جروحي في الحشا	بل ذاب روحي في الهوى ها فانظر
٢٥٢	١٢	جرح الحشا حاشاك حشّ حشاشتي	لا تتكري جرح الحشا لا تنكر
٢٥٣	١٣	شكواي عن شروان شرواها الشقاء	عودي إلى ثغر الصعادة و انكر
٢٥٤	١٤	اشتاق وجهك ان اقبل خلسة	ويد الامير و ليس ذا بميسر
٢٥٥	١٥	و اراكما متقابلين بموضع	يا آية الرحمان هل هو منظر؟
٢٥٦	١٦	أبارض باب الباب راضك مرائض	فعدوت طور الصافنات الضمّر
٢٥٧	١٧	أببرج كسرى صاغ حليك صائغ	فكسرت طرف الغانيات السّر
٢٥٨	١٨	خلع الامير عليك ابهى خلعة	فرفلت مضحاكا بانضر منظر
٢٥٩	١٩	زويت لك الدنيا كأنك في الورى	من ظلّ ظلّ الله ذكر المفخر
٢٦٠	٢٠	ودنا لك الاقصى كأنك في الوغى	من سيف سيف الدين برق الجوهر
٢٦١	٢١	خضع الورى لمظفر بن محمّد	و محمّد فاق الورى بمظفر
٢٦٢	٢٢	قطب الملوك الغرّ قاطبة غدا	شمسا مشاركة قلوب العسكر
٢٦٣	٢٣	في أكثر الاخلاق أكثر بسطه	من أظهر الاعراق اظهر عنصر
٢٦٤	٢٤	السالمي العادل الملك الذي	صاد الملوك الصيد صيد العصر

٢٦٥	٢٥	قد عَزَّتْ العربُ الاعاجمُ عَزَّةً	بالسالمي الهاشمي المخبر
٢٦٦	٢٦	ترب الندى و التبر تبين عنده	قصمته انياب السحاب الممطر
٢٦٧	٢٧	أرض الكنوز ببذله معمورة	و الكنز من خطراته لم يعمر
٢٦٨	٢٨	عوذ الخطيب على المنابر باسمه	بل اخطب الخطباء عوذ المنبر
٢٦٩	٢٩	و يعوذ منبر يا لحضرته العلى	متضمن الحسنات عوذ المنبر
٢٧٠	٣٠	عبدت كوجه الله غرة وجهه	ما روز قطّ عن العفاة الزور
٢٧١	٣١	حَمَّ الجبال عن انتضاء حسامه	فبدا لها الرحضاء سبعة ابحر
٢٧٢	٣٢	أفلت نجوم الظلم لما اطلعت	يمناه شمس العدل بالعضب الطرّ
٢٧٣	٣٣	اعلام نصر الهالكِي إذا بدت	تَبَّتْ يدا ذي الحيتين الحمير
٢٧٤	٣٤	لَمَّا رَأَى في ارضه سَدَّ الهدى	سمّاه خضر ثاني الاسكندر
٢٧٥	٣٥	يا أرض باب الباب، باب الخلد في	بنيانك المتحصّن المتعذّر
٢٧٦	٣٦	يا جنة الدنيا فديتك فاسمعي	هذا الثناء عن شاعر متبحّر
٢٧٧	٣٧	أرض حوى سبج الجنان صعيدها	لزرور اجفان الوليد الاحور
٢٧٨	٣٨	عيسى تيمّم ذا صعيدا طيّبا	صعد السماء بذّا الصعيد الاطهر
٢٧٩	٣٩	يا ماجدا جدواه احلى نائل	و مجاهدا لقياه اعلى نير
٢٨٠	٤٠	حقّا أعدت نفوس عدل ميّت	و قبضت ارواح الكنوز السيّر
٢٨١	٤١	و نشأت في حجر العلى متجرّدا	عن زِيّ كلّ متوجّح متجبر
٢٨٢	٤٢	شرفت مسبحة الانامل عاقلا	و الخاتم الحاوي نطاق الخنصر
٢٨٣	٤٣	جَزَّتْ السماء إلى خيامك فأنتحت	تحت الطناب كعاجز مستتر
٢٨٤	٤٤	وذو الجيوش لديك خرّوا سجّدا	سجد السماك لهم وخرّ المشتري
٢٨٥	٤٥	قبل انبساطي في حماك بمدحة	تطوي بساط الارض منذ تستر
٢٨٦	٤٦	أحييتني كرما بفضل منشط	وامتنى خجلا ببذل منشر
٢٨٧	٤٧	فاخلد وخذّ بالنفاذ يد الورى	وأملك رقاب المالكين وسخر
٢٨٨	٤٨	والله عاذ بنصره لك حافظا	فاحفظ عباد الله طرا وانصر

قصيدة يمدح بها الملك الأعظم علاء الدين

مقدمة

فها أنا أشفع الفارسية بالعربية ارتجالا و اقرن القادسية باللادقية استعجالا ولا
 اتشبت بعوض الالفاظ و غريب اللغات كسائر الطبقات لا تميز بكل ساد من شاد. مخافة
 أن ينادي في كل واد قعاقع بلا طلايل كأنها شعر الا بيوردي. والمكلف الى الغوي لغوي بل
 غوي لا يُفِيد ولا يستفيد، و بين الاديب المنشدق والفقيه المنفقه والشاعر المفلق والکاتب
 المفلق دون بعيد. فلا ينبغي أن يكون الاديب شاعرا ولكن يجب أن يكون الشاعر أديبا كما
 لا ينبغي أن يكون الطبيب فيلسوفا ولكن يجب أن يكون الفيلسوف طبيبا. فالكلام الفحل
 الصغير المعاني الكبير المعاني ما ولج الاسماع وامتزج الطباع. فلفظ مطمّع لاشتماله
 وحوله ممتع لاستعماله كالشمس قريبة المنظر بشعاعها بعيد المأخذ لارتفاعها. كما قال
 النبي صَلَّى الله عليه وعلى آله وسلّم كل لحظة ولمحة بعثت بالحنيفية السهلة او السمحة
 وهو ولى التوفيق.

و بعدها القصيدة هذه

٢٨٩	١	و ها فارسيا بالحجازي اشفع	و احضر كسرى ثم نعمان اتبع
٢٩٠	٢	أ عرش ذرى الشندان أم فلك العلى	و في ظلها الارواح و النور تجمع
٢٩١	٣	أ ثامنة الجئات للنفس موعد	و رابعة الافلاك للشمس موضع
٢٩٢	٤	نعم فلك بل جنة في ذراهما	لعيسى مآب بل لإدريس مرتع
٢٩٣	٥	أ قاف به العنقاء أم ارض رحمة	لماء حياة الاريحيات منبع
٢٩٤	٦	أ جودي جود منتهى سفن النهى	لها الطور طل بل لها النيل مصنع
٢٩٥	٧	ترى مكة الدنيا بها كعبة الهدى	لصاد المنى من زمزم الفضل مشرع
٢٩٦	٨	و تلقى سماء المجد في درجاتها	نجوم المعالي تستقيم و ترجع
٢٩٧	٩	فزروتها للجود و البأس منجم	و عرصتها للجنّ و الناس مفزع
٢٩٨	١٠	لها عنت الدنيا فعن وقوفها	على حالي قن يحطّ و يرفع
٢٩٩	١١	لابهة الملك المعظم فوقها	تكاد الرواسي دونها تتصدّع
٣٠٠	١٢	كان الليالي موقف لدعائه	لها الشهب صوم و السموات رگع
٣٠١	١٣	عداء استعادوا حيلة الملك فاعبدوا	غزاة و خوف المسك لا يتضوّع

هل النمل تعلق العرش و النمل ظلع	فواعجا يبغي جناني جنباه	١٤	٣٠٢
فرايعهم يرضى الوصيد و يخضع	هو الملك و الروحان رابعهم أنا	١٥	٣٠٣
فنبت الكرى ينمو إذا الغيث يجمع	أنا النبت أمانى بغيث سخائه	١٦	٣٠٤
فماء الربى يعلو إذا الشمس تطلع	أنا الماء اعلانى بشمس نواله	١٧	٣٠٥
كذلك دأب الله يعطي ويمنع	هو البحر ذو الجزر والمد في الندى	١٨	٣٠٦
لتقطمه رفقا به ثم ترضع	مصالح نشء الطفل تعرف ظنره	١٩	٣٠٧
فلا صخرة تروى و لا نار تشبع	بواعث حرص المرء نار و صخرة	٢٠	٣٠٨
إلى ان حوالي مشرب الخضر ارتع	لقد نلت من جدواه كل رغبة	٢١	٣٠٩
فلا عل ارجو و لا بعد اطمع	شفت علي نعماه في نهل الهدى	٢٢	٣١٠
لما زاد فوق السكر فهو مضجع	نهاية فعل الخمر شكر معاقر	٢٣	٣١١
و كثر دواء للطباع مفزع	دوام نعيم بالزوال مخبر	٢٤	٣١٢
بسنة شكر ثم ها أنطوع	بدأت بعرض المرء ثم شفعت	٢٥	٣١٣
يديها كلمع البرق بل هو المع	ثناء أتى من المعى منقح	٢٦	٣١٤
لأجل علاء الدين قوم سديد	فلا غرو أن يزري بما أنا حلت	٢٧	٣١٥
عريق و في صقع العراقيين مصقع	نظام المعالي من خراسان سيد	٢٨	٣١٦
و باب لسان الحق بالحق يصدع	فشب قوام الملك بالملك يرتدي	٢٩	٣١٧
كليم وهارون وخضر و يوشع	فتى عالم هاد وزير كأته	٣٠	٣١٨
فقس لها ظفر و سبحان اصبع	له يد فضل زندها العلم و الحجى	٣١	٣١٩
فقلت يد النقرع بابي تفرع	دعاني قريع الدهر هزه فهزني	٣٢	٣٢٠
أمير المعالي في الصناعة مبدع	أخفى على الصدد المحقق أنني	٣٣	٣٢١
يرى فضل رب عنده فهو أورع	أرى من يزكي نفسه خاملا و من	٣٤	٣٢٢
باعلان ثلب شرحه يتوسع	لقد سزني بالذكر سزا و ساءني	٣٥	٣٢٣
حوى شيمتي دهر يريح و يوجع	كان علاء الدين جاحظ دهرنا	٣٦	٣٢٤
فمن قبل يشفى ثم من بعد يلسع	كذا عسل عقباه لسع كقلبه	٣٧	٣٢٥
فيسمع ما يلتد ثم يسمع	ألا اسمع الله العلاء مسرة	٣٨	٣٢٦

٣٢٧	٣٩	ألوذ بذى التاجين كيخسرو الهدى	تذلّ له إيران و الترك تخشع
٣٢٨	٤٠	نطقْتُ إذا لاحت لوامع مجده	فلا بدّ أنّ الديك في الصبح يصقع
٣٢٩	٤١	أتاني و هاج الشوق لي نحو بابه	مثال باقلام الجواد مرقع
٣٣٠	٤٢	أُيجدي اشتياقي و الموانع جمّة	و يبدو اسباقي والجواد موقع
٣٣١	٤٣	لنصرة دين الله اشتاق أن ارى	حماك المعليّ فهو للجود مربع
٣٣٢	٤٤	واخشي مناوات الزمان و صرفه	يعوق الفتى عن مبتغاه و يردع
٣٣٣	٤٥	بقيت بقاء الدهر و الدهر خاضع	ودمت دوام العصر و العصر طيع

قصيدة يمدح بها الإمام محمّد السمعاني

٣٣٤	١	أحنى لكنز الفضل أسّ معاني	خضر العلوم محمّد السمعاني
٣٣٥	٢	فلك الفضائل شمس لوحات العلى	نحل الشهاب الفرد ذي اللمعان
٣٣٦	٣	مولى نحول العلم صدر الدين بلى	سيف الهدى لقرى به الجمعان
٣٣٧	٤	فوحّتها ختما لفضل غرائب	و حبّتها فضّاً لختم معان
٣٣٨	٥	كالفضّ في صغر وعظم نفاسة	من معدن الياقوت خير معان
٣٣٩	٦	قد سلّ من ظلمات غيم دواته	ياقوتة لعداد أكرم عان
٣٤٠	٧	أعجب بغمّ نير الياقوت لي	والغمّ يدرى الدرّ باللمعان
٣٤١	٨	فطبيعة الياقوت توهين الوبا	ومزاجه تفريح كلّ معان
٣٤٢	٩	قد كنت أطعم فلذ كبدي فتنة	فلذا نصيحاً وهو في الامتحان
٣٤٣	١٠	فأسفته مزاج مرتبة ولي	شقي كسقي الروض اللامعان
٣٤٤	١١	فكأنّه يحيى بعد عمق دولتي	رمعت بسعي عنائه الزمعان
٣٤٥	١٢	أهدى لساني روضة انقاله	ولانف حاسده أذى الرمعان
٣٤٦	١٣	لأعانه صرف الردى وأعانه	ربّ الورى وعدا أجلّ معان
٣٤٧	١٤	فله دعاني حين يصعد سحرة	صروم روح القدس في الامعان

المطلع الثاني			
٣٤٨	١٥	عنت الوجوه لمنصب السمعاني	وكلّ وجه اصدق السم عاني
٣٤٩	١٦	هو ثالث الغصن ثاني الشافعي	سحبان إبداع و قسّ معاني
٣٥٠	١٧	عان الهوا فأنسه الذي	كلماته كالروح انسُ معاني
٣٥١	١٨	قلبي لشمس الدين مرتبع بلى	أسد السماء الشمس اسّ معاني
٣٥٢	١٩	إن قيل أيّ الصدر معنى في الوري	قلت الإمام المقتدى السمعاني
٣٥٣	٢٠	إني صدى من صوته فيحوله	أرضى إذا النفلان قد سمعاني

قصيدة يمدح بها الإمام محمد بن يحيى

المقدمة

أمدح عروة الدنيا والذروة العليا من أعظم سلطان الاسلام وملجأ سلاطين الاعلام، معاني الشرائع الدينية ومكان الذرائع اليقينية، مضمار سوابق الفرسان. أعني سبعة رجال من الانسان، ممالك ارض خراسان حقها الله بالعدل والاحسان واحياها. فشمس الاعاظم واليها وأضواء النجوم مواليها. فهو مويلي وأنا مؤاليها. و لو أنّ خراسن فيما اسلف انتمى الى عالمي نسا، فلا غرو أنّ اليوم مبتسمي العالم الى خراسان حسبا ومدينته أعظم مدائن خراسان وبيضة شادياح من مدينة نيشابور كصقع مني من مكة المكيّة والقاهرة من مصر الحصينة والرفاضة من فرضة الرعيّا وحى من بيضة اصفهان الغراء. ثم اذكر برجاء شوقي وغلّو التوقي إلى حية العلماء ذوى السيجان و عتبة الامراء ذوى التيجان، افراد الحقيقة واعضاد الخليفة انار الله براهينهم ما تمايل حوط بان في كلّ ابان واكرمهم لا هانهم ما احضر واعوج اهان. ثم اصف ابكاري احكام النجوم وهي علم التخمين وزخارف قول المنجمين المترجمين في احوال سنة القران و اجتماع الشهب السبعة في برج الميزان. ثم ارى الى روضة الصدر السعيد الشهيد الامام المطلق الداعي الى الحق العالم المجاهد المرحوم محمد بن يحيى افاض الله على ضريحه من سحال الرضوان وأنس روحه العزيز بروح ظلال الجنان. ثم اخدم جناب الحضرة السماء بمدحة اسنى من ذراري السماء وابهى من درر الدهاء. أعنى حضرة الصدر الامام الاجل الاعظم القدوة الاعلم المجتهد المصيب المغاث

المجانب والغيث المجيب محي الدين حجة الاسلام و المسلمين مفتى الخلفاء المهتدين معنى الخلفاء المعتمدين سائد ارومة الشريعة قائد الائمة الحقيقة مالك رقاب اولى الكلام ملك الزمان و نعمان الايام ثاني الشافعي للمسائل، سلطان علماء الزمان مقتدى ممالك خراسان، إمام المشارق والمغرب، مالكي الغرائز نبوي المناصب ابي الفضائل يحيى بن محمد بن يحيى بن حسام امير المؤمنين اعز الله احراب الدين بنصره الى يوم الدين بل ابد الابد بن وحسبنا الله وحده ابدًا والصلوة والسلام علي خير خلقه النبي محمد وآله جدًا تمسكى بعروة فضل الله تعالى.

فصل قعيب هذه القصيدة: (و ها فارسيا بالهجازي أشفع و أحضر كسرى ثم نعمان أتبع) نعم هذه التحفة الدرية هي اثقب من الكواكب الدرية والرياح، الفصاحة احسن درية اشفعها بقطعة موسومة عربية، هي من امهات الاعجاز (لا باطى الحجاز) ارفع رتبة، هي من الشوارد القولية و الاوابد الحولية بعربية وأنا بها اباهي و ها هي.

و قال بعد القطعة هذه

٣٥٤	١	يحيى شيخ الهدى فيحى	يحيى بن محمد بن يحيى
٣٥٥	٢	يحيى اسمه فصار عيسى	ميت الحسنات منه يحيى
٣٥٦	٣	مفتى الخلفاء من يزكي	مغني الخلفاء من يحيى
٣٥٧	٤	أضحى خضرا ومنه قس	حاكى خضرا وحكم يحيا
٣٥٨	٥	سافر حصيرا جسد سنجارا	جاور مصرا نول يحيى
٣٥٩	٦	ها يوسف اخوة المعالى	ما سخا به كمصر أحيا
٣٦٠	٧	ريان حياة كل مصر	مصر الريان منه يحيى
٣٦١	٨	أذن بهواه في البرايا	قل حي على الصلاة حيا
٣٦٢	٩	حيات ذواته كنحل	تجنى عسلا شفاء أحيا
٣٦٣	١٠	بعض العسل استحال خمرا	ادنى لهما جعلت لحيا
٣٦٤	١١	وافت كلماته كسحر	سحر الكمات خلت وحيا
٣٦٥	١٢	سبحان معيد كل فرد	هذا سبحان عاد حيا
٣٦٦	١٣	ما انبتت الدهور ظلما	قد كلفها الامام محيا

٣٦٧	١٤	دهري ببقائه كفاني	صيرا فكففت عنه لحيا
٣٦٨	١٥	كم من عقب فريق نبغ	قد البس من لحاه لحيا
٣٦٩	١٦	اشتاق لقاءه ونفسي	تفدية مماتها ومحيا
٣٧٠	١٧	هذا كتبي لها سحاء	من روحي اذا اردت سحيا

القطع

قطعة يصف بها ما حلّه بالريّ

٣٧١	١	مرضت بالريّ ثمّ خامرني	همّ عليه القلوب مطبوعة
٣٧٢	٢	و أسلّ قلبي كأنني رطب	اصفرّ عنه النواة منزوعة
٣٧٣	٣	كأنّ حمّاتي صبّ الرحضاء	نار عذاب بالجحيم مشبوعة
٣٧٤	٤	ولي ابن السّمّال إذ قربت من	أمّها أو حنين مسبوعة
٣٧٥	٥	والريّ نخل مقلت لسعت	عيني وعين المسير ملسوعة
٣٧٦	٦	وصورة الريّ جدّة جدعت	نفسي و نفس المحبّ مخدوعة
٣٧٧	٧	وبنت سقمي جرية مكرمة	لمن دعاء الزمان متبوعة
٣٧٨	٨	هل روعة أم ملزم أجرا	كان ابن مريم روعة
٣٧٩	٩	وصيّر رياض المنى و عرضته	مما اشتتهته النفوس مصنوعة
٣٨٠	١٠	تركك ماذا بصرت به	حلّت عيون الحياة ينبوعة
٣٨١	١١	حارت كمال العيون بركته	لغرب شمس السماء مصروعة
٣٨٢	١٢	والأرض أمّ دعت لعامرة	ودعوة الأمّهات مسموعة
٣٨٣	١٣	أوصين بالوصين شكل صرحته	فغصّ مالي كحسبة كوعة
٣٨٤	١٤	و كان أتانى الطبيب في عكس	عهد سقام أعدّ أسبوعة
٣٨٥	١٥	كلّفني شرب مسهل بشيع	والنفس عما اشتتهته ممنوعة
٣٨٦	١٦	أ أشرب الحب حيث مضطجعي	في كعبة المجد و هي مرفوعة
٣٨٧	١٧	هل مستراح لكعبة رفعت	أم هل لصحن الجنان بالوعة

قطعة قالها في الشيب والهرم

٣٨٨	١	قالوا خضبت فما هذه السواد له	بريق خطّ كدور النون والقلم
٣٨٩	٢	نعم خضبت فخير الناس قد خضبوا	إلى النبيّ أوّلي القربى ذوي النعم
٣٩٠	٣	حتّى الإمامان صهرا له قد كتما	لون المشيب بماء الخطر والكتم
٣٩١	٤	الشيب نور باذن الله أخضبه	فاله يخضب قرب الشمس بالظلم
٣٩٢	٥	أما ترون كسوف الشمس يخضبها	بسنة الله يهدى سنة الأمم
٣٩٣	٦	ماذا الخضاب ولكنّ مقلتي قطرت	بعارضى فببت سوداء كالحمم
٣٩٤	٧	أضحى دم الجفن فوق الخدّ منجمدا	فاسودّ ما جفّ هذا حكم كلّ دم
٣٩٥	٨	كأنني مضرم نار الهوى أبدا	فقد علاني دخان النار في الضرم
٣٩٦	٩	أوصى النبيّ ذوى القربى أن اكتحلوا	وغيّروا شيبكم تنفوا ذوى الهرم
٣٩٧	١٠	وفي الغروب ترى الدنيا إذا هرمت	صارت خضيب الدجى مسودّ باللمم
٣٩٨	١١	جرت عليّ و حظّا الشيب عاتبه	ما تلتقت عتبا من أذى الهرم

قطعة يصف فيها حنينه بالعراق

٣٩٩	١	سماء المجد لي أرض العراق	واعظم موئلي أرض العراق
٤٠٠	٢	إذا صدأت مرآة الفكر منّي	فاصدق صيقلني أرض العراق
٤٠١	٣	أأخشى في محلّ المجد ضنكا	و لي عيب الولي أرض العراق
٤٠٢	٤	سيلقي من بحار الهمّ فلكي	و يرقى مبدي أرض العراق
٤٠٣	٥	فلقيتني اصفهان بمائلة	و مكّة مائلي أرض العراق
٤٠٤	٦	لخدمة اصفهان كعبد رقّ	و خير الدّار لي أرض العراق
٤٠٥	٧	أ فاطمه الحباه إليه ساد	و أعذب منهلي أرض العراق
٤٠٦	٨	و ها أصدى إليّ رياربه	وربّي مقولي أرض العراق
٤٠٧	٩	بنات الفكر انكحة ليلتي	نكاحا من ولي أرض العراق
٤٠٨	١٠	ترى في بيت دولة اصفهان	عروسا تحلي أرض العراق

* * * * *			
٤٠٩	١	أ أفضل كافي الأبرار خيرا	و قابل كلّ قال بالاخاء
٤١٠	٢	و اكرم من أهانك ثم ناقض	إساءته باحسان الثناء
٤١١	٣	و احسن ثم لا تنتظر جزاء	ففي الاحسان تعبئة الجزاء
٤١٢	٤	و عود نفسك الناس المرخى	فنفس النفس حاملة الرخاء
٤١٣	٥	إذا المعطي أراك المنع فاجعل	قبولك منعه كنز العطاء
٤١٤	٦	يلق الضيم قالوا في مضيم	و حمل الضيم تحميل الوفاء
٤١٥	٧	قلوب الناس تانس بالايادي	و قلبك أنس بأذى الجفاء
٤١٦	٨	فلحوا في جفاء القوم فاقبل	و لا تقبل أيادي المولاء
٤١٧	٩	و كن كالدهر يقتل كلّ نار	تحزّقه ويأبي كلّ ماء
* * * * *			
٤١٨	١	شروان امّ العلى لكلّ أب	راحت روجي نسيمها بأب
٤١٩	٢	فدبت شروان من صحيح بنا	بغداد منها مزيد منشعب
٤٢٠	٣	ترى بشروان كلّ غانية	بأساء ذات النسب والنشب
٤٢١	٤	تلقى ببغداد كلّ زانية	عمياء ذات الصراخ والصخب
٤٢٢	٥	فقيره برّت كلّ فاقرة	بنات أهل الغنى ذوى النسب
٤٢٣	٦	ترضي لخبز الشعير قانعة	بنصف الأرز من الذهب
٤٢٤	٧	سعى صرّة بلحظتي رفّت	كلتاها السوأتان بالأدب
٤٢٥	٨	أعني كسيرا فنصف لفظته	من عجم ثم نصفها عرب
* * * * *			
٤٢٦	١	رياض للمحاضر والبوادي	وكنز للحواضر والبيادي
٤٢٧	٢	شوارد خاطري نظما و نثرا	رياح سائرات في البلاد
٤٢٨	٣	كأني نلت عنقود الثريا	فاعصر منه خمرا للعباد
٤٢٩	٤	إذا لم يشبه الفواد يوما	كأنّ ابن الزنا شر الزبّاد
٤٣٠	٥	إذ ملح عرّة وسواد مجد	أضوع كليهما بيد الايادي
٤٣١	٦	بيمنى سيف ذى اليزن اليماني	وساعد قسّ ساعدة الايادي

* * * * *			
٤٣٢	١	كم غزال في حبال اليمن	مهجتي مرعى غزال اليمن
٤٣٣	٢	كم جمال فوقها مهد المها	متّ من قبل جمال اليمن
٤٣٤	٣	طلع اليوم علينا قمر	مغربيّ من جبال اليمن
٤٣٥	٤	كم عيون عودت صوم الهوى	عَيَدَت قبل هلال اليمن
٤٣٦	٥	كَبُرَت عيني على الترك إذا	سجدت قبل جمال اليمن
٤٣٧	٦	يمن الترك شوم أبدا	إنّما اليمن لفال اليمن
* * * * *			
٤٣٨	١	أطير العلى من سائحات الصنائع	سَنَحَت بأبهي زاهرات الطوالع
٤٣٩	٢	أمن هضبات الفضل أو دوحة العلى	لك الوكر والشعر كاجل المطالع
٤٤٠	٣	برزت فما جَوّ الفضاء مضيق مضيقا	عليك و ما كيد السماء بقاطع
٤٤١	٤	أُ عَنقَاء من عَشِّ العراقيين مغرب	أُم المجد للدنيا جليل بن رافع
٤٤٢	٥	أبو العلم وابن المكرمات أخو الحجى	لأَمّ دَهِيم منه بنت الصنائع
٤٤٣	٦	كَتَبَت إليه كي يحيط رويّة	بذى أسواء الحالات أحسن سامع
* * * * *			
٤٤٤	١	رَدَدَت إلى خاقانها ياء نسبة	فذا حرف العَلّة بكنّ حساب
٤٤٥	٢	فأصبحت خاقان الكلام نباهة	صحيح بنا النون نصب صواب
٤٤٦	٣	أُ من نقطتي ياء تعدّ مثابتي	وليس محيط الكائنات حجاب
٤٤٧	٤	أ بالذلو أبغى شأن يوسف لاحقا	و سَيّارة الأفلاك سير ركاب
* * * * *			
٤٤٨	١	أشكو إليك ما بي من لوعة التصابي	فاسمع إلى فراق لم يخل من عذاب
٤٤٩	٢	ينفي الكرى دموعي ينفي الهوى شبابي	لبت الكرى يوافي ليت الهوى يجاب
٤٥٠	٣	أهواك ثمّ أهوي اذ لامي صحابي	فقرئت في رداءٍ اقصر من العتاب
٤٥١	٤	خذ في الزجاج راحا كالشمس في الضباب	والراح في الزجاج كالبحر في السراب
* * * * *			

٤٥٢	١	قَفِيْتُ سلطان العراق بمدحتي	هي سحر بابل عند كلِّ عراق
٤٥٣	٢	بل عودة المرضى لغيظه لفظه	يدوى بها آس و يلسع راق
٤٥٤	٣	أ يُقال سلطان لمن هو في التقى	ملك العراق وآدم الأعراق
٤٥٥	٤	علم لدين الله زَيْد علوه	ما دام في الآسام والاعراق
* * * * *			
٤٥٦	١	إذاما عروس المكرمات خلوتها	لها انس العارفين خير منصبة
٤٥٧	٢	فقم واستمع أخبار معن و وحاتم	وذكر فحسن الذكر احسن قصّة
٤٥٨	٣	و لا تتدّخر مالا واتلفه بالندى	فعندك ما أتلفت انفع حصّة
٤٥٩	٤	فمال الفتى ما كان نهب يمينه	وما لم يكن في صدره شرّ غصّة
* * * * *			
٤٦٠	١	لئن كنت أفرغ في برهة	سأنشئ لديوان دار الخلافة
٤٦١	٢	اصير وشي الدمى برده	و أجعل نخل المعلّى خلفه
٤٦٢	٣	و لكن بشروان داعي الهوى	جرى العهد لي كيف أبغى خلفه
٤٦٣	٤	ببغداد صدّ عن الخلّ بي	لعلمي بأنّ من الخلّ آفه
* * * * *			
٤٦٤	١	أهنيك بالنيروز يا مقتدى الأمم	وبل أنت نيروزي يحيى ويغتتم
٤٦٥	٢	فأوبة شمس الجوّ في أشرف الذرى	تخصّ بنیروز الزمان ذوى النسم
٤٦٦	٣	وأوبك شمس الدين في ذروة العلى	لقد خصّ بالنیروز شروان في العجم
٤٦٧	٤	فذا اليوم نيروز الخلاق واحد	ولى منك نيروزان من سائر الأمم
* * * * *			
٤٦٨	١	إلى الله في الحشر بعد النبيّ	أرى ثاني الشافعي شافعي
٤٦٩	٢	لئن اصبح الدهر لي حافظا	فبابويه الرافعي رافعي
٤٧٠	٣	أرى أرض قزوين باب الجنان	وإديرسه نائب الشافعي
٤٧١	٤	ومن يقصد الباب مفتاحه	موالاة بابويه الرافعي
* * * * *			

٤٧٢	١	أنا مفحم أنا مكالم مفلقا	جاز الحقائق ثم نال مناصبا
٤٧٣	٢	إني أكتبه ومن أنا عنده	ولو أن لي دون الكتاب كتابا
٤٧٤	٣	أين الجهام من الغمام مخائلا	أين الكهام من الحسام مضاربا
* * * * *			
٤٧٥	١	حسبت عماد الدين عود مهجتي	أردّ به شرّ الحوادث مأحى
٤٧٦	٢	أسميه عينا محسنا شبح الندى	به الموت يحمي والحياة به يحمي
٤٧٧	٣	فواعجا حال بذلة خاطري	أتاني حمى العيش ويغلطني الحمى
قطعة يمدح بها عزّ الدين			
٤٧٨	١	رضي المولى غياث الخلق طرّاً	سيحمي الخلق عن سخط الرفيع
٤٧٩	٢	و حقّ الحقّ لا أبغى رضاه	و لو بلغ الرفيع ذرى الرفيع
٤٨٠	٣	وجدنا فيض ذات الرجع فينا	فلم يجز الرجوع إلى الرجيع
* * * * *			
٤٨١	١	أجدو اساني لا التئام جراحتي	قد تغرّب من قبل والنفس طاحتي
٤٨٢	٢	سلوني وسلّوني بما تسألونني	عن البكت البكر أخلّت مباحتي
٤٨٣	٣	احنّ إلى شروان لا لنفوسها	ولكن لا مدا أيّها كان راحتي
* * * * *			
٤٨٤	١	شارفت روضة الخلد الريّ زائرها	كنفس إدريس أهواها كما وأحبّا
٤٨٥	٢	فحلّ في السقم حالا قد خلّلت بها	أبورث السقم روض الخلد واعجبا
* * * * *			
٤٨٦	١	ألبرد كلب كلب بارح	لا نابك الكلب ولا عصّكا
٤٨٧	٢	أنت لسانني وفي منطقا	لا فصّك الله ولا رصّكا
* * * * *			
٤٨٨	١	يا صفوة الرحمن شافع خلقه	إني أتيتك عند رقّة عانياً
٤٨٩	٢	قد كنت مرتدّاً فأدركني الهدى	فغدوت مرتدياً بدينك ثانياً
* * * * *			

٤٩٠	١	أَقْلَّةُ قَافِ صَوْبِ تَبْرِيزِ قَلْبِي	وحلية تاج الدين عنقاء مغرب
٤٩١	٢	فذلك والشمس قد تريده	له مشرق ماء وهم بحر مغرب
* * * * *			
٤٩٢	١	فَضُّ خَتَامِ الْمَسْكَ ثَغْرِ الْحَبِيبِ	ويلتُ الصبح براح وطيب
٤٩٣	٢	فصار خيشوم الصبا عاطسا	من وارد الطيب لورد رطيب
* * * * *			
٤٩٤	١	ببغداد في درب فالودج	معان من الخلد أنموذج
٤٩٥	٢	نزلت بها ثم في رحلتي	تيممت ألا بفالودج
* * * * *			
٤٩٦	١	غضر الزمان وغض عين كماله	لكمال بسطته عن المستند
٤٩٧	٢	ختم الخلائف في الخلائف ختمة	بخليفة الله المطاع المهتد
* * * * *			
٤٩٨	١	رُؤْيُكَ يَا نَفْسِي لَا تَتَّعِبِي	وَ يَا ذُرْوَةَ السَّعْدِ لَا تَصْغَبِي
٤٩٩	٢	فَقَدْ اسْعَدْنِي النُّهْيَ بِالنُّنَا	عَلَى الْمُقْتَدِي اسْعَدِ الْمُصْغَبِي
* * * * *			
٥٠٠	١	نزلت بالري في خان أكابده	يدي الاقامة حتى اعتل عثمانى
٥٠١	٢	ما فيه شخص و لا سقص يوانسى	كتبت جلال الفضل أوقبر عثمانى
* * * * *			
٥٠٢	١	أنا سابق الفضلين يوم رهان	سبقت إلى العليا أهل زمان
٥٠٣	٢	بتلقيح عقل واتساع روية	وتنقيح قول واخترع معان
* * * * *			
٥٠٤	١	هذا درب العلم الساطر	اجود ما حادثه خاطري

AD VƏ TERMİN GÖSTƏRİCİSİ

Şəxs və sülalə adları

Abbasilər	59, 60, 165, 173
Abdul-Malik əl-Cuveyni	62
Abdur-Rahmən ibn Nasir əs-Səədi	31
Abdur-Rahmən Cami	41, 42, 43, 44, 45, 73, 74, 75
Abdur-Rahmən	173
Abdul-Vahhab ət-Təbrizi	57
Abdullah bin Amir	197, 198
Abdülkərim Gülhan	122
Adəm (s.)	82, 113, 164, 218
Ağayev Novruz	51
Ahmed Ateş	40, 133, 192, 193, 195, 199
Akimuşkin Oleq Fyedoroviç	98, 99
Akimuşkina Yekatrina Oleqovna	69, 236
Alə əd-Din Atsız	15, 93-95, 98, 100-102, 104, 108, 111, 117, 125, 128, 129, 151, 153, 154, 156, 163, 211, 213, 232
Ali bin Həməzə əl-Kisəi	197, 198
Ali Əbu Həsən əl-Baxərzi	8, 62, 107
Alp Arslan	62
Araslı Həmid	10, 17, 40, 42
Arəş Mətləbi	82
Atabəylər	61
Atib bin Əsləmə bin Malik bin Tədil	179
Aus	186
Baba Tahir	62
Babaveyh ər-Rafi'i	190
Baqratilər	61
Barthélemy d'Herbelot	10, 97
Bayram Ali Kaya	122

Berezin İ.N.	18
Bertels Yevgeniy Eduardoviç	63, 73, 88, 89, 133, 237
Beylis V. M.	142
Bədi əz-Zaman Foruzənfər	87, 89, 107, 115, 130, 132, 142
Bənu Tayy	135
Bəşşar ibn Burd	206
Əl-Buxari	175, 192
Bünyadov Ziya	30, 31, 33, 34, 142, 146, 158, 216-219, 221, 224, 233
əl-Cahiz	159, 203, 209, 213-215, 234
Cəlal əd-Din I Axsitan	12, 53, 54, 68, 97, 125, 133, 134, 143, 144, 146, 147, 192, 239
Cəlal əl-Xuvari	131, 132
Cəlaləddin əl-Xari	130, 131
Cəlaləddin əl-Xəvari	22, 130, 131
Cəməl əd-Din Muhəmməd Mosuli	165
Cəmşid	18
Çaykin Konstantin İvanoviç	56
Dara	18
Darabadi Qulam	21, 96
Davud peyğəmbər (s.)	82, 216, 218
Dehrami Mehdi	25
Delibyurader N.	18
Demetre	143
Dövlət şah Səmərqəndi	53
Edvard Braun	53
Eldənizlər (Eldəgizlər)	61

Əbdül Səttar Kazım bəy	19
Əbdürrəşid Bakuvi	54
Əbu Abbas Muhəmməd bin	
Yəzid bin Abd əl-Əkbər əl-Mubərrad	65, 66, 84
Əbul-Abbas əl-Əma	79, 80, 239
Əbu Abdullah İbn ət-Tubi	173
Əbu Abdur-Rahmən Nafi bin	
Abdur-Rahmən bin Əbi Nəim	197, 198
Əbu Adiyə əl-Əbliyyu	79
Əbul-Ələ əl-Mə'arri	65, 213
Əbu Əli əl-Muhsin bin Əli ət-Tənuxi	96
Əbu Əmr bin əl-Əlai	197, 198
Əbu Bəkr Asim	197, 198
Əbu Bəkr Muhəmməd ət-Turtuşi	66
Əbu Bəkr ər-Razi	155
Əbu Bəkr əs-Siddiq	178
Əbu Cəfər (a)	178, 180
Əbu Cəfər Muhəmməd bin Yaqub	
əl-Kuleyni ər-Razi	176, 177, 178
Əbul-Fərəc əl-İsfəhani	173, 209
Əbul-Fərəc ibn əl-Cauzi	160
Əbul-Əla Gəncəvi	40, 66
Əbu Həmid əl-Əndəlusi əl-Ğarnati	144
Əbul-Qasim Həsən Unsuri	87, 88, 89
Əbu Nəcm əl-Xunəci	13, 196
Əbu Nuvas	77, 206
Əbu Reyhan əl-Biruni	85
Əbu Səad Abdul-Kərim	
ibn Muhəmməd əs-Səm'ani	94, 102, 117, 156, 157, 158
Əbu Səid Muhəmməd bin Yusuf	
əs-Səğri ət-Tai	141
Əbu Təmməm	229
Əbu Ubadə əl-Buhturi	76-80, 88, 141, 148, 206, 222, 239
Əfzələddin Bədil bin Əli Nəccar	

Xaqani Şirvani	9
Əhməd ibn Huseyn ibn	
Abdus-Saməd əl-Mutənəbbi	67, 77, 186
Ələskərzadə Əjdər	51
Əli Abdur-Rasuli	25, 88, 89, 107, 115, 130, 136, 141
Əli ibn Əbi Talib	96
Əli Təbrizi	9
Əlişir Nəvai	73, 74, 223
Əliyev Akif	77, 78
Əliyev Rüstəm	85
Əliyev Sabir	39
Əliyeva A.	91
Əlizadə Lalə	19, 24, 29, 36, 45, 56, 209
Əlizadə Məmməd Mübariz	22, 27, 28, 45-49, 108, 203
Əlizadə Nüşabə	45
Əlizadə Zərdüşt	22, 27, 46, 47, 108
Əməvilər	59, 79, 80, 154
Əmir Muizzi	74
Əmir Xosrov Dəhləvi	41, 42, 44, 45, 58, 73, 74, 239
Ənəs bin Malik	175
Əntərə bin Şəddad	222
Ənuşirəvan	18
əl-Əsgəri	200
Əvhəd əd-Din əl-Ğəznəvi	104, 105, 107, 196, 240
əl-Əzhəri	32
Əzizova Fəridə	63
Feyzullayeva Vəcihə	38, 42
əl-Fəth bin Xaqan	76
Fələki Şirvani	23, 40, 53, 63, 69, 133, 142, 146, 147
Fərid əd-Din Əttar	62
Firdovsi	118, 223

Hadi Dərzi Raməndi	25
Hadi Həsən	53, 54, 133
Hafiz	118, 223
Hafsa bint Umar	198
Hammer-Purqştal	70
Hanzala bin Safvan	82
Hassən bin Səbit	173, 201, 206-210
Hatim ət-Tai	181
Harun (s.)	82
Həbibbəyli İsa	20
Həmidov İmamverdi	11, 19-23, 46, 77, 107, 108, 110, 115-117, 127, 130, 134, 136, 162, 185, 236
Həmzə bin Habib əz-Zəyyat	197, 198
Həmdullah Qəzvini	55
Həmzə Kindi Əlirza Rzayi	24
Həmzə Kindi Vahid Rzayi	24
Hind	171
Hippokrat	153
Hüseyn bin Ali	176, 178
Hüseyn Mucib əl-Misri	19, 77
Hüseyn Təbrizi	8
Hüseynov Abdul	39
Hüseynov Rafael	63, 70, 122, 123, 124, 127
Hüseynzadə Rauf	61
Huzeyfə bin əl-Yəmən	198
Xanikov Nikolay Vladimiroviç	18, 53
Xətib Təbrizi	9, 65, 69
Xətibi Urməvi	8
Xəlil ibn Əhməd	200, 221
Xəttat Nizami Təbrizi	8
Xəzrəc	186
Xıdr	82, 158, 164

İbn Dureyd bin Atahiyə	65, 84
İbn əl-Əsir	55, 56, 160
İbn əl-Əzraq	143, 144, 145
İbn Hauqəl	196
İbn Kəsir	31, 212, 218, 233
İbn Qeys ər-Razi	124
İbn Quteybə	79, 118, 119, 134, 200, 222
İbn əl-Mu‘təzz	77, 148, 171, 174, 182, 183, 227
İbn Rumi	148
İbn Sina	153
İbn əs-Sikkit	65
İbrahim peyğəmbər (s.)	83
İdris peyğəmbər (s.)	82, 154, 191, 218, 219
İmadəddin Nəsimi	64, 75, 226
İməd əd-Din	182
İməd əd-Din əl-İsfəhani əl-Kətib	12, 196
İmru'ul-Qeys	135, 206
İsa peyğəmbər (s.)	75, 82, 83, 143, 150, 154, 163, 219, 229
İskafi Zəncani	9
İsmayilov Mahmud	39
İzz əd-Din	95, 117, 182, 188
Jukovski B. A.	18
Kafiyəddin Ömər ibn Osman	29, 34, 39, 64, 66
Kamil Hüseynoğlu	201
Karaismailoğlu Adnan	122
Keyqubad	18
Kə‘b ibn Zuheyr	150
Kəndli-Herisçi Qafar	10, 16, 17, 20, 21, 28, 40, 50, 53, 64, 70, 71, 131, 132, 145, 147, 153, 161,

	165, 169, 189, 193, 195, 210
Köprülü Mehmet Fuat	60, 221
Köymen Mehmet Altay	160
Kraçkovski İqnatiy Yulianoviç	227
Krımski Aqafanqel Yefimoviç	70
Kudelin Aleksandr Boriseviç	120
Qasımova Aida	31, 118, 150
Qədirxan	18
Qətran Təbrizi	63, 64, 75
Qızıl Arslan	50, 54, 97, 194
Qudəmə ibn Cəfər	200
Quneymi Hilal	19
Quss bin Saidə	159, 168, 206, 212, 213, 230, 231
Qutb əd-Din Əbhəri	104, 105, 106, 151, 194, 195, 240
Qüdrətulla Kupaməvi	54
Ləbid bin Rabiə	206, 209, 210, 222
Mahmud bin Hasən əl-Vərraq	173
Mahmud Qəznəvi	87
Mahmudov Malik	8, 59, 79
Makedoniyalı İskəndər	155
Mazıoğlu Hasibə	42
Məan bin Zaidə əş-Şeybani	181
Məhəmməd Füzuli	32, 38, 39, 42-44, 63, 73, 74, 75, 86, 118, 125, 223, 237
Məhəmmədəli Tərbiyə	41, 54
Məlik şah	62
Məlikova Rasimə	18
Məmmədəliyev Vasim	30, 33, 158, 216-219, 224, 233

əl-Mənsur	80
Mənsur Təbrizi	8
II Mənuçəhr	68, 69, 133, 146
III Mənuçəhr	69, 133
Məsud bin Namdar	78, 142
Məsud Sə'd Salman	69, 122
Minorski Vladimir Fyedoroviç	142, 144, 146
Mir Cəlal əd-Din Kəzzazi	24, 26, 89, 91, 111, 115-117, 127, 130, 132, 141, 153, 157, 162, 164, 179, 189
Mirqadiri Seyyid Fəzlullah	24, 115
Mirzə Cəfər Topçubaşov	19
Mirzə Ələkbər Sabir	8, 72
Mirzə İbrahimov	64, 72
Mirzə Kazım bəy	19
Mirzə Məhəmməd Şəfi	19
Mudar	167, 230
Muhamməd peyğəmbər ﷺ	57, 82, 83, 191, 192
Muhamməd Aufi	53, 169
Muhamməd bin İdris əş-Şafi'i	190
Muhamməd Enes Topgül	174
Muhamməd Rouşən	193
Muhamməd ət-Tunci	121, 148, 170, 187
Muhamməd Rza Turki	26, 57, 194
Muhamməd Xalid əl-Mumini	159
Muhamməd bin Yəhya	83, 92, 94-96, 102, 103, 116, 117, 125, 128-130, 159-162, 213
əl-Muqtəfi / Müqtəfi	165
Muntacib əd-Din	193
Musa peyğəmbər (s.)	83, 158, 217
əl-Mutəvakkil	76
əl-Müstəzi binurillah / əl-Mustədi	54, 165, 168

Mücirəddin Beyləqani	23, 63, 69, 108, 142, 145, 147
Mükrimin Halil Yınanç	193
Nasir Çak Nejadyan	25
Nasir Xosrov	62
Niyazov Hamid Niyazoviç	91, 98, 99, 100, 101
Nizam Mu'ammayi Mazandarani	74
Nizam əl-Mulk	62
Nizami Aruzi Səmərqəndi	69, 152
Nizami Gəncəvi	17, 28, 37, 56, 63, 64, 73, 75, 98, 118, 133, 142, 146, 155, 223
Nusrat əd-Din Əbu əl-Muzaffar	128
Nuh (s.)	55, 82, 110
Nüşabə	155
Oğuz (Guzz)	159, 160
Osman Muxtari	74
Ömər Xəyyam	62, 118
Paxomov Yevgeniy Aleksandroviç	53, 144
Pənahi Abbas Makulu	21
Pifaqor	35
Pindar	70
Piotrovski Mixail	218
Rabiə əl-Ədəviyyə	72
Raşid əd-Din Vatvat	193, 227
Rieu	53
Rzaquluzadə Solmaz	10, 15, 16, 17, 20, 128, 152, 189
Sadiqi Nəjad Ramin	25
Sara Aşurbəyli	53, 54, 133, 142, 143

Sasanilər	76, 77, 239
Savelyev P. S.	19
Seyf əd-Din (Əbul-Muzəffər bin Muəmməd)	93, 94, 100-104, 106, 117, 142, 144, 145, 149, 150, 194
Seyfəddin İsfaranaki	74
Seyyid Həsən Qəznəvi	74
Sədrəddin Vəzzən	131
Səlcuqilər	11, 61, 62, 121, 148, 159, 160, 170, 187, 211
Sənai Qəznəvi	195, 203, 223
Sidqi Buxari	74
Soltan İ.	21, 46, 49, 50
Suhban bin Vail əl-Bəhili	87, 89, 159, 212, 213
Sultan Səncər	18, 159, 160, 164
Sultan Toğrul	131
Sultan Təküş	131
Sultanov Məmmədağa	10, 14, 15-17, 20, 21, 27, 28, 30, 36, 46, 51, 74, 125, 128, 152, 192, 209, 223
Sultanov Rəhim	21
Suleyman (peyğəmbər) (a.)	82
Şəms əd-Din	40
Şidfar Betsi Yakovlevna	120, 227
Şihab əd-Din	40
Şirvanşahlar	12, 50, 61, 66, 143, 145, 145, 236
Şiş (s.)	219
Tamar	143
Tamimdari Əhməd	123, 127
Təc əd-Din əs-Subki	113
Toğrul bin Arslan	131

Umar bin əl-Xəttab	176
Usmən bin Affan	198
Usmən bin Mauhəb əl-Həşimi	175
Uveys əl-Qarani	72
Ürfi / Urfi Şirazi	45, 74
Vəhid əd-Din	66, 185, 191
Vilçevski Oleq Lyudviqoviç	64, 70, 71, 75, 76, 81, 86, 189
Yaqub (s.)	220
Yaqut əl-Haməvi	78, 132, 186, 196
Yan Ripka	71, 75, 81
Ya'rub bin Qahtan	88
Yəhya bin Abdullah	229
Yusif əl-Müstəncid	165
Yusifli Xəlil	27, 69
Yusuf (s.)	82, 205, 219, 220
Yusuf Asğari Bayqut	25, 115, 116, 130, 134
Yuşa (s.)	82
Zaleman Karl Qermanoviç	71
Zaman-i Şirazi	74
Zeyd bin Sabit	198
Zəkəriyyə bin Mahmud əl-Qəzvini	13, 67, 131
Zəmiri	41
Ziya əd-Din Səccadi	25, 26, 87, 89, 94, 101, 102, 107, 108, 115-117, 127, 128, 130, 141, 153, 156, 162, 179, 189, 193

Coğrafi adlar

Avsriya	97
Babil	113, 228
Bağdad	19, 20, 22-25, 42, 43, 60, 75, 76, 93-95, 98-104, 117, 121, 122, 124, 125, 130, 140, 164-168, 182, 184, 188, 190, 206, 212, 230, 237
Bakı	12, 40, 90, 92, 93, 110, 111, 113, 119, 130, 132, 138, 145, 156, 160, 165, 167, 183, 198, 202
Bəhreyn	198
Bərdə	155
Bəsrə	60, 65, 198
Ceyhun	159
Cudi	110, 111
Çin	69
Dehli	43
Dəclə	76, 166, 167, 192, 237
Dəməşq	121
Dərbənd	11, 20, 91, 93-95, 98, 102-104, 117, 142-151, 147-155, 194, 231, 233
Dəxul	136
Dublin	12, 26, 57, 194
Düşənbə	23
Əfqanıstan	159
Əndəlus	135
Ərdəbil	143
Gəncə	102
Hauməl	136
Hələb	122

Həmə	113
Hindistan	43, 90
Xalxal	143
Xar	132
Xorasan	43, 121, 128, 129, 156, 158, 161, 162, 168, 169
Xunəç	13, 196
Xuvar	131, 132
Xuzər	132
İrlandiya	12, 26, 57, 90, 92, 105, 194
İran	11, 20, 23-26, 45, 57, 64, 75, 76, 86, 89, 90, 94, 115-117, 122, 134, 156, 193, 194, 239
İraq	19, 24, 45, 74, 95, 103, 112-114, 117, 130, 156, 168
İsfahan	107, 108, 132, 168
Kəbə	186, 209, 214
Kərx	166
Kəsra	78
Kirman	25
Kisra	76, 78, 79, 149, 239
Kufə	60, 198, 209
Kuhistan	131
Qaf	110, 111
Qafqaz	9, 25, 61, 73, 84, 144, 239
Qazaxıstan	159
Qırğızıstan	159
Məkkə	19, 21, 30, 75, 165, 186, 198, 209, 216
Mədain	19, 76, 77, 78
Mədinə	198, 209

Misir	19, 166, 167, 202, 217, 230
Məvarənnəhr	132
Mə'arra	69
Nil	110, 111, 167
Nişapur	121, 131, 160, 161
Orta Asiya	159
Özbəkistan	88, 90, 159
Samarra	183
Rey	21, 23, 24, 95, 103, 117, 126, 131, 132, 161, 168, 169, 170, 190, 191, 196, 198, 218, 219
Rusiya	12, 16, 18, 24, 90, 92, 93, 98
Salman-Pak	76
Samarra	184
Sankt-Peterburq	12, 13, 92, 98, 109, 111, 117, 127, 142, 153, 239
Seyhun	159
Şabran	67
Şam	196, 198
Şamaxı	46, 66, 76, 145, 153
Şərvan	48, 69, 149
Şirvan	8, 11, 12, 43, 54, 67, 68, 84, 143, 144, 166, 183, 195, 236, 237
Şiraz	24
Təbriz	48, 50, 51, 53, 54, 69, 70, 137, 165, 166, 168, 169
Türkiyə	12, 26, 90, 92, 159, 164, 167, 194, 239

Ukaz	212
Urmiya	24
Yəmən	93, 96, 117, 168, 179, 185-187, 198
Zaqafqaziya	81, 82
Zəncan	196

Surələr

əl-Baqara	سورة البقرة	228
əl-Əhzab	سورة الاحزاب	177
Fatır	سورة فاطر	177
əl-Fəth	سورة الفتح	177
əl-Fətiha	سورة الفاتحة	197, 198
əl-Furqan	سورة الفرقان	156
İbrahim	سورة ابراهيم	111
əl-İsra'	سورة الاسراء	156, 215
əl-Kəhf	سورة الكهف	197, 198
Qaləm	سورة القلم	30, 31
əl-Qasas	سورة القصص	117
Luqmən	سورة لقمان	233
Məryəm	سورة مريم	34, 82, 219
əl-Rahmən	سورة الرحمن	197, 198, 224
Səbə'	سورة سبا	217
Şa:d	سورة ص	216
əş-Şu'ara'	سورة الشعراء	200
Taha	سورة طه	35, 197, 198
Yəsin	سورة يس	29, 30, 34, 35, 80

Terminlər

Abdal	195, 196
Aforizm	11
Astrologiya	54, 162
Atlal	80, 81, 118, 121
Bədi‘	8, 231, 232
Bədil (bədəl)	195, 196
Bəhr	73, 141, 221, 222, 240
Bəlağət	8, 87-89, 196, 200, 212, 213, 224, 225, 228, 237
Bəsit	221
Bəyan	8, 212, 224, 225, 227
Brəhmən	209
Cinas	228, 229, 230, 231
Dəbir	87, 89, 227
Diakritik işarə	85
Doktrina	35
Dubeyt	24, 103, 118, 126, 127
Epiqrafiya	51
Estampaj	51, 52
Əbcəd	36, 52, 53, 224
Əlfiyyə	50, 51, 131
Əlifsiyyə	131, 140
Ərş	33, 139
Əruz	221, 222, 237

Fəxr	119
Fəxriyyə	119, 138, 188, 208
Fəsaḥət	8, 87, 163, 168
əl-Fəvatih	38
Heterodoks	171
Həcv	108, 119, 121, 123, 170, 182, 183, 187, 214,
Həbsiyyə	69, 197, 236
Həmziyyə	70, 131, 140
Hənəfi	139
Həzəc	221
Huruf-i təkvin	33
Xəfif	221
Xəmriyyə	119, 208
Xütbə	107, 126, 150, 212
İcaz	8, 163
İqtibas	27, 198, 214, 215, 216, 217, 240
İməmun Mubinun	33
İrab	8
İstiarə	225, 227, 228
İştiaq	231, 234
Janr	9, 10, 69, 80, 86, 117-119, 121, 123, 126, 127, 171, 200, 210, 213, 238
Kamil	141, 221, 222, 240
Kinayə	198, 225
Kombinasiya	38
Kompozisiya	118
Kufi	51, 52

Kunyə	17, 144, 231
Qafiyə	39, 59, 73, 80, 95, 116, 126, 127, 140, 141, 157, 162, 163, 179, 182, 190, 222, 228, 230, 237
Qələmiyyə	32
Qəsidə (termin)	118, 119, 120, 121 və s.
Qəzəl	97, 99, 100, 118, 119, 123, 125, 126, 187, 221
Qissə	27, 164, 170, 214, 217, 219, 220, 240
Qitə	126, 168, 169, 174
Lauhun Məhfuzun	33
Lauhun Məknunun	33
Leksikologiya	88
Ləqəb	8, 17, 144, 206, 210
Maddeyi-tarix	52
Makrokosmos	120
Meracnamə	28
Metafora	202, 227
Məan	224
Mədh	117, 119, 130, 131, 139, 140, 150, 157, 182 və s.
Mədhiyyə	23, 51, 54, 74, 77, 91, 94, 95, 108, 111, 113, 117 119 və s.
Məcaz	225, 227
Mədid	221, 240
Mərsiyə	53, 54, 79, 80, 83, 94, 95, 97, 102, 103, 116, 117, 119, 125, 129, 130, 135, 159, 161, 163, 210, 229, 230
Məsnəvi	66

Mətlə	23, 93, 100, 101, 124, 125, 128, 129, 133, 139, 148, 157, 166, 167, 240
Mifologiya	223
Mikrokosmos	120
Müctəss	221
Mudari	221
Müfəssir	33, 87, 88, 89
Mufrad	94, 97, 102, 117, 127, 239
Muqatta'	32, 35, 38
Multikulturalizm	73, 81
Munacat	28, 214
Muktadab	221
Munsarih	221
Mütədari	221
Mütəqari	221
Mübaligə	38, 86, 125, 139, 232, 233
Müləmmə	115, 117
Nəhv	8, 65
Nəsib	119, 134
Nəsr	192, 199, 211, 240
Nəstəliq	99
Nət	28, 210, 224
Nəzirə	10, 41, 42, 44, 73, 74, 75
Nəzm	42, 117, 124, 213, 153, 193, 208, 211
Numizmat	144
Numizmatika	144
Ortodoks	171
Paleoqrafik	10, 91, 95, 99
Patetika	120

Pifaqorçular	35
Pleyada	233
Raddul-acz aləs-sadr)	234, 235
Ravi (danışan)	121
Ravi (hərf)	131, 141, 148, 222
Rəcəz	221
Rəməl	221
Risə	80, 170, 210
Romantik	223
Rubab	134, 135
Rubai	97, 126, 127
Saqar	203, 204
Sərf	8, 65
Səri	221
Sinonim	159
Substitut	236, 240
Sufi	72, 171, 195, 203
Sufizm	74, 171, 196
Şəfaət	191, 192
Şəhrəngiz	122, 123
Şəhraşub	122, 123, 124
Şüubiyyə	201
Tansıq əs-sıfat	237
Tardiyyə	119
Tekstoloji	10, 91, 99, 101, 116
Təcnis (və növləri)	228, 229, 230, 231
Təxəllüs	17, 45, 66, 139, 195, 201, 206, 207, 210
Təlmih	115, 214, 215, 216, 220, 240

Tərkibbənd	97
Təsəvvüf	195
Təşbih	225, 227
Təşxis	236, 240
Təvil	221
Təzad	231, 232
Titul	12, 57, 62, 96, 133, 143, 146, 147
Tıbaq	231
Tolerant(lıq)	61, 73, 81
Ummul-kitəb	33
Vafir	221, 240
Vəzn	39, 59, 80, 221
Vəsf	24, 33, 112, 118-121, 123-125, 130, 148, 164, 167, 232
Zuhd	171
Zuhdiyyə	171

الاعلام معان الشرايع المندثرة ومكان الذرائع لبقية مضائق
 اسفرسان اعنى سبعة رجال من الانسان ممالك ارض خراسان
 بالعدل والاحسان واما ما فتمتس الا عالم ولبيا وفضو نجوم
 فهو مويلي واما مواليا وبيان خراسان فيما سلف اتى الى عالمي
 ان اليوم منتهى العالم الى خراسان حسيا وديسية عظيم
 وسبعة شادباخ مدينة نسا بور كصنع منى من كد المكيته
 الحصىته ورافضة من وجه الرعا وحى من نضه
 شوقى وعلوا بوقى الى حية العلماء ذوى السجبان
 وعضاد الحقيقه وعضاد الحقيقه انار سديت
 كل امان وكرمهم لا نتم ما حضروا عوج امان ثم
 وصى علم الحجين ورعارف قول الحجين المتزجين
 اجتماع شيب السبعة في برج الميزان ثم ادين
 الامام المطلق الداعي الى الحق العالم المجي
 على ضريحه سجال من الرضوان وانش روح الغزير
 ثم احدث حجاب الحضرة السمار بدخته من ذراري
 ورر الد سما اعنى حضرت ابيد الامام الاجل اعظم
 علم المجتهد لمص المفاث المجاب والمغيث المجيب
 والمسلمين مقى الظفار المستدين معنى الخلفاء
 الشريعية قايده الحقيقه ممالك رقاب ادلى الكلام ملك الزمان

Şairin ərəbcə əsərlərinə ən çox yer verilən
 M-242 şifrəli Bakı nüsxəsi

[illegible]

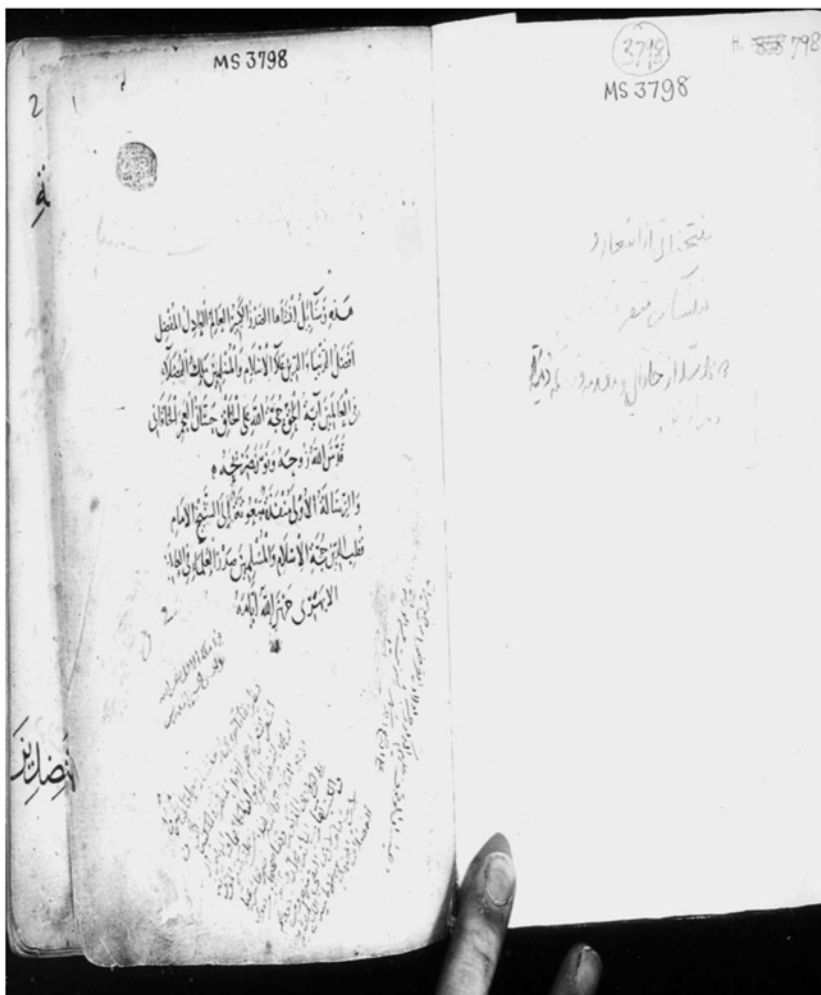
M-413 şifrəli Bakı nüsxəsi.
Dərbənd hakimi Seyf əd-Dinə yazılmış qəsidə

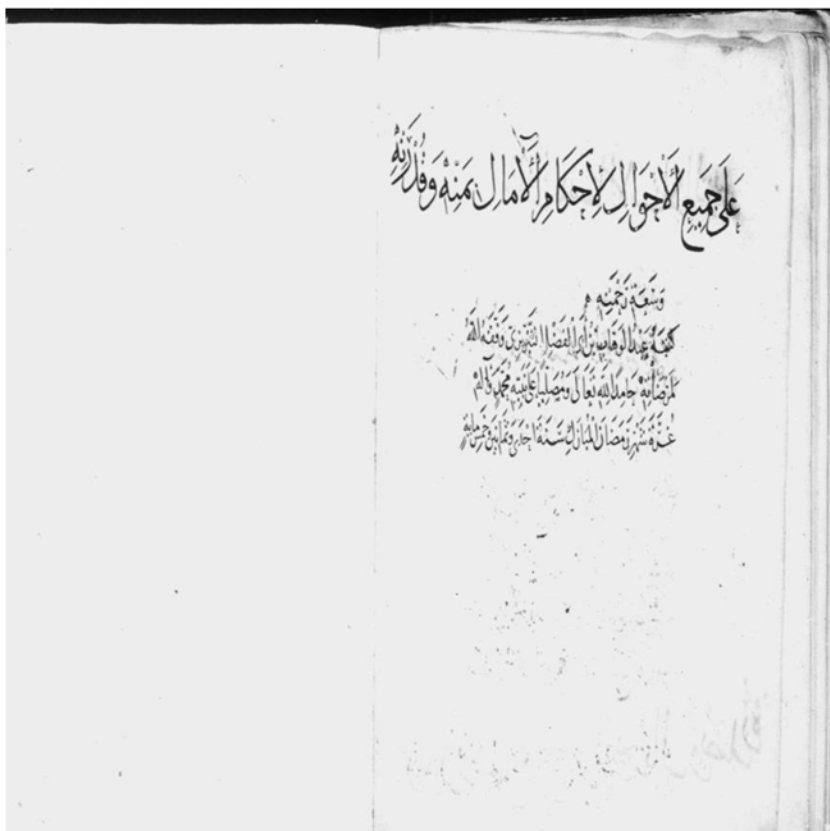
*Xaqaninin 171 beytdən ibarət qəsidəsinin
əks olunduğu M-247 şifrəli Bakı nüsxəsi*

171 beytlik qəsidənin şirvanşah Cəlal əd-Din I Axsitana
həsr olunduğunu təsdiqləyən
C 61 şifrəli Sankt-Peterburq nüsxəsi

MS 3798 şifrəli Chester Beatty nüsxəsinin ilk vərəqi.
 “Bu məktubları Əfdal əd-Din Hassənul-acəm Xaqanı (ruhu şad olsun, qəbri nurla dolsun) yazıb. Birinci məktub Şeyx, İmam Qutb əd-Din əl-Əbhəriyə yazılıb göndərilib (Allah ona xeyirli ömür qismət etsin)”.

Əlyazmanın hazırlanma tarixinin əks olunduğu son vərəq.

“Mübarək Ramazan ayının 1-i 581-ci il”

İran alimi Muəmməd Rza Turki bu vərəqdə yazılanlara əsaslanaraq Xaqanın ölüm tarixini h. 581-ci il kimi qəbul edib.

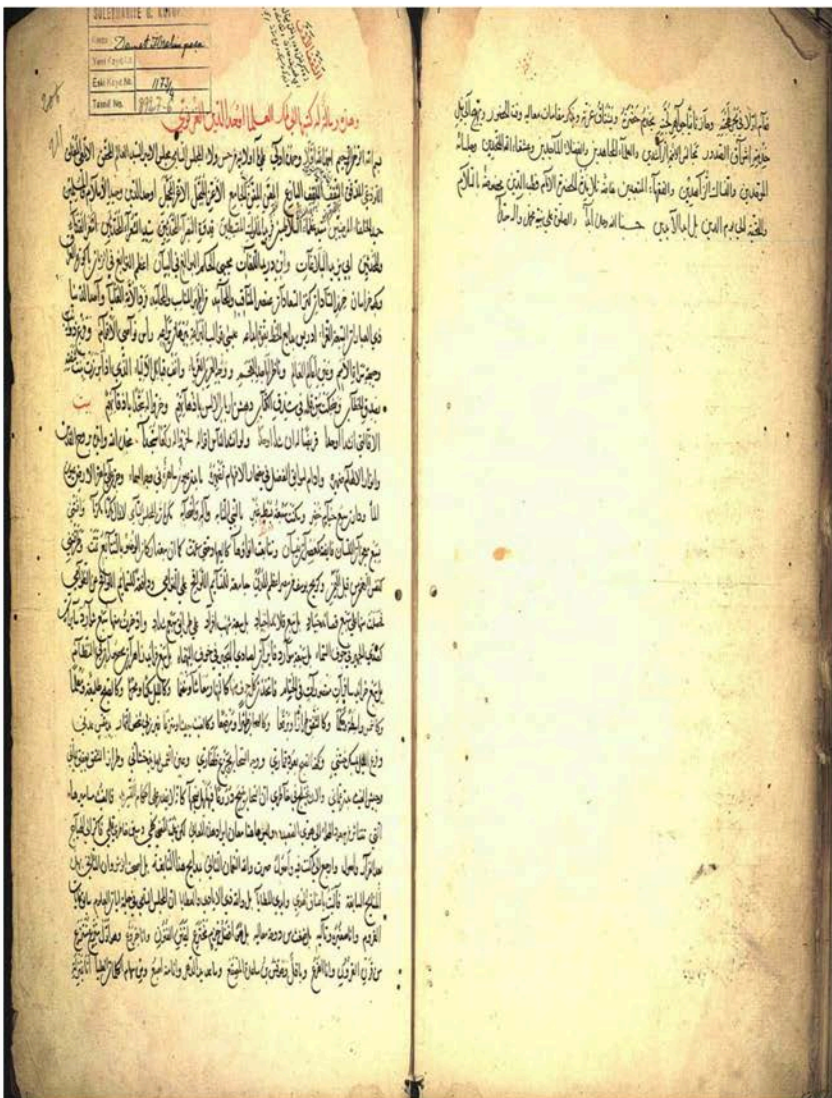
[illegible][illegible][illegible]

١٠٠
 ١٠١
 ١٠٢
 ١٠٣
 ١٠٤
 ١٠٥
 ١٠٦
 ١٠٧
 ١٠٨
 ١٠٩
 ١١٠
 ١١١
 ١١٢
 ١١٣
 ١١٤
 ١١٥
 ١١٦
 ١١٧
 ١١٨
 ١١٩
 ١٢٠
 ١٢١
 ١٢٢
 ١٢٣
 ١٢٤
 ١٢٥
 ١٢٦
 ١٢٧
 ١٢٨
 ١٢٩
 ١٣٠
 ١٣١
 ١٣٢
 ١٣٣
 ١٣٤
 ١٣٥
 ١٣٦
 ١٣٧
 ١٣٨
 ١٣٩
 ١٤٠
 ١٤١
 ١٤٢
 ١٤٣
 ١٤٤
 ١٤٥
 ١٤٦
 ١٤٧
 ١٤٨
 ١٤٩
 ١٥٠
 ١٥١
 ١٥٢
 ١٥٣
 ١٥٤
 ١٥٥
 ١٥٦
 ١٥٧
 ١٥٨
 ١٥٩
 ١٦٠
 ١٦١
 ١٦٢
 ١٦٣
 ١٦٤
 ١٦٥
 ١٦٦
 ١٦٧
 ١٦٨
 ١٦٩
 ١٧٠
 ١٧١
 ١٧٢
 ١٧٣
 ١٧٤
 ١٧٥
 ١٧٦
 ١٧٧
 ١٧٨
 ١٧٩
 ١٨٠
 ١٨١
 ١٨٢
 ١٨٣
 ١٨٤
 ١٨٥
 ١٨٦
 ١٨٧
 ١٨٨
 ١٨٩
 ١٩٠
 ١٩١
 ١٩٢
 ١٩٣
 ١٩٤
 ١٩٥
 ١٩٦
 ١٩٧
 ١٩٨
 ١٩٩
 ٢٠٠

١٨
 ١٩
 ٢٠
 ٢١
 ٢٢
 ٢٣
 ٢٤
 ٢٥
 ٢٦
 ٢٧
 ٢٨
 ٢٩
 ٣٠
 ٣١
 ٣٢
 ٣٣
 ٣٤
 ٣٥
 ٣٦
 ٣٧
 ٣٨
 ٣٩
 ٤٠
 ٤١
 ٤٢
 ٤٣
 ٤٤
 ٤٥
 ٤٦
 ٤٧
 ٤٨
 ٤٩
 ٥٠
 ٥١
 ٥٢
 ٥٣
 ٥٤
 ٥٥
 ٥٦
 ٥٧
 ٥٨
 ٥٩
 ٦٠
 ٦١
 ٦٢
 ٦٣
 ٦٤
 ٦٥
 ٦٦
 ٦٧
 ٦٨
 ٦٩
 ٧٠
 ٧١
 ٧٢
 ٧٣
 ٧٤
 ٧٥
 ٧٦
 ٧٧
 ٧٨
 ٧٩
 ٨٠
 ٨١
 ٨٢
 ٨٣
 ٨٤
 ٨٥
 ٨٦
 ٨٧
 ٨٨
 ٨٩
 ٩٠
 ٩١
 ٩٢
 ٩٣
 ٩٤
 ٩٥
 ٩٦
 ٩٧
 ٩٨
 ٩٩
 ١٠٠

توضیح

Süleymaniye nüsxəsi.
Qutb əd-Dinə ərəbcə yazılan məktub

Süleymaniye nüsxəsi.
Əvhad əd-Dinə ərəbcə yazılan məktub

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ (R. Hüseynov)	5
GİRİŞ.....	8
XAQANI ŞİRVANİ İRSİNİN TƏDQIQ VƏ NƏŞR TARİXİNDƏN	14
Xaqani irsinin tədqiq tarixinə qısa bir nəzər.....	14
Xaqaninin ərəbdilli yaradıcılığının öyrənilmə tarixi.....	20
Xaqaninin əsərlərinin Azərbaycanda tərcüməsi və nəşri.....	26
Xaqani yaradıcılığı ilə bağlı qaranlıq qalan məsələlər	40
XAQANININ DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞ- MASINDA İCTİMAİ-SİYASİ MÜHİTİN ROLU.....	59
XAQANININ ƏRƏBCƏ YAZDIĞI ƏSƏRLƏR ƏLYAZMALARDA	84
XAQANININ ƏRƏBCƏ MƏNZUM ƏSƏRLƏRİ.....	115
Xaqaninin ərəbcə mənzum əsərlərinin həcmi və onların janr xüsusiyyətləri	115
Xaqaninin ərəbcə yazdığı qəsidələr	130
Xaqaninin ərəbcə qitələri və digər şeirləri.....	168
Xaqaninin ərəbcə məktubları.....	192
XAQANININ ƏRƏBCƏ ƏSƏRLƏRİNİN İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	200
Xaqaninin əsərlərində ərəb-islam mədəniyyətinə aid cəhətlər	200
Ərəb hərflərindən istifadə	202
Ərəb intellektual aləminə müraciət	206
Quran ayələrinə və hədislərə müraciət.....	214
Xaqaninin ərəbcə şeirlərinin vəzn və qafiyyə məsələləri	221
Bədii ifadə vasitələrinin işlədilmə xüsusiyyətləri.....	223
NƏTİCƏ	238
BİBLİOQRAFIYA	241
ƏRƏBCƏ ƏSƏRLƏRİN MƏTNİ	255
AD VƏ TERMİN GÖSTƏRİCİSİ	279

IN THE WAKE OF THE WORKS OF KHAGANI SHIRVANI IN ARABIC

SUMMARY

For the first time in Azerbaijani literary studies, the works of Khagani Shirvani written in Arabic have been extensively studied in this monograph. Innovations concerning Khagani's legacy are presented in this context.

The monograph provides, for the first time, information on research devoted to the life and works of Khagani Shirvani, and also examines the history of the publication of the poet's works in Azerbaijan. It then discusses controversial issues related to Khagani's life and work, and the importance of clarifying the date of the poet's death, which is believed to be 595/1126, based on information from the manuscript in the Chester Beatty Library in Ireland.

The use of manuscripts is an important factor in studying classical works. With this in mind, the monograph mentions Khagani's manuscripts kept in libraries around the world - in the manuscript collections of libraries in Azerbaijan, Turkey, Russia and Ireland. From these manuscripts - the poet's works written in Arabic, copies of which are reflected in the study - information is given about their palaeographic and textual characteristics.

In accordance with the theme of the monograph, the main attention is paid to the study of the poet's Arabic heritage. First, the volume of poetic works written by the poet in Arabic was clarified, their genre characteristics were considered, and they were grouped into odes, verses, quartets and mufrads.

In addition to being a master of verse, Khagani also tried his hand at prose. The monograph reports on the number of prose works written by Khagani in both languages and studies them together with two odes written in Arabic.

The letters, which constitute the second branch of the writer's prose, are considered in general terms. Two letters written by him in Arabic, known to science in recent years, are discussed in this monograph for the first time in Azerbaijani literary studies. The manuscripts containing the letters are shown, as well as what innovations their extensive study will bring to Azerbaijani literary studies.

The last chapter of the monograph is devoted to the artistic features of Khagani's work, known for its luxurious style. The influence of Arab-Islamic culture on the poet's work is studied, and the metre and rhyme scheme and poetics of his poems are discussed.

Using manuscripts, a scientific-critical text of the poet's Arabic works, including his poems and introductions (letters are not included here) has been prepared. This text, which is intended to be further refined in the future, is presented at the end of the monograph, arranged according to the volume of the works.

**ELNARƏ AYDIN qızı
ZEYNALOVA**

**XAQANİ ŞİRVANININ
ƏRƏBCƏ ƏSƏRLƏRİNİN
İZİ İLƏ**

Formatı: 60x84 $\frac{1}{16}$. Həcmi: 19,5 ç.v.
Tirajı: 300.

